Передплатний індекс
60134

ISSN 2707-6776

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

№ 3 (27), 2024

ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

№ 3 (27), 2024

ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

№ 3(27)

Київ 2024

THE STATE INSTITUTION
“INSTITUTE OF WORLD HISTORY
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE”

PROBLEMS OF WORLD HISTORY

SCIENTIFIC JOURNAL

№ 3(27)

KYIV 2024

Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал. № 3(27). 2024. 221 с.
ISSN 2707-6776 http://doi.org/10.46869/2707-6776-2024-27 УДК 94

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21441-11241Р від 04.08.2015 р.

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з історичних наук (спеціальність 032. Історія та археологія) відповідно до Наказу МОН України від 09.02.2021, № 157 (додаток 4)

Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (протокол № 6 від 12 вересня 2024 р.)

Науковий журнал покликаний ознайомлювати широке коло читачів, а саме науковців, педагогів, студентів, громадсько-політичних діячів та усіх, хто цікавиться всесвітньою історією і новітніми науковими дослідженнями у цій галузі.

Редакційна колегія
Кудряченко А.І., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (ДУ «ІВІ НАН України») (головний редактор)
Ткаченко В.М., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАПН України (ДУ «ІВІ НАН України») (заступник головного редактора)
Лакішик Д.М., канд. іст. наук, с.н.с. (ДУ «ІВІ НАН України») (відповідальний секретар)
Віднянський С.В., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (Інститут історії України НАН України)
Городня Н.Д., д-р іст. наук, доц. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)
Зернецька О.В., д-р політ. наук, проф. (ДУ «ІВІ НАН України»)
Казакевич Г.М., д-р іст. наук, доц. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)
Каколевскі І., д-р іст. наук, проф. (Центр історичних досліджень Польської академії наук у Берліні, ФРН)
Карнер Ш., д-р іст. наук, проф. (Інститут досліджень наслідків війни, м. Грац, Австрія)
Мартинов А.Ю., д-р іст. наук, проф. (Інститут історії України НАН України)
Потєхін О.В., д-р іст. наук (Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка)
Руссєв Н.Д., д-р іст. наук, проф. (Тараклійський державний університет імені Григорія Цамблака, Молдова)
Солошенко В.В., канд. іст. наук, доц. (ДУ «ІВІ НАН України»)
Срібняк І.В., д-р іст. наук, проф. (Київський столичний університет імені Бориса Грінченка)
Толстов С.В., канд. іст. наук, доц. (ДУ «ІВІ НАН України»)

Рецензенти:
Грубінко А.В., д-р іст. наук, проф. (Західноукраїнський національний університет)
Рубель В.А., д-р іст. наук, проф. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей.

Тексти подаються в авторській редакції.

Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.

Адреса редакційної колегії:
01054, Київ, вул. Леонтовича, 5, Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»
Тел.: (044) 235-44-99, e-mail: pwh_journal@ukr.net
Засновник та видавець: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»
Заснований 2015 р. Періодичність наукового видання до 4 разів на рік

© Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Problems of World History: Scientific Journal. № 3(27). 2024. 221 p.
ISSN 2707-6776 http://doi.org/10.46869/2707-6776-2024-27 UDC 94

Certificate of state registration КВ № 21441-11241Р of 04.08.2015

The journal is included in the List of scientific professional publications of Ukraine (category "B") in historical sciences (specialty 032. History and archeology) in accordance with the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine from 09.02.2021, № 157 (Appendix 4)

Recommended by Academic Council of the State Institution "Institute of World History of the NAS of Ukraine" (Protocol № 6 of September 12, 2024)

Scientific journal aims to introduce the latest research in the field of history to a wide range of readers, such as teachers, students, researchers, civic and political leaders and all those interested in the history.

Editorial board

Kudryachenko A., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (The State Institution "Institute of World History of the NAS of Ukraine") (Editor in Chief)
Tkachenko V., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (The State Institution "Institute of World History of the NAS of Ukraine") (Deputy Editor in Chief)
Lakishyk D., Ph.D. in History, Senior Research Fellow (The State Institution "Institute of World History of the NAS of Ukraine") (Executive secretary)
Vidnyanskyy S., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine)
Gorodnia N., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)
Zernetska O., Doctor of Political Sciences, Professor (The State Institution "Institute of World History of the NAS of Ukraine")
Kazakevych G., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)
Kąkolewski I., Doctor of Historical Sciences, Professor (The Centre for Historical Studies in Berlin of the Polish Academy of Sciences in Berlin, Germany)
Karner S., Doctor of Historical Sciences, Professor (Ludwig Boltzmann Institute for the Research of Consequences of War, Graz, Austria)
Martynov A., Doctor of Historical Sciences, Professor (Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine)
Potekhin O., Doctor of Historical Sciences (Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko)
Russev N., (Grigoriy Tsamblak Taraclia State University, Moldova)
Soloshenko V., Ph.D. in History, Associate Professor (The State Institution "Institute of World History of the NAS of Ukraine")
Sribnyak I., Doctor of Historical Sciences, Professor (Borys Grinchenko Kyiv Metropolian University)
Tolstov S., Ph.D. in History, Associate Professor (The State Institution "Institute of World History of the NAS of Ukraine")

Reviewers:

Hrubinko A., Doctor of Historical Sciences, Professor (West Ukrainian National University)
Rubel V., Doctor of Historical Sciences, Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)

Authors are responsible for the selection, accuracy of facts, quotations, proper names, place names and other information. The texts are submitted in author's edition. Reprint is possible with reference to the author and publication.

Editorial address:

01054, Kyiv, 5, Leontovycha str., The State Institution "Institute of World History of the NAS of Ukraine"
Phone: (044) 235-44-99, e-mail: pwh_journal@ukr.net
Founder and Publisher: The State Institution "Institute of World History of the NAS of Ukraine"
Founded in 2015. Frequency publication 4 times a year.

© The State Institution "Institute of World History of the NAS of Ukraine"

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Шергін С.О. Діалектика агресії ……..……...7

НОВА ІСТОРІЯ

Фалько С.А. Діяльність європейських військових місій в ісламських країнах Близького Сходу та Північній Африці в 20–80-ті рр. XIX ст. ……...27
Потульницький В.А. Образ Німеччини та німців в українській історичній думці з кінця XIX століття до початку Другої світової війни ……67

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

Чекаленко Л.Д. Пам’ять про Голокост (розмежування польського суспільства) ……...87
Perga Tetiana Waste for charity? The case of the Ukrainian Red Cross and other humanitarian organizations in Ukraine in the 1920s ……...100
Михайлюк М.В. Ліквідація слідів нацистських злочинів: «зондеракція–1005» ……117
Держалюк М.С. Президентські вибори в РФ 2024 р.: результати прогнозовані, а наслідки – злочинні (Частина 2) ……141
Ткач Д.І. Сучасна політична ситуація в Угорщині – аналіз історичних подій ……167
Олійник О.М. Китайсько-японські відносини в контексті історичного розвитку ……...177

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Таран Л.В. Українська історична наука радянського часу ……199

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ 216

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЖУРНАЛІ 218

CONTENTS

THEORY AND METHODOLOGY OF WORLD HISTORY

Shergin S. Dialectics of Aggression ……7

MODERN HISTORY

Falko S. Activities of European Military Missions in the Islamic Countries of the Middle East and North Africa in the 20s–80s XIX Century 27
Potulnytskyi V. The Image of Germany and the Germans in Ukrainian Historical Thought from the End of the XIX Century until the Beginning of the Second World War 67

CONTEMPORARY HISTORY

Chekalenko L. Memory of the Holocaust (Distinction of Polish Society) ……87
Perga Tetiana Waste for charity? The case of the Ukrainian Red Cross and other humanitarian organizations in Ukraine in the 1920s ……...100
Mykhailiuk M. Elimination of Traces of Nazi Crimes: “Sonderaction-1005” ……117
Derzhaliuk M. Presidential Elections in the Russian Federation 2024: the Results are Predictable, the Consequences are Criminal (Part 2) 141
Tkach D. Current Political Situation in Hungary: Analysis of Historical Events …167
Oliinyk O. Sino-Japanese Relations in the Context of Historical Development …..177

BOOK REVIEWS AND SURVEYS

Taran L. Ukrainian Historical Science of the Soviet Era 199

CONTRIBUTORS 216

REQUIREMENTS FOR REGISTRATION OF ARTICLES TO PUBLISH IN THE JOURNAL 218

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК 327 (075.8)
http://doi.org/10.46869/2707-6776-2024-27-1

Шергін С.О.
https://orcid.org/0009-0000-5995-6945

ДІАЛЕКТИКА АГРЕСІЇ

Війна є продовження політики іншими засобами.
Карл фон Клаузевіц,
прусський генерал, воєнний теоретик

Війни починаються в головах людей.
З преамбули Статуту ЮНЕСКО

Стаття презентує аналітичний огляд експансіоністської політики Росії з часів Київської Русі до наших днів. Аргументовано, що історичний розвиток Російської держави побудований на територіальній експансії та агресії. Утворення російської імперії визначило головні характеристики внутрішньої і зовнішньої політики – тоталітаризм, великодержавний шовінізм та імперські амбіції. Ці якості стали рушиною силою російської політики й менталітету. У цьому контексті розглядаються також наслідки війн, у яких Росія брала участь. Систематизовано комплекс факторів, які лежать в основі агресивності російського політичного мислення і зовнішньополітичної поведінки. На підставі історичних фактів, зокрема подій російсько-української війни, аналізується її сутність і мотиви в інформаційному та міжнародному вимірі.

Зазначається, що захоплення в 1918 р. Києва військами Червоної Армії спричинило тисячі жертв серед цивільного населення. Після приєднання до договору про створення Радянського Союзу Україна опинилась прив'язаною до «радянської колісниці» майже на сімдесят років. Повномасштабне вторгнення багатонаціональної армії Росії в 2022 р. є актом грубого порушення міжнародного і гуманітарного права. Геноцид, масовий терор, знищення економічної інфраструктури й вбивство цивільного населення все ще замовчується в російських медіа. Натомість фальсифікований наратив про «визвольну місію» та «очищення від нацистів» став стереотипом російської інформаційної війни проти України. По перше, агресія проти Української держави та її народу спрямована на знищення незалежної нації. По-друге, вона ставить на меті зупинити інтеграційний курс України, спрямований на набуття членства в Евро-Атлантичні структури. Військова кооперація між Україною і НАТО є прийнятним засобом забезпечення європейської безпеки.

У статті також вивчається феномен політичної свідомості післявоєнного періоду. Увага фокусується на можливих змінах у ментальності українських вояків та мігрантів. Наприкінці розглядається прийдешній сценарій евентуальних трансформації міжнародної системи.

Ключеві слова: *агресія, імперія, експансія, війна, російсько-українська війна, політична свідомість, пропаганда, світовий порядок.*

Сучасний світ переповнений збройними конфліктами різної інтенсивності та модифікації. Класичні війни із застосуванням конвенціальної зброї, гібридні, комбіновані, війни ідентичностей та на замовлення – це не повний перелік війн,

які відбулись у минулому та відбуваються в теперешні часи. Незалежно від типів і форм війн в їхній основі лежить агресія однієї держави чи спільності проти іншої.

Системне дослідження міжнародно-політичного процесу з позицій історіософії, тобто історії держав світу, означає по суті розгляд природи міждержавних війн. Послідовне дослідження цих політичних явищ має науковий характер та емпіричну верифікацію. Цілком раціональною для з'ясування складної проблеми виникнення збройних конфліктів і війн уявляється концепція біосоціальної природи людини. Ірраціональні стереотипи індивідуальної поведінки як причини міжнародних конфліктів радше належать до сфери метафізики, котра протилежна діалектичній формі мислення. При цьому історичні обставини, економічні та геополітичні фактори відіграють не останню роль у дослідженні ґенези та еволюції цього соціально-політичного явища.

Історичні ремінісценції: природа російської агресивності

З античних часів державні утворення прагнули досягти домінантних геополітичних позицій по відношенню один до одного. Порушення балансу сил одним з акторів міждержавних відносин (союзів і коаліцій) призводило до військових зіткнень. Причиною цього феномену в цивілізований період історії пояснювалось «агресивною сутністю людини», або «спонтанною агресивною реакцією» протилежної сторони. Популярні на той час концепції «війни всіх проти всіх» Т. Гоббса, «боротьби за існування» і «природного відбору» Ч. Дарвіна, вчення тогочасних філософів, економістів і демографів, зокрема теорія «народонаселення» Т. Мальтуса, були спробами на основі законів живої природи пояснити сутність збройних конфліктів у соціальному середовищі. Всупереч цім спробам фундаментальна відмінність між органічною природою та людським суспільством не сприяла виробленню універсального закону їхнього функціонування.

Ставлення до війни як мистецтва збройної боротьби держав стало традиційним для політиків і вчених стародавнього й середньовічного світу, а також багатьох їх сучасних колег. Формулювання Карла фон Клаузевіца: «війна – акт насилля, що має на меті змусити супротивника виконати його волю», «війна – не тільки політичний акт, але й справжнє знаряддя політики, продовження політичних відносин, проведення їх іншими засобами», «війна цілих народів і при цьому народів цивілізованих завжди витікає з політичного стану і зумовлюється лише політичними мотивами» – стали класикою європейської воєнно-політичної думки XIX ст. [1, с. 15–17, 19–20, 25]. Найголовнішою заслугою німецького теоретика було трактування сутності війни не як ізольованого явища, а як більш вагомого суспільного феномену – політики. Для свого часу це був справжній науковий прорив на рівень розуміння причин виникнення та соціально-політичної сутності війни.

Варто зазначити, що багатоаспектним проблемам війни були присвячені фундаментальні праці науковців і державних діячів Середньовічного, Нового і Новітнього часу. Розгорнуту характеристику соціальної природи, а також матеріальним аспектам війн дали представники суспільної думки XIX ст., які аргументовано, на прикладі числених історичних подій і фактів показували роль війн в докапіталістичних і капіталістичних формаціях. На цей аспект діалектики війни звернули увагу К. Маркс і Ф. Енгельс, П-Ж. Прудон, які обґрунтували соціальну природу та економічні функції війни, що були спрямованні на задоволення господарчих потреб тих чи інших суспільств і держав.

Сучасною наукою доведено, що стан агресії людської спільноти значною мірою обумовлюється спонтанною колективною реакцією і регулюється її потенціалом. Механізми мобілізації агресивного стану суспільства належать політичним інституціям – силам, які їх контролюють. Що стосується народів, то вони не нотують і не планують агресивних війн, позаяк це належить до компетенції державних діячів і політиків. Узагалі спеціалізовані державні інститути опрацьовують теоретичну базу для реалізації агресивної чи оборонної стратегії. Феноменально, але один і тої самий народ можна консолідувати і мобілізувати для досягнення протилежних цілей, тобто забезпечення державного суверенітету і незалежності, так і завоювання інших народів. Хоча дані цілі протилежні, але механізм згуртування той самий – агресивна суспільна реакція. Можна по-різному ставитися до судження К. Ленца, видатного австрійського вченого, автора теорії агресивності в поведінці людей і тварин, що «агресія – це та сила, яка і руйнує, і будує, і захищає» [2, с. 91–92]. Однак, не можна заперечувати той факт, що головним проявом і засобом агресивної війни завжди виступає збройне насильство, за допомогою якого ті чи інші держави намагались і намагаються реалізовувати власні інтереси під егідою національних.

У 40-50 рр. XX ст. англійський вчений і суспільний діяч Дж. Бернал активно пропагував ідею, що в ядерну еру «старе уявлення про війну як інструменту політики має бути нарешті відкинуто, бо воно втрачає сенс і дедалі більш людей бачать, що воно веде до самогубного абсурду». Вчений мав на увазі, що використання сили у формі агресивної війни під впливом ядерного фактора стає ірраціональною формою зовнішньої політики для реалізації національних інтересів. [3, с. 13].

Американські теоретики в галузі конфліктології та системного моделювання міжнародних відносин (М. Каплан, Дж. Модельський, К. Райт, А. Раппопорт, Р. Розенкранц, К. Холсті), починаючи з 50-60 рр. XX ст., вказували на важливість зміни концептуального підходу до ролі силового фактору в світовій політиці. Ставлення до війн, як раціонального інструменту зовнішньої політики і нормальних явищ у міжнародних відносинах вони вважали неприпустимим і вкрай небезпечним анахронізмом. Разом з тим, класик «політичного реалізму» в

теорії міжнародних відносин Г. Моргентау зазначав, що «в міжнародній політиці військова сила, як загроза чи потенціал, є найважливішим фактором, що забезпечує політичну могутність держави» [4, p. 29–30].

Політологи різних наукових шкіл системно досліджували природу агресивності політики Радянського Союзу. Численні праці Зб. Бжезінського, А. Даллеса, Г. Кіссінджера, Дж. Кеннана, Р. Пайпса, Б. Скоукрофта, С. Хоффмана широко публікувались у добу «холодної війни» в західних виданнях. У пострадянський період це актуальне в політичному сенсі питання стало предметом вивчення А. Брауна, А. Епплбаум, А. Раца, А. Тернбулла, Ф. Хоффмана та інших американських і європейських дослідників.

Серед зазначених дослідників на особливу увагу заслуговують ідеї голови сенатського комітету Конгресу США з питань міжнародних відносин У. Фулбрайта. У книжці «Самовпевненість сили» (1967) він висловив думку, що в основі війн і міжнародних конфліктів «лежать незрозумілі спонукання людської натури». Політик стверджував, що «причини і наслідки війни, мабуть, належать до сфери патології психіки, ніж до політики, позаяк вони більш пов'язані з несвідомим почуттям хворобливого самолюбства, ніж з тверезими розрахунками вигід і переваг» [5, p. 160, 162, 164].

Антимілітаристська позиція «сенатора від Арканзасу» зіграла роль своєчасного попередження, адресованого тогочасним політичним лідерам великих держав щодо небезпеки дестабілізації відносин Захід–Схід і можливості глобальної катастрофи. Відтак, розв'язання «карибської кризи» шляхом домовленості тогочасних лідерів двох держав врятувало світ від реальної загрози третьої світової війни.

Далекі від нашого часу міркування політичного діяча США не просто раціональні – вони вкрай актуальні в умовах чергового загострення міжнародних відносин, спричиненого намаганнями путінського режиму шляхом агресивної війни в Європі змінити світовий порядок на свою користь.

Напруженість міжнародних відносин періоду «холодної війни», а також численні регіональні конфлікти завадили спробам демократичних держав побудувати світовий порядок на засадах лібералізму. Навіть у часи розрядки міжнародної напруги і становлення багатополярного світу мали місце небезпечні загрози і агресивні спроби з боку великих держав порушити міжнародний порядок. «Симфонією війни» найменував цей період колишній міністр оборони США Р. Гейтс [6].

Крах Радянського Союзу і дезінтеграція «соціалістичного табору» стало своєрідним каталізатором трансформації міжнародної системи і перетворення її з біполярної на монополярну (Вашингтонську). Період легітимізації та державного становлення Російської Федерації як спадкоємиці СРСР супроводжувалось складними геополітичними явищами на постсоціалістичному просторі, де вона без помітного успіху намагалась виконувати роль домінантної сили. Водночас зростала політична напруженість

у відносинах з більшістю країн її зовнішнього оточення, передусім державами-членами НАТО. Реалізація стратегії розширення НАТО на Схід спричинила хворобливу реакцію в російському політичному істеблішменті. У відносно нетривалий період існування монополярної міжнародної системи (1992–2009) проблема національної безпеки набула життєво важливого значення. Наприклад, цей «історичний момент» знайшов відображення в офіційному документі російської держави. В ньому зазначалось, що позиція Заходу щодо євразійського регіону «справляє негативний вплив на реалізацію російських національних інтересів» [7].

Отже, зростання агресивного ставлення РФ до політики «колективного Заходу» отримало легітимний статус у рамках чинного законодавства. Насамперед цей момент стосується Північно-Атлантичного альянсу, який після закінчення «холодної війни» і появи нових міжнародних загроз (11.09.2011) оновив стратегічну концепцію, спрямовану на посилення своєї ролі в побудові нового світового порядку. Показовою була реакція російських респондентів на початку російсько-української війни, серед яких понад 60% звинуватили в її розв'язуванні США і НАТО, тоді як лише 4% звинуватили Росію [8; 9].

Витоки агресивної природи зовнішньої політики Росії необхідно шукати в її історичному минулому, коли були створені політичні засади державного устрою та національної ідеології. Створення в XV–XVI ст. централізованої держави на чолі з Москвою стало завершальним етапом формування російського етносу, що об'єднав багато інших етнічних груп. Існують різні теорії і концепції етногенезу, які належать окремим науковим школам. У цьому контексті має певний інтерес концепція «пасіонарного етногенезу» історика і етнолога Л. Гумільова. На його думку, еволюція етносу «проходить низку закономірних фаз розвитку, які можна уподібнити різним вікам людини». Він вважав, що «процес етногенезу пов'язаний з доволі визначеною генетичною ознакою». Найвищий підйом пасіонарності – це *акматична* фаза етногенезу, яка супроводжується внутрішнім суперництвом у вигляді гострих конфліктів, тому розвиток етногенезу тимчасово сповільнюється. Згодом потенціал пасіонарності вичерпується, і відповідна фаза етногенезу гальмується. Нарешті відбувається перехід до наступної фази – *надламу*, яка також характеризується внутрішніми конфліктами і громадянськими війнами. Надалі постають *інерційна, обскураційна, і меморіальна* фази. Приблизно таку схему зміни рівня пасіонарної напруги суперетнічної системи виклав Л. Гумілев у своїй книзі «Від Русі до Росії» (1992). Хоча зазначена гіпотеза не претендує на універсальність і теоретичну доведеність, але за її допомогою можна пояснювати природу агресивності і конфліктності російського етносу, який відповідно до концепції Л. Гумільова, перебуває у фазі *надламу* [10, с. 13–15].

Необхідно зазначити, що будь-яка концептуальна інтерпретація етногенезу є лише гіпотетичним припущенням, яке здебільшого не знаходить фактичного підтвердження в історичному процесі. Про неможливість існування «готової

історичної дійсності» і «теоретичної історії», а також наукового передбачення історичного розвитку свого часу висловлювались прибічники філософської парадигми «критичного раціоналізму». Наприклад, Р. Арон і К. Поппер стверджували про «неможливість соціальних наук бути схожими на теоретичну фізику» і «безпідставність теорії історичного розвитку як основи для передбачення історії» [11, p. 10, 78].

Щодо питання про історичні витоки та соціальні причини агресивності російської зовнішньої політики, то по цій тематиці проведено чимало досліджень українських науковців (В. Богданович, В. Головченко, В. Горбулін, А. Качинський, Б. Парахонський, Г. Перепелиця, А. Ткаченко В. Трубайчук, Л. Чекаленко). Так, в наукових працях В. Головченка окрему увагу приділено витокам агресивної російської політики з часів Київської Русі. Дослідник наводив слова з книги Л. Гумільова про «втрату серед населення Північно-Східної Русі почуття етнічної та державної єдності з Руссю Київською». Це відбулось внаслідок постійних міжусобиць на теренах феодальних князівств, зокрема нищівного погрому Києва (1169), вчиненого Володимиро-Суздальським князем Андрієм Боголюбським. Відзначалось, що – «на Русі так було прийнято поводитися тільки з чужоземними містами, на руські ж міста, за жодних міжусобиць, подібна практика ніколи не розповсюджувалася» [12, с. 69–70].

Мають особливе значення оцінки іноземних дослідників далеких історичних подій, що характеризують агресивні задуми політичних суперників Києва. Так, з погляду американського історика українського походження Я. Пеленського, знищення Києва як центра влади й престижу на Русі мало на меті його включення в феодальну систему з центром у Володимирі [13].

Територіальна експансія Москви найбільш яскраво виявилась в XIV–XVI ст. яка отримала політичний статус – «збирання земель». З метою символічного перетворення Москви на «Третій Рим» і побудови централізованої держави Іван IV (Грозний) планував анексію Києва, але передчасна смерть деспотичного російського самодержця завадила здійсненню агресивного політичного вчинку.

Важливо підкреслити, що і в наступні часи самодержавна і тоталітарна Росія не відмовлялась від територіальних загарблень і претензій на чужі землі. Незаперечним доказом експансіоністської сутності політики середньовічної Росії є завоювання Сибіру, що створило політичні умови для становлення її як великої держави з метою подальших територіальних загарбань.

Період створення централізованої російської держави став ключовим фактором у розвитку її експансіоністської політики. Прагнення Росії вийти до Балтійського моря активізувалось у роки правління Петра I і набуло пріоритетного значення. Після закінчення Північної війни зі Швецією Росія отримала стратегічно важливі території і в 1721 р. проголосила себе імперією. Водночас збільшився її геополітичний інтерес до південно-східного напрямку – Кавказу, Персії та Індії, куди російський імператор планував організувати

військові експедиції. Значно активізувалась експансіоністська діяльність Росії під час правління Катерини II. У результаті війн з Туреччиною (1768–1791) Росія приєднала до себе Крим і великі території під назвою Новоросії. Наслідком цієї експансії стала ліквідація Запоріжської Сечі в 1775 р. Вторгнення в Польщу та серія її розподілів дали можливість Росії розширити свої західні володіння.

Початок XIX ст. для російської експансії був пов'язаний з війною проти Швеції, війнами з Персією і горськими народами Північного Кавказу, а також війною в Криму (Східна війна). Поразка в Кримській війні від коаліції західних держав зупинила експансію Росії в напряму Балкан і Туреччини, і вона була змушена погодитись з умовами Парижського мирного договору 1856 року. У другій половині XIX ст. Росія в черговий раз придушувала повстання польської шляхти, а також проводила локальні завоювання середньоазійських феодальних анклавів. Внаслідок завойовницьких походів вона вийшла на кордони країн Середнього Сходу [14].

Початок XX ст. для царської Росії був позначений війною з імператорською Японією. Поразка Росії у цій війні призвела до політичної кризи системи самодержавства і, як наслідок, до революції 1905 р. Перша світова війна, в якій вона теж зазнала поразки, прискорила розпад російської імперії. Підготовлений більшовиками на чолі з «ватажком світового пролетаріату» жовтневий переворот в 1917 р. створив унікальні умови для побудови радянської імперії, у форматі якої вона перебувала досить тривалий період.

Продовження традиційної для Росії політики експансії знайшло продовження після трансформації російської імперії на СРСР. Створення багатонаціональної держави визначило доктрину її зовнішньої політики – пролетарський інтернаціоналізм. Під егідою «інтернаціоналізму» з початку свого існування радянська держава взяла курс на придушення будь-яких визвольних рухів, спрямованих на отримання національної незалежності і суверенітету.

Україна стала однією з перших жертв цієї політики, коли в 1918 р. зазнала прямої інтервенції з боку більшовістської Росії. Слова засновника Радянського Союзу: «Будь-який російський соціаліст, який не визнає свободи Фінляндії та України, скотиться до шовінізму». Такий «метод» розглядав Росію в дусі монархіста Денікіна – «єдина і неподільна». Пріоритет соціально-класового підходу до державотворення був покладений в основу національної політики щодо підконтрольних Москві територій колишньої імперії [15, с. 218–219].

Створення в грудні 1917 р. в Харкові маріонеткового, так званого «альтернативного уряду», який проголосив себе законною владою України, мало на меті політичними засобами ліквідувати УНР як самостійну державу Проте, радянська влада здебільшого давала перевагу насильницьким методам вирішення питань національної політики. Військова інтервенція і захоплення військами Муравйова на початку лютого 1918 р. Києва було апофеозом

експансіоністської політики радянської влади стосовно України. Придушення місцевої влади і масовий терор проти мирного населення, під час якого загинуло близько п'яти тисяч людей різних національностей – такою була відповідь більшовиків на проголошення незалежності України [16].

Підписання договору про створення СРСР у грудні 1922 р. майже на 70 років прив'язало Україну до «радянської колісниці». Спільне існування багатьох народів у межах однієї держави не сформувало почуття політичної єдності та добровільного конформізму стосовно центральної влади. Так звана спільнота «радянський народ» не володіла почуттям єдиної національної ідентичності і тривалий час існувала як сукупність окремих етносів і народів. Радянський Союз сприймався як тимчасовий «гуртожиток», у якому народ кожної союзної республіки мріяв про створення власної держави. Пануюча ідеологія сприймалась суспільством як психологічний примус, а політичний терор став нормою соціального життя.

Варто зазначити, що створення багатонаціональної держави у форматі СРСР не тільки зберігало політичні функції Російської імперії, але й значно їх розширило. Жорстка централізація системи внутрішнього управління, придушення будь-якої опозиції, масові репресії, колоніальний тип зовнішньої політики були характерними для нової, тобто більшовицької імперії упродовж її існування. Спроби експортувати «пролетарську революцію» в Європу з метою розпалення світової революції виявились нереальними. Проте, інтервенція як засіб зовнішньої політики залишилась в арсеналі радянської держави. Підтвердженням цього слугують загарбницька війна в Фінляндії (Зимова війна) і фактична анексія країн Балтії – Латвії, Литви, Естонії в 1939–1940 рр.

Феномен Другої світової війни був спричинений багатьма факторами і не без експансіоністських намірів Москви, що доводять сучасні наукові дослідження. Союз з Великою Британією і Францією унеможливлював реалізацію доктрини безпеки СРСР, котра базувалась на територіальній експансії. Тому домовленість двох диктаторських режимів щодо розподілу сфер впливу в Європі була однієї з причин війни, в якій загинули десятки мільйонів людей з різних країн світу. Перемога антигітлерівської коаліції над державами «Осі»: Берлін–Рим–Токіо кардинально змінила світовий геополітичний ландшафт і структуру міжнародних відносин.

Політичні результати Другої світової війни були використані тоталітарним режимом СРСР у системі освіти для виховання «радянського патріотизму» та в інформаційній галузі з метою звеличення міжнародного іміджу держави-переможниці. Внутрішня політика сталінського режиму щодо власного народу супроводжувалась політичними репресіями та масовими розстрілами, в першу чергу, представників інтелігенції, а також усіх потенційно небезпечних для влади громадян. По відношенню до керівників ОУН–УПА, що знаходились в еміграції на території країн Західної Європи, радянська влада практикувала

методи фізичної ліквідації. До того ж, тривалий період відносини між колишніми державами-союзницями знаходились в стані міжсистемної конфронтації, а повоєнне покоління СРСР перебувало в умовах перманентного очікування та підготовки до тотальної війни. Ситуація «керованого жаху» сприяла формуванню у повоєнного покоління радянського народу пригніченого менталітету та політичного конформізму.

Доба «холодної війни» позначилась низкою регіональних збройних конфліктів, серед яких найбільшими за політичною вагою були Корейська і В'єтнамська війни. Крім того, Карибська криза 1962 р. мала всі шанси перерости в ядерну війну між двома державами-антагоністами. Одним з резонансних міжнародних конфліктів того періоду була війна в Афганістані, котра мала згубний наслідок для радянської імперії. Афганська війна значно посилила традиційну недовіру народів СРСР до центральної влади і сприяла руйнуванню системи соціалізму.

Розпад СРСР закономірно загострив глибокі історичні й геополітичні протиріччя між Москвою та союзними республіками. Дестабілізація в окремих регіонах колишньої держави, зокрема в Придністров'ї і на Кавказі, стали каталізатором ланцюгової конфліктогенної реакції на пострадянському просторі. Жорстокі боєві дії в Чечні, Дагестані як і війна в Грузії наочно продемонстрували загарбницькі цілі політики пострадянської Росії. Війна в Сирії, а також співпраця у військово-технічній галузі з диктаторськими режимами Ірану й Північної Кореї та авантюрне втручання в африканські справи докладно характеризує сутність зовнішньої політики сучасної Росії.

Новий російський геополітичний експансіонізм був реакцією на незворотні зміни розпаду соціалістичної імперії. Як зазначали деякі російські вчені та публіцисти, основи державності центральній і місцевій владі вдавалось підтримувати тільки за допомогою жорстокого терору і міжетнічних війн. Протестні акції опозиції, здебільшого несистемної, активно придушувались у різних регіонах країни, і п'ятисотлітня війна влади проти власного народу продовжувалась. Тенденції фашизації суспільства та його політичних інститутів особливо прискорились у період встановлення диктаторського режиму ще напередодні російсько-української війни [17; 18].

Політичний феномен війни в Україні зумовлений комплексом об'єктивних і суб'єктивних факторів як історичного минулого, так і епохи Нового Модерну. Певною мірою він пов'язаний зі станом системи міжнародних відносин і кризовими явищами, що останній час відбувались у світовій економіці. Неупереджений аналіз причин глобальної кризи, в яку потрапили країни розвиненого Центру і економічно залежні від нього країни Периферії наприкінці 80-х – початку 90-х рр. XX ст., дає можливість визначити її вплив на трансформацію системи міжнародних відносин. У даному випадку міжнародна система зазнала деструктивного впливу, внаслідок чого критично посилилось геополітичне суперництво між «колективним Заходом» і Росією.

Розширення НАТО викликало негативну реакцію в політичному істеблішменті Росії і спонукало її президента на виступ у 2007 р. на безпековій конференції в Мюнхені. Промова позиціонувала модернізовану доктрину зовнішньої політики Росії у вигляді «ліберального імперіалізму». Відбулась і трансформація моделі національної безпеки – від лідерства на пострадянському просторі до участі в глобальному управлінні. Неприйняття однополярного світу, глобальної ролі США і стратегії розширення НАТО «до російських кордонів» – такими були основні тези «доктрини Путіна», яка стала символом нової «холодної війни». Незабаром на основі конфронтаційної за змістом і антизахідної за спрямованістю доктрини був прийнятий базовий документ – «Стратегія національної безпеки Росії до 2020 року» [19; 20].

Трансформація системи національної безпеки Росії відбувалась в період катастрофічного падіння макроекономічних показників країн «золотого мільярду», зокрема США, хоча економічний і фінансовий розвиток «останньої імперії» почав зазнавати кризових явищ ще в 1990-х рр. Кульмінацією глобальної мегакризи був дефолт валютно-фінансової системи США в 2007–2008 рр. Руйнування фондового ринку, ліквідація великих банків, гострий дефіцит зовнішньої торгівлі та знецінення американської валюти дорівнювали за наслідками Великій депресії в США в 1929–1933 рр. Пов’язана з валютно-фінансовою системою США російська економіка зазнала серйозних труднощів у зовнішній торгівлі та інвестиційній сфері. Ознаки економічного зростання на початку 2000-х рр. змінилися тривалою рецесією в життєво важливих галузях країни. Бюджетні витрати на соціальне забезпечення, охорону здоров’я, освіту та розвиток науки були значно скорочені. Країна посідала 31-е місце за писемністю, 91-е за тривалістю життя і 130-е за рівнем охорони здоров’я. Обсяг бюджетних витрат у російському ВВП складав 5,4%, що майже в десять разів менше аналогічних показників розвинених країн Заходу. За даними експертів, «тіньова економіка» країни складала майже 50% її ВВП [21, с. 431–432].

Внаслідок кризових тенденцій в соціально-економічних галузях прискорився процес економічної стагнації російських регіонів, що негативно впливало на загальну соціально-політичну нестабільність. Руйнування провідних галузей промисловості, приватизація, банкрутство та продаж значної кількості промислових підприємств зарубіжним компаніям призвело до занепаду цілої низки суб’єктів Російської Федерації. Сама РФ за своїм форматом і функціями дедалі більше перетворювалась на «асиметричну федерацію». Водночас посилилась соціальна маргіналізація широких верств населення та падіння рівня його добробуту.

Під впливом відцентрових тенденції і зростання політичного сепаратизму унітарна в адміністративно-управлінському вимірі держава стала розпадатися на самостійні міні держави. Рекордним у цьому сенсі був кінець 1990-х рр., коли Татарія, Башкирія, Калмикія, Північна Осетія, Тува, Чувашія, Якутія та інші національні автономії в рамках колишнього СРСР почали відділятися від

Російської Федерації та проголошувати незалежність і державний суверенітет. Лише на початку 2000-х рр. процес хаотичної автономізації був унормований шляхом укладення договорів про відповідність місцевих конституцій Основному закону РФ. Сепаратистська практика не припинилась і зараз, підкладаючи бомбу уповільненої дії під Російську Федерацію. Як писав з цього приводу російський історик А. Шутов: «Досвід російської державності залишає все менш сумнівів у тому, що асиметрична федерація добром не закінчиться» [22, с. 327].

Мегацентри Росії – Москва і Санкт-Петербург, зі своїм соціальним середовищем і культурою, з автономною економікою і бізнесом практично не пов'язані з величезною російською провінцією. Однак, саме центральна влада формує політичну ідеологію управлінської еліти і світогляд на всьому пострадянському просторі. Зростання великодержавних амбіцій політичної еліти, так званого «російського дворянства», автоматично поширювалось на основну масу населення. Природним є також і те, що формування нової соціально-класової структури російського суспільства щільно пов'язано зі зростанням таких феноменів, як великодержавний шовінізм та імперська ідеологія. Значно посилились імперські прояви та соціальна агресивність російськомовного населення внаслідок його міграції з Балтії, Кавказу, Середньої Азії. Навіть в новостворених республіках і округах громадяни російського походження зазнавали всіляких утисків, насильницьких дій і правових обмежень, що сприяло зростанню серед них почуттів колективної образи та ворожості до титульних націй.

Агресія в контексті пропаганди

Ностальгічні настрої як своєрідний ментальний синдром стали характерними для більшості громадян колишньої супердержави. Внаслідок складних соціально-політичних пертурбацій в медійному просторі «суверенної демократії» почав поширюватися ідеологічний і пропагандистський контент антизахідної спрямованості. Основу його змісту складають інсинуації щодо США, країн-членів Європейського Союзу і НАТО.

Напередодні російсько-української війни головним ідеологічним змістом російської пропаганди були ідеї «Руського миру». Для опрацювання стратегії експансії російської культури були залучені науково-дослідні інститути та інформаційно-аналітичні центри держави-агресорки. Замовлення на публікацію книжок антиукраїнського змісту було отримано від російського політичного керівництва з метою руйнування підвалин національної ідентичності українського населення. Загроза, яку вільна Україна представляє для путінського режиму, спонукала частину російської наукової спільноти звернутися до тактики дискредитації української державотворчості з позицій імперської ідеології. Захист принципів великодержавності – «єдиної і неподільної Росії» був покладений в зміст серії книжок, які побачили світ на початку нашого століття. Серед них найбільш резонансними в цьому сенсі були

публікації В. Сидоренка, С. Кара-Мурзи і очільника колективу авторів В. Аверьянова. Неупереджений аналіз цієї продукції демонструє її яскраво виражений пропагандистський контент, спрямований на деформацію української політичної свідомості [23; 24; 25].

Публікації згаданих авторів не приховують своєї антиукраїнської сутності. Так, в одній публікації зазначено: «Для України акт проголошення незалежності став актом саморуйнування»…«подібна незалежність від сумних і надто повчальних уроків нашої спільної історії є запорукою того, що всі помилки і мерзоти колишньої держави (СРСР – *С.Ш.*) будуть Україною успішно повторені тільки вже з префіксом «свій» [23, с. 62–63].

Після путінської промови в Мюнхені було видано чимало книжок, журнальних і газетних статей на тему нової «холодної війни» та оновленої зовнішньополітичної стратегії Росії. Програмою російського політичного «ренесансу», в якій росіян закликали встати з колін і розправити крила, стала книжка з характерною назвою «Нова руська доктрина: Час розправити крила» (2009). Автори публікації «аналітичної доповіді державній структурі» виклали програму інноваційного розвитку своєї країни з претензією на побудову «нового світу». Доповідь акцентувала увагу на ключові фактори державного розвитку: повернення ідеології, інноваційна національна система, створення інноваційної еліти, економічна модернізація, роль людського капіталу, культурна і національна політика, зовнішня політика як «світова місія» Росії. Забезпечення суб'єктності Росії та її посилення планувалось методами геополітичної і культурно-ідеологічної експансії. По відношенню до інших суб'єктів пострадянського простору пропонувалось більш активно використовувати російську дипломатію як «м'яку силу» для посилення державного потенціалу та просування ідей «Руського миру». Економічний фактор і культурна експансія, зокрема щодо України, визначались як пріоритетне завдання. «Перейти до постійної, зваженої і цілеспрямованої культурної експансії в сусідні держави», – зазначалось в аналітичній доповіді [24, с. 252–253].

У широкому розумінні державна експансія передбачає цілеспрямований тиск і втручання в територіальний і культурний простір іншої держави. У даному випадку засобом експансії є невійськова інтервенція, що призводить до трансформації таких понять, як національна свідомість і національна ідентичність. Доречно нагадати, що італійський політичний філософ А. Грамши в 1930-і рр. обґрунтував концепцію про культурну гегемонію, сутність якої полягає в тому, що для зламу політичного ладу здійснюється «молекулярна агресія». Внаслідок цього руйнується культурне ядро суспільства, а його члени залишаються без національної ідеології. На заході вчення А. Грамши про культурну гегемонію є обов'язковим предметом суспільствознавства. Відомий спеціаліст у галузі політичного лідерства, англійський політолог А. Браун підкреслював визначальну роль політичної культури в суб'єктивному

сприйнятті історії, ідентифікації лояльності та як суму політичних знань, котрі є продуктом специфічного історичного досвіду націй і соціальних груп [26].

Повномасштабне вторгнення в Україну багатонаціональної армії Росії і жорстока загарбницька війна сформувало інформаційний контент ворожої пропаганди. Геноцид, системне руйнування економіки України, ракетний терор – все це призводить до величезних людських і матеріальних втрат. Такі дії збройних сил Росії, що грубо порушують міжнародне і гуманітарне право, вперто замовчуються ЗМІ країни-терористки. Натомість фальшивий наратив про «визвольну місію» та «очищення України від нацистів» став стереотипом у російській інформаційній війні. Навіть у розпал війни пропагандистська машина Росії цинічно коментує руйнування цивільної і енергетичної інфраструктури, а також екосистеми України «ударами по військових об'єктах». «Подвигами» та «героїзмом» іменують російські медіа злочинні дії своєї армії в Україні. «Героїзм» в ім'я агресії є лише абсурдним оксюмороном, який поширюється російською пропагандою з метою маніпуляції свідомістю власного населення. У цьому зв'язку важко переоцінити роль російської історичної науки як генератора історіософських «патріотичних» доктрин і зосередженої на виправданні агресивної державної політики.

Фальшива теза про «неминучість перемоги» Росії у війні є рефреном в її пропагандистській риториці. Цьому певною мірою сприяли політична нерішучість і тривалі вагання з боку західних партнерів України в частині надання їй адекватної військової допомоги. Застереження з боку Пентагону щодо застосування американської ракетної зброї по території агресора, який не зважає на втрати, обмежує військові можливості української армії. Крім того, передвиборчі політичні розрахунки та електоральні очікування в США та країнах ЄС певною мірою вплинули на стратегію наступальних дій України. Цей момент знайшов відображення в медійних матеріалах західних країн, аналітичні центри яких зосередженні на вивченні проблем російсько-української війни [27; 28].

Для українського народу ментальне сприйняття російсько-української війни має екзистенціональне значення, оскільки це пов'язано з життєво важливими цінностями. До слова мовити, політична свідомість і культура пострадянського українського суспільства зазнала суттєвих змін відносно соціальних і політичних цінностей і стандартів в їх раціональному сенсі. Ставлення до Росії як держави та народу докорінним чином змінилось після анексії українських територій та повномасштабного вторгнення. Відомий вислів Л. Кучми «Україна не Росія» утвердився й продовжує закріплюватися у свідомості більшості українських громадян як соціальний фактор *ідентичного спротиву* російській агресії.

В інформаційну добу можливості для інтелектуального розвитку та світогляду незрівнянно збільшуються, а патріархальність національного мислення, яка була притаманна значному прошарку українців, стає

анахронізмом. Разом з тим, перебудова національної ментальності відбувається досить повільно, наражаючись на численні соціокультурні перепони. Про цей факт життя нашого суспільства писав академік О. Пріцак: «Основна проблема історій України в тому, що велика (якщо не більша!) частина українського населення аж до наших часів, а то й у наші часи, все ще живе у системі циклічного думання». На його думку, «самоусвідомлення себе як суб'єкту історії, господаря власної долі» гальмується традиційними стереотипами. Поділяючи таку думку про існування розколу в українському суспільстві, вітчизняний історик В. Ткаченко зазначає, що сьогодні його «інтегратором виступає сам державний апарат» [29, с. 12, 13, 14].

У цьому зв'язку не можна заперечувати того факту, що російська агресія поставила проблему самоідентичності України в ряд життєво важливих і пріоритетних завдань. Вона полягає не тільки в тому, що національна ідентифікація уможливлює необхідну консолідацію українського народу у важкі часи війни, але й потенційно сприяє модернізації України після її завершення. Отож, «домашнім уроком» для нашої країни є збереження української нації та підготовлення до масштабної відбудови. У свою чергу, збереження національного організму потребує забезпечення надійного захисту його соціокультурного та ментального потенціалу від впливу ворожих інформаційних нападів.

Варто зазначити, що не тільки інформаційна агресія негативно впливає на індивідуальну й колективну свідомість. Перебування за межами власної країни також справляє помітний вплив на свідомість громадян. Тривале життя мільйонів українських біженців в європейських країнах сприяє трансформації політичної свідомості в бік засвоєння демократичних цінностей – прав людини, рівності громадян перед законом, свободи комунікацій тощо. Повернення на батьківщину змушує мігрантів стикатися, наприклад, з порушенням конституційних прав та іншими нерозв'язаними проблемами соціально-політичного життя. Внаслідок цього можуть виникати ментальні реакції, що спричиняють появу негативних почуттів і вражень. Ефект «повернення» широко відомий в світі серед різних верств населення – від туристів до дипломатів. Практика доводить, що для цивільних громадян «шок Батьківщиною» не має критичного агресивного прояву, триває недовго і врешті-решт люди, що повернулись із закордону, поступово адаптуються до реалій життя.

«В'єтнамський синдром» як узагальнена назва ментальної реакції і специфічної поведінки тих, хто брали участь у війні і повернулись додому, має іншу природу та наслідки. Перша і Друга світові війни дали чимало свідоцтв і фактів повоєнної неадекватної поведінки колишніх комбатантів у мирну добу. Активізація злочинних дій і криміналітету відбувалась у результаті соціальних негараздів у повоєнному суспільстві. Прикладом цих явищ можуть слугувати протестна поведінка ветеранів в'єтнамської війни, антивоєнні демонстрації та

суїциди серед колишніх військових. Проте, навіть у цих умовах у США зберігалась суспільна стабільність і громадський порядок. Психологічній реабілітації та адаптації американських ветеранів до цивільного життя сприяло активне залучення їх до різних форм трудової діяльності [30].

Повоєнний період національного відродження є надзвичайно складним і потребує величезних зусиль і енергії, яку дає віра в розбудову стабільної держави і суспільства на засадах законності та справедливості. Умовою для виконання цього завдання є переможна стратегія України, яка повинна підтримуватися міжнародною спільнотою та її демократичним авангардом. Підписання серії угод про гарантії надання безпеки Україні розраховано на забезпечення стабільного міжнародного порядку шляхом припинення російської агресії проти демократичних країн.

На повоєнну Росію чекає складний період реконструкції основних засад державного ладу та його невід'ємної складової – політичної ідеології. Це буде вимогати від політичної еліти та народу значного потенціалу духовної енергії та безлічі організаційних зусиль. Традиційні протиріччя і розбіжності між російським правлячим класом і фактично безправним народом будуть лише утруднювати ситуацію з вирішенням цього складного питання. Додатковим психологічним тягарем стане очікування кримінальної відповідальності для тих, хто розв'язав війну проти України та скоював на її території важкі злочини. Відповідно, сукупна ціна агресії може поступово зростати і досягти високого рівня, що евентуально вплине на появу в російському суспільстві екстремальних щодо їх розв'язанн проблем.

Оскільки відцентрові тенденції в повоєнний період не будуть слабшати, то Росія ризикує розвалитися на окремі національні республіки та автономії з втратою міжнародних позицій великої держави. Дезінтеграція Російської Федерації і політичний хаос, який може утворитися на території ядерної держави, стане небезпечним викликом світу. Слідом за розпадом держави шовінізм та імперські амбіції почнуть зникати із свідомості її громадян. Повоєнному поколінню росіян доведеться вивчатися на своїх фатальних помилках, аби не бути народом, який не здатний вивчати уроки історії. Невизначеність перспективи державного розвитку, послаблена війною та міжнародними санкціями економіка, брак інновацій і конструктивності у виробничій і бізнесовій сферах глобальної економіки визначатиме міжнародне положення Росії в якості джерела сировинних ресурсів для Центру світ-системи.

Футуристичний сценарій припускає можливість прискорення трансформації міжнародних відносин на стани національного виживання і тотального суперництва. Агресивні війни за геополітичні ресурси можуть стати характерною ознакою прийдешнього світу. У свою чергу, в умовах зростання конфронтації між центрами сили (*major powers*) подальша фрагментація світового геополітичного простору виглядає неминучою.

Важливо зазначити, що сучасні міжнародні відносини ґрунтуються на реалістичному розумінні національних інтересів у контексті плюралістичного світу. Для приборкання політичної агресивності та неконтрольваного мілітаризму демократична спільнота повинна змушувати суб'єктів світової політики підпорядкуватись певним правилам міжнародної поведінки, які обмежують прагнення до геополітичного домінування та гегемонії. При цьому відповідно до теоретичних положень «політичного реалізму» впровадження механізму балансу сил є головною умовою забезпечення міжнародної стабільності. Сама ж система силової рівноваги розрахована на стримання орієнтованих на агресію держав [4, p. 179–180].

Ідея побудови міжнародного порядку на засадах ліберальної демократії не витримує руйнівних зіткнень з реаліями світової політики, насамперед, глобальних змагань за ресурси планети. До того ж, людство сплачує надто високу ціну за війни, тоді як вартість витрачених для її проведення ресурсів часто-густо перевищує отримані результати. Масштабну й тривалу війну можуть дозволіти собі небагато країн, навіть серед розвинених. У цьому сенсі путінська імперія не є якимось винятком, і наслідки війни можуть стати для неї критичними. Заяви російських лідерів про готовність «воювати до кінця» свідчать про їхню безглуздість і повне нерозуміння небезпеки майбутньої ситуації [31].

Міждержавне суперництво, національний егоїзм, солідарність, взаємна допомога – в принципі адекватно відображають характер міжнародної політики. Що стосується питання про перманентний характер війн, то кожна з них не є нескінченою в контексті історичного часу. Війни закінчуються так само як і починаються – в головах людей, тому в ментальному плані абсурдність війни, що загрожує безпеці Європи, є безсумнівною. Отже, обгрунтованим і своєчасним у політичному сенсі є питання – яким міжнародним «гравцям» вигідна російсько-українська війна, котра в реальному вимірі має глобальне значення?

У цьому контексті доцільними є такі узагальнення:

- перманентна агресія як різновид політичної поведінки насамперед притаманна державам з диктаторською формою правління та безправним народом для використання у війнах за геополітичні ресурси;
- російсько-українська війна, яка спричинена комплексом об'єктивних і суб'єктивних факторів, зокрема міжнародних, стала індикатором кризових явищ глобального світу, що перебуває в стані політичної фрустрації з невизначеним вектором інтегрального розвитку;
- глобальне значення війни в Україні доводить факт безпрецедентної еміграції її населення, що ускладнює роз'вязання соціально-економічних проблем в багатьох країнах світу;

- природа агресивної політики російської держави полягає в нестачі можливостей у її народів упродовж історичного часу реалізовувати матеріальні та духовні потреби суспільного життя;
- акумуляція агресивності в російському суспільстві виступає як форма сублімації – переключення невикористаної соціальної енергії в сферу деструктивної активності, що спричинено дефіцитом соціально-політичних умов для свідомого вибору демократичного розвитку;
- агресія Росії проти України висунула проблему української ідентичності та політичної свідомості на пріоритетне місце серед нагальних завдань держави, зокрема повоєнного відродження;
- закінчення російсько-української війни має бути запорукою безумовного дотримання принципів міжнародного права в галузі національної безпеки та суверенітету для легітимних держав;
- збереження та розвиток соціокультурного потенціалу і традицій українського суспільства потребує захисту від будь-яких зазіхань з боку реальних і потенційних агресорів;
- складний процес соціальної модернізації й державного оновлення вимагає консолідації політичних партій і громадянських інститутів України задля розбудови розвиненого й сталого суспільства та реалізації стратегії європейської інтеграції.

Список використаних джерел та літератури

1. Клаузевиц К. О войне. Пер. з нем. Мидгард: Ексмо, 2007. 854 с.
2. Лоренц К. Так называемое зло. К естественной истории агрессии. Обратная сторона зеркала. М.: Республика, 2016. 416 с.
3. Бернал Дж. Мир без войны. Пер с англ. М. : Издательство иностранной литературы, 1960. 500 с.
4. Morgenthau H. Politics among Nations. The Struggle for Power and Peace. 3 rd edition. N.Y.: Alfred Knopf, 2003. 630 p.
5. Fulbright W. The Arrogance of Power. N.Y.: Random House, 1967. 284 p.
6. Gates R. Exercise of Power: American Failures, Successes, and a New Path Forward in the Post-Cold War World. N.Y.: A. Knopf, 2020. 464 p.
7. Указ Президента Российской Федерации от 31 декабря 2015 года № 683 «О Стратегии национальной безопасности Российской Федерации». URL: https://www.rg.ru/2015/12/31/nac-bezopasnost-site-dok.html
8. NATO. (2017). Defense expenditure of NATO countries: 2010-2017. *NATO.* 17 Jan. 2021. URL: https://www.nato.int/nato_static_f12014/assets/pdf/pdf_2017_06/20170629_170629-pr2017-111-en.pdf.
9. Kirby B. Is Russia going to invade Ukraine and what does Putin want? *BBC News.* Feb. 15, 2022. URL: https//www.bbc.com/news/world-europe-56720589.
10. Гумилев Л. От Руси до России. Очерк этнической истории. М.: Айрис-пресс, 2004. 320 с.
11. Popper K. The Poverty of Historicism. 2 nd Edition. London & New York: Routledge, 2002. 176 p.
12. Головченко В. Витоки агресивної зовнішньої політики Росії. *Київські історичні студії.* 2016. № 2. С. 68–75; Головченко В. Історико-інформаційна складова гібридної агресії Росії проти Української держави. *Київські історичні студії.* 2017. № 1. С. 35-45.

13. Pelenski J. The Sack of Kiev of 1169: Its Significance for the Succession to Kievan Rus'. *Harvard Ukrainian Studies*. 1987–1988. Vol. XI. No. 3-4. 313 p.
14. История России с древнейших времён до наших дней: Учеб. Под ред. А.Н. Сахарова. М.: Изд-во Проспект, 2008. 768 с.
15. Дві Русі / За загальною ред. Л. Івшиної. К.: ЗАТ «Українська прес-група», 2005. 496 с.
16. Київ: 8 лютого 1918 року столицю захопили «червоні» війська. URL: https://Gazeta.ua › history › _do-kiyeva-uvijshli-z-gaslom-smert-ukraincam
17. Бунич И.Л. Пятисотлетняя война в России. Книга первая. СПб: «Облик», 1996. 640 с.
18. Фёдоров Ю. Россия между фашизмом и распадом. К.: Бизнесполиграф, 2017. 144 с.
19. Мюнхен-2007: 15 років тому Путін почав світовий біполярний розлад. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3401293-munhen2007-15-rokiv-tomu-putin-pocav-svitovij-bipolarnij-rozlad.html
20. Стратегия национальной безопасности Российской Федерации. URL: https://ru.wikipedia.org›wiki›Стратегия_национальной_безопасности_Российской_Федерации
21. Валянский С., Калюжный Д. Русские горки: Конец Российского государства. М.: «Издательство АСТ», 2004. 556 с.
22. Шутов А.Д. Россия в жерновах истории. М.: Вече, 2008. 512 с.
23. Сидоренко С.Н. Украина – тоже Россия. М.: Альтернатива, 2005. 304 с.
24. Новая русская доктрина: Пора расправить крылья / Аверьянов В.В. и др. М.: Яуза; Эксмо, 2009. 288 с.
25. Кара-Мурза С., Осипов Г. СССР – цивилизация будущего. Инновации Сталина. М.: Яуза; Эксмо, 2010. 320 с.
26. Bialer S. Politics, society and nationality inside Gorbachev's Russia. L.: Westview Press, 1989. 255 p.
27. Затримання військової допомоги Заходу позначиться на фронті ... URL: https://texty.org.ua › fragments › zatrymka-vijskovoyi-dopomohy-zahodu-po...
28. Інститут вивчення війни переконаний у перемозі України. URL: https://LB.ua › 2023/02/25 › 547155_institut_vivchennya_viyni_perekonaniy
29. Ткаченко В. Україна: quo vadis – куди йдемо? Київ: Видавництво ЛОГОС УКРАЇНА, 2017. 424 с.
30. Социальный статус ветеранов Вьетнамской войны: отношение общества и социальная защита. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnyy-status-veteranov-vietnamskoy-voyny-otnoshenie-obschestva-i-sotsialnaya-zaschita
31. Медведєв закликав до повної ліквідації української держави – ISW. *Radio Svoboda*. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-medvedev-likvidacija-ukrajiny-isw/32862639.html

References

1. Klauzevits, K. (2007). *O voyne.* Margard: Eкsmo. [In Russian].
2. Lorents, K. (2016). *Tak nazyvaemoe zlo. K estestvenoy istorii agresii. Obratnay storona zerkala.* Moskva: Respublika. [In Russian].
3. Bernal, Dzh. (1960). *Mir bez voyny.* M.: Izdatelstvo inostranaya literatura. [In Russian].
4. Morgenthau, H. (2003). *Politics among Nations. The Struggle for Power and Peace.* 3 rd edition. N.Y.: Alfred Knopf. [In English].
5. Fulbright, W. (1967). *The Arrogance of Power.* N.Y.: Random House. [In English].
6. Gates, R. (2020). Exercise of Power: American Failures, Successes, and a New Path Forward in the Post-Cold War World. N.Y.: A. Knopf. [In English].
7. Ukaz Prezidenta Rosiyskoi Federatsii ot 31 dekabia 2015 goda № 683 "O strategii natsionalnoi bezopasnosti Rosiyskoi Federatsii". [Online]. Available from: https://www.rg.ru/2015/12/31/nac-bezopasnost-site-dok [In Russian].

8. NATO. (2017). Defense expenditure of NATO countries: 2010-2017. *NATO.* 17 Jan. 2021. [Online]. Available from: https://www.nato.int/nato_static_f12014/assets/pdf/pdf_2017_06/20170629_170629-pr2017-111-en.pdf. [In English].
9. Kirby, B. (2022, Feb. 15). Is Russia going to invade Ukraine and what does Putin want? *BBC News.* [Online]. Available from: https//www.bbc.com/news/world-europe-56720589 [In English].
10. Gumil'ov, L. (2004). *Ot Rusi do Rosiyi. Ocherk etnichnoy istoriyi.* Moskva: Ayris-press. [In Russian].
11. Popper, K. (2002). *The Poverty of Historicism.* 2 nd Edition. London & New York: Routledge. [In Endlish].
12. Golovchenko, V. (2016). Vytoky agresivnoy zovnishn'oy polityky Rosiyi. *Kyiyvski istorichni studiyi,* 2, pp. 68–75; Golovchenko, V. (2017). Istoryko-informatsiyna skladova gbridnoy agresiyi Rosiyi proty Ukraiyinskoy derghavy. *Kyiyivski istorichni studiyi,* 1, pp. 35-45. [In Ukrainian].
13. Pelenski, J. (1987-1988). The Sack of Kiev of 1169: Its Significance for the Succession to Kievan Rus'. *Harvard Ukrainian Studies,* (XI), 3-4. [In English].
14. Sakharova, A.N. (2008). (eds). *Istoriya Rocii s drevneyshikh vremion do nashikh dney.* Moskva: Izd-vo Prospekt. [In Russian].
15. Ivshyna, L. (2005). *Dvi Rusi.* Kyiv: ZAT "Ukraiyins'ka pres-grupa". [In Ukrainian].
16. Kyiv 8 lutogo 1918 roku stolytsu zakhopyly "chervoni" viys'ka. [Online]. Available from: https://Gazeta.ua › history › _do-kiyeva-uvijshli-z-gaslom-smert-ukraincam [In Ukrainian].
17. Bunich, I. (1996). *Pytisotletnya voyna v Rocii.* Kniga pervay. SPB. "Oblik". [In Russian].
18. Feodorov, U. (2017). *Rosiya mezhdu fashizmom i raspadom.* Kiev: Biznespoligraph. [In Russian].
19. Munkhen-2007: 15 rokiv tomu Putin pochav svitovyi bipolyrnyi rozlad. *Ukrinform.* [Online]. Available from: https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3401293-munhen2007-15-rokiv-tomu-putin-pocav-svitovij-bipolarnij-rozlad.html [In Ukrainian].
20. Strategiya national'noy bezopasnosti Rosiyskoy Federatsii. [Online]. Available from: https://ru.wikipedia.org›wiki›Стратегия_национальной_безопасности_Российской_Федерации [In Russian].
21. Valynskiy, S., Kaluzhnyi, D. (2004). *Russkie gorki: Konets Rosiyskogo gosudarstva.* Moskva: "Izdatel'stvo AST". [In Russian].
22. Shutov, A. (2008). *Rosiya v zhernovakh istorii.* Moskva: Veche. [In Russian].
23. Sidorenko, S.N. (2005). *Ukraina – tozhe Rosiya.* Moskva: Al'ternativa. [In Russian].
24. Aver'ynov, V.V. (2009). *Novaya ruskaya doktrina: Pora raspravit' kryl'ya.* Moskva: Yuza; Eksmo. [In Russian].
25. Kara-Murza, S., Osipov, G. (2010). *SSSR – tsivilizatsiya budushego. Innovatsii Stalina.* Moskva: Yuza; Eksmo. [In Russian].
26. Bialer, S. (1989). *Politics, society and nationality inside Gorbachev's Russia*. L.: Westview Press. [In English].
27. Zatrymanny viyskovoy dopomogy Zakhodu poznachyt'sy na fronti ... [Online]. Available from: https://texty.org.ua › fragments › zatrymka-vijskovoyi-dopomohy-zahodu-po. [In Ukrainian].
28. Instytut vyvchenny viyny perekonanyi u peremozi Ukrainy. *LB.* [Online]. Available from: https://LB.ua › 2023/02/25 › 547155_institut_vivchennya_viyni_perekonaniy. [In Ukainian].
29. Tkachenko, V. (2017). *Ukrayina: quo vadis – kudy yidemo?* Kyiv: Vydavnitstvo LOGOS UKRAINA. [In Ukrainian].
30. Sotsial'nyy status veteranov V'yetnamskoy voyny: otnosheniye obshchestva i sotsial'naya zashchita. [Online]. Available from: URL: https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnyy-status-veteranov-vietnamskoy-voyny-otnoshenie-obschestva-i-sotsialnaya-zaschita [In Russian].

31. Medvedev zaklykav do povnoy likvidatsii ukrayins'koy derghavy – ISW. *Radio Svoboda.* [Online]. Available from: https://www.radiosvoboda.org/a/news-medvedev-likvidacija-ukrajiny-isw/32862639.html [In Ukrainian].

Shergin S. Dialectics of Aggression.

The article presents analytical survey of Russian's expansionist policy from the Kievan Rus to present time. It's argued that historical development Russian state is based on territorial expansion and military aggression. The establishment of Russian empire finally created the main characteristics of its domestic and foreign policy – totalitarianism, great-power chauvinism and empire ambitions. These qualities have become the driving power of Russian policy and mentality. In this context the consequences of wars in which Russia took part were also considered. The complex of factors and historical circumstances of the aggressive type of political thinking and foreign policy behavior has been systematized. On the base of historical facts, particularly the events of current Russian-Ukraine war, its essence and reasons have been analyzing in the information and international dimension.

It is noted that the capture of Kiev in 1918 by the troops of Red Army resulted in thousands civil victims. After affiliation with treaty on establishment of the Soviet Union in 1922 Ukraine was attached to the "Russian charity" for almost seventy years. The full-scale intervention of multinational Russian army in Ukraine in 2022 is a real violation of international land humanitarian law. Genocide, massive terror, destruction of economic infrastructure, and slaughter of civil population still kept in silence in Russian media. Instead of that faked narratives on "liberation mission of Russia: and "termination of Nazi" have become the stereotype of Russian information war against Ukraine. Firstly, aggression against Ukrainian state and people is aimed at the termination of independent nation. Secondly, aggression has a goal to stop integrational course of Ukraine that directed at the obtaining a membership in Euro-Atlantic structures. Military cooperation between Ukraine and NATO is an acceptable way to ensure the European security.

In the article the phenomena of political conscious at the post-war period is also examined. Attention is focused on the probable inflections in mentality of Ukrainian combatants and migrants. In conclusion, the oncoming scenario of eventual transformations of the international system has been considered.

Keywords: *aggression, empire, expansion, war, Russia-Ukraine war, political consciousness, propaganda, world order.*

НОВА ІСТОРІЯ

УДК 355.1-048.35((5-15+6-17)-69:28):355.343(4)](091)"182/188"
http://doi.org/10.46869/2707-6776-2024-27-2

Фалько С.А.
https://orcid.org/0000-0002-8266-2643

ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ МІСІЙ В ІСЛАМСЬКИХ КРАЇНАХ БЛИЗЬКОГО СХОДУ ТА ПІВНІЧНІЙ АФРИЦІ В 20–80-ті РР. XIX СТ.[1]

Присвячується моєму батькові, підполковнику Фальку Анатолію Івановичу, який в 1983-1986 рр. виконував обов'язки військового інструктора у складі воєнної місії в сфері авіації Лівії.

Дослідження присвячене вивченню діяльності військових місій (передання військових знань, методик навчання та організації військової справи), направлених урядами європейських країн до ісламських країн Північної Африки та Близького Сходу. Увагу автора зосереджено суто на діяльності офіційно надісланих військових місій з країн Європи до Османської імперії, Ірану, Єгипту, Марокко, Тунісу.

Важливо зазначити, що під поняттям «офіційно надісланих військових місій» автор також має на увазі і місії військових професіоналів, які, хоч і були споряджені урядами європейських країн, але приховували факт свого делегування військовими міністерствами метрополій і діяли під виглядом приватної ініціативи. Головний маркер місій, які ми досліджуємо, – їх участь в організації держави.

Проаналізовано діяльність більш ніж 20 військових місій, спрямованих у 20–80-ті рр. XIX ст. урядами Франції, Британії, королівства Пруссії, Російської імперії, Австрійської імперії до збройних сил країн ісламського Сходу. Головною метою дослідження є узагальнення еволюції діяльності європейських військових професіоналів у збройних силах ісламських країн Північної Африки та Близького Сходу впродовж більш ніж 50 років. Автор ставить перед собою завдання: за допомогою всебічного наукового аналізу діяльності військових із країн Європи розкрити історію такого феномену у військово-політичній історії, як «діяльність військових місій у країнах ісламського світу».

[1] Автор висловлює безмежну вдячність професорці, докторці Інституту Східної Азії Лейпцизького університету Елізабет Каске, яка надала у вигляді «гуманітарної допомоги» значну частину наукової літератури, що була залучена до аналізу. Автор також висловлює щиру подяку за допомогу відомій канадській вченій, докторці історичних наук Вірджинії Аксан. Слова вдячності за наукову консультацію адресовані також докторові історичних наук, співробітникові Баварського військового музею Оліверу Штейну. Також автор вдячний за доречні поради й сприяння в написанні статті Михайлові Басханову, доктору історичних наук (м. Глазго, Велика Британія). Висловлюється вдячність і відомому американському іраністу Даніелю Т. Поттсу, який щиросердно дозволив користуватися своїм науковим дослідженням, присвяченим діяльності французьких офіцерів в Ірані 1807–1827 рр.

Вивчення еволюції, реформи та перетворення армій східних і північноафриканських держав (як і політична історія країн регіону) слугує лише контекстом дослідження. Не є метою статті і аналіз діяльності офіцерів на флотах, або офіцерів, які найнялися на службу приватним способом.

Під час дослідження було використано статистичний, біографічний методи, а також метод критичного аналізу діяльності європейських військових професіоналів у складі місій у країнах ісламського Сходу.

У контексті дослідження використано мемуари учасників військових місій, опубліковані архівні джерела та наукову літературу, присвячену означеній темі.

Робота є продовженням багаторічних досліджень автора з історії передання європейських військових технологій, військової культури в азійські країни, починаючи з кінця XVIII і до початку XX ст.

Ключові слова: *військові місії, військові інструктори, військова модернізація, колоніалізм, XIX ст.*

Багаторічна робота в напрямку вивчення історії діяльності європейських військових фахівців в азійських країнах в епоху так званого «довгого XIX ст.» – періоду, що охоплює час з кінця XVIII ст. до початку XX ст., привела автора статті до розуміння непростої еволюції складного процесу воєнно-політичної взаємодії в цей період. Еліта азійських країн і європейські керівні кола перебували на різних рівнях розвитку, зокрема культурного. У процесі дослідження постала задача детального вивчення діяльності європейських військових місій в ісламських країнах Сходу в середині XIX ст.[2]

Знайомлячись із науковими працями і джерелами при вивченні еволюції військової справи в Азії в кінці XVIII – на початку XIX ст. можна знайти інформацію про багатьох європейських офіцерів-авантюристів, готових служити за гроші як в Індії, так і в ісламських країнах Сходу.[3] У період, охоплений дослідженням, все частіше правителі ісламських держав зверталися до керівництва європейських країн ізофіційним проханням направити військові місії з Парижа, Лондона або Берліна з метою термінового і радикального реформування власних збройних сил. Приводом для поспішної допомоги стали воєнні поразки на полях битв військ ісламських держав від регулярних армій Франції, Британії та Росії.

---

[2] Далі у статті буде використано термін «військова місія» (місія) щодо досліджуваного поняття проведення військової модернізації, тобто організації реформ за допомогою «військово-інструкторської місії». Місії, що мають інструкторські цілі, місії радників (така назва з'явилася та набрала популярність в 30-х рр. XX ст.), зазвичай, незважаючи на різні назви мають кілька напрямків діяльності: навчання бойових частин та діяльність у військово-навчальних закладах; збирання даних про країну перебування; лобіювання закупівель зброї; зміцнення внутрішньополітичного впливу за допомогою місії. Військовий радник – термін, що з'явився на початку XX ст. До цього часу зазвичай використовувався термін військовий інструктор.

[3] Докладніше наприклад: Copestake A. Their Infantry And Guns Will Astonish You The Army of Hindustan and European Mercenaries in Maratha Service (1780-1803). Helion & Company, 2021. 218 p.; Levy A. Select the Officer Corps in Sultan Mahmud II's New Ottoman Army, 1826-39. *Middle East Study*. 1971. No. 2. P. 21–39. [10].

Метою дослідження є вивчення діяльності військових місій, офіційно (чи таємно) направлених урядами європейських країн до ісламських країн Близького Сходу.[4] Необхідно зазначити, що часто, згідно з офіційними документами, керівні європейські органи відправляли на Схід військових фахівців під виглядом юридичних маніпуляцій. Наприклад, офіцер був звільнений зі служби і більше формально не вважався офіційним представником своєї країни. Однак насправді він перебував під заступництвом дипломатів батьківщини і керувався вказівками зі столиці. Ці випадки були використані, щоб уникнути політичних звинувачень з боку європейських країн-опонентів.

Часовий проміжок вивчення діяльності військових фахівців у країнах Сходу охоплює 20–80-ті рр. XIX ст., зокрема він датується періодом розпаду Наполеонівської імперії і становлення Віденської системи, коли в 1824 р. зі схвалення керівної верхівки королівської Франції на прохання правителя Єгипту Мухаммеда Алі в Каїр була направлена військова місія під керівництвом генерала П. Буайє [1, p. 237]. Нижньою межею дослідження є направлення на Схід у 1882 р. військової місії з Німеччини під керівництвом полковника О. Келлера. Ця подія пов'язана як з поразкою Франції у війні з Німецьким союзом у 1870-1871 рр., так і з поразкою Османської імперії у військовому протистоянні з Росією в 1877-1878 рр. Це стало початком визнання військової першості Німеччини у військовій справі. Для військових фахівців стало очевидним, що французька армія не може бути зразком для реформування збройних сил [2, p. 45].[5]

Методика порівняння діяльності місій різних європейських держав, що базується на джерелах і науковій літературі, дозволяє конкретизувати еволюцію і національні особливості діяльності військових професіоналів у досліджуваному регіоні.

Історіографія. У дослідженні використовувалася сучасна наукова література та оприлюдненні джерела. Вони сприяли розумінню багатьох військово-політичних питань, пов'язаних із контекстом діяльності військових місій.

Корисними для нашого дослідження є праці французької історикині О. Моро, авторитетної вченої в галузі вивчення історії військових реформ у країнах ісламського Середземномор'я у XIX ст. [3; 4].

---

[4] Важливі питання щодо форми та змісту терміна військова місія на практиці викликають низку труднощів у тлумаченні. Наші дослідження присвячені діяльності офіційних військових місій. Ми зрозуміємо і об'єднаємо в єдине поняття такі терміни, що вживаються в науковій літературі і джерелах, як військова місія, консультативна місія, «комісар Її Величності» з помічниками – офіцерами королівської армії (як це було в 1854 р. під час відправки групи британських офіцерів до фортеці Карс).

[5] Щодо причин поразки Франції в 1870-1871 рр. див: Porch D. The March to the Marne The French Army 1871-1914. Cambridge: Cambridge University Press 1981. 294 p.; Goya M. L'Invention de la guerre moderne: Du pantalon rouge au char d'assaut. 1871-1918. Paris: Tallandier, 2019. 480 p.

Ґрунтовна праця, що дозволяє познайомитися з багатьма тонкощами діяльності європейських військових фахівців в Єгипті в 20–30-х рр. XIX ст., належить історику Х. Фахмі [5].

Важливим для теми статті є дослідження Р.Т. Рідлі, яке присвячене долі консула Б. Дроветті – видатного французького дипломатичного представника в Єгипті. У роботі також на основі архівних документів детально розглядаються умови діяльності і звільнення в 1826 р. військових інструкторів генерала П. Буає [1].

Важливою для вивчення діяльності військових місій з Британії та Франції в османській армії під час Кримської війни 1853-1856 рр. є праця К. Бадем [6]. Новаторський підхід турецького науковця до історичних фактів розкриває багато аспектів діяльності військових професіоналів з Європи під час війни між Османською імперією та Росією у 1853-1856 рр.

Ситуацію з військовими реформами в османській армії в XIX ст. і участю в них європейських військових фахівців докладно коментують праці відомих істориків-османістів І. Валлаха [7], В. Аксана [8], Е. Еріксона [9], А. Леві [10].

Авторитетним дослідженнями з історії османської армії другої половини XIX – початку XX ст. є праці військового історика, турецького полковника у відставці М. Уяра [11; 72; 9].

Праця турецького дослідника О. Озавчі дозволяє зрозуміти тонкощі політичного контексту життя керівних еліт Константинополя і Каїра, а також роль реформ в арміях у період виникнення так званого «східного питання» в 1820-1830-х рр. [12].

Діяльність французьких і британських військових місій в Ірані в XIX ст. вивчали іранські вчені С. Кронін [13] і Д. Поттс [14], які розкрили чимало цікавих аспектів діяльності військових інструкторів у Тегерані.

Цікавою є праця сучасного німецького дослідника К. Каміссека, яка дозволяє по-новому поглянути на діяльність прусської військової місії в османських військах в 1835-1839 рр. [15]. Ця інформація доповнюється статтею О. Штейна, присвяченою артилерійській місії під керівництвом лейтенанта Ф. фон Кучковського, делегованій з Берліна в 1838 р. [16].

Діяльність військових місій з Франції та США в Єгипті в другій половині XIX ст. є об’єктом уваги в працях американських істориків Д. Данна [17; 18; 19; 20], А. Макгрегора [21].

Важливі теоретичні питання щодо вивчення діяльності військових місій порушуються у статті відомого військового історика з США Д. Стокера [22].

Дослідження сучасного турецького вченого І. Кьоремезлі допомогло зрозуміти багато аспектів діяльності європейських офіцерів в османській армії в Кримській війні 1853-1856 рр. на Дунаї [23].

Важливе значення має також праця Е. Ламберта, що розкриває контекст політичних баталій у канцеляріях і штабах армій на полі бою під час Кримської війни 1853-1856 рр. [24]. Це дослідження дає уявлення про політичні рішення

та колоніальні наслідки британської та французької політики, а також допомагає зрозуміти причини відправки місій.

Турецький дослідник Г. Гьок створив інформативне дослідження, в якому детально вивчив, використовуючи чимало архівних документів, еволюцію французького впливу на навчальний процес у військових навчальних закладах Османської імперії у період з 1834 до1883 р. [25].

Д. Фурія детально дослідив діяльність французького полковника І. Міршера в ісламських країнах та особливості виконання обов'язків голови військової місії в Єгипті з 1864 до 1869 р. [26].

Корисною для нашого дослідження є авторитетна праця К. Брауна про модернізацію Тунісу в XIX ст., один з розділів якої присвячений діяльності європейських військових інструкторів у країні [27].

Діяльність місій європейських військових фахівців, які були направлені в XIX ст. в Марокко в контексті військових реформ, проведених в султанаті, вивчала марокканська дослідниця Б. Сіму [28].

Інтерес також мають дослідження, присвячені діяльності європейських військових місій в 20– 50-х рр. XX ст., які діяли в країнах, що входили на той час до складу Османської імперії, зокрема в Греції в 1826 р. [29], Дунайських князівствах в 1830 р. [30] і 1861-1868 рр. [31], а також Сербії в 1853-1865 рр. [32; 33]. Означені розвідки значно доповнюють фактологічну базу нашої статті.

Тема організації та діяльності місій безпосередньо пов'язана з мемуарами, написаними офіцерами, які виконували свої обов'язки в XIX ст. в досліджуваних регіонах. Так, цікавими є мемуари інструктора, англійського офіцера Г. Роулінсона, присвячені діяльності британської місії в Ірані [34]. Ж. Пішон, офіцер французької армії, який служив військовим інструктором в Ірані в 1840 р., також залишив цінні спогади про свою діяльність [35]. Цікаві і докладні спогади про діяльність місії залишив полковник Е. Лейк, який у складі британської військової місії генерала В. Вільямса, брав участь в обороні фортеці Карс під час її облоги російською армією в 1855 р. [36]. Британський морський офіцер і радник флоту Османської імперії, віце-адмірал османської служби А. Слейд брав участь у реформуванні османського флоту і відповідно залишив спогади про події Кримської війни 1853-1856 рр. [37]. Знаходимо важливу інформацію про європейських офіцерів, які служили в лавах османської армії. Офіційне листування генерала П. Буає, голови французької військової місії, який служив в Єгипеті у 1824 р., спотворювало діяльність французьких офіцерів в арабській армії [38]. Корисним для дослідження є опубліковане листування В. Вильямса, військового комісара Лондону, а в 1855 р. – Анатолії з державним керівництвом Британії [39]. Важливими для нас є і спогади офіцера прусської військової місії, делегованого із Берліна на прохання османського уряду, – Г. фон Мольтке [40]. У статті були використані опубліковані звіти французьких офіцерів щодо підсумків діяльності французьких військових місій в Тунісі в другій половині XIX ст. [41].

Важливим доповненням до аналізу діяльності європейських країн в Азії є офіційна військова преса. У ній зосереджена увага військових відомств відповідно до інструкторської діяльності політичних опонентів, зокрема у вигляді направлення місій офіцерів в ісламські країни [42; 43]. Поляк А. Чайковський, який проходив службу в османській армії, залишив корисні свідчення про діяльність французької місії у військових навчальних закладах Порти у 60-х рр. XIX ст. [44]. Службові документи європейських військових агентів в Османській імперії дозволяють оцінити роль офіцерів французької військової місії в закупівлі новітньої зброї Високою Портою у Франції в 1853 р., метою якої було формування легкої османської піхоти напередодні війни з Росією [45, арк. 1].

Революційна і наполеонівська війни 1799-1815 рр. в Європі разом зі складними соціальними, економічними і політичними перетвореннями змінили роль ісламських країн у зовнішньополітичних комбінаціях урядових кабінетів європейських країн. Уже в 1807 р. Наполеон намагався створити антиросійську і антибританську коаліції з Османською імперією та Іраном, використовуючи французькі військові місії, відправлені в 1807 р. до Константинополя і Тегерана з метою поліпшення боєздатності ісламських армій. Ці дії спричинили відправлення британської військової місії до Тегерана [46; 14].

З'явилися факти очевидної військової переваги європейських армій і організації військової справи [47], яка трансформувалася і набула нових рис. Військові академії були відкриті в Парижі, Сарндхерсті, Берліні. З'явилися фахові військові журнали, в яких викладалися погляди офіцерів, які відстоювали певні військові доктрини [48, p. 52-55].

Беручи участь у боротьбі проти французів в Египті з 1799 р., бінбаші (майор) османської нерегулярної піхоти Мухаммед Алі переконався у високих бойових якостях французької регулярної армії [1, p. 23]. Пізніше саме Мухаммед Алі, вже ставши правителем єгипетського вілаєту, за порадою французького консула Б. Дроветті в 1824 р звернувся до керівної верхівки королівської Франції з проханням направити військову місію в Єгипет [1, p. 248; 5, p. 80]. Метою місії паша вказав поліпшення бойових якостей своєї нової регулярної армії. Так, в 1824 р. в Каїр прибули генерали і офіцери військової місії, відправлені за сприяння генерала А. Д. Белліара з королівської Франції [38, p. XX]. Варто зауважити, що запрошені раніше за індивідуальним контрактом офіцери з різних європейських армій не задовольняли амбіцій Мухаммеда Алі, оскільки здебільшого це були бойові офіцери, які, зазвичай, служили в арміях Наполеона і втратили роботу після 1815 р. [20, p. 276].

Важливим аспектом нашого дослідження є визначення і з'ясування причини відмови від індивідуального найму європейських офіцерів. Як зауважив сучасний американський історик Д. Стокер, у XIX ст., з виникненням національних держав і поширенням промислової революції, а також з процесом професіоналізації армій, з'явилися уряди країн, які бажали провести швидкі

військові реформи. Військово-політична еліта почали шукати більш професійних офіцерів, замість випадково навербованих військових авантюристів [22, p. 1-4]. В означений період відбувалася і професіоналізація експорту військових технологій: стали використовуватися організовані державою військові місії. Цей процес торкнувся й ісламських регіонів Сходу.

Необхідно зазначити, що хронологічні межі досліджуваних подій, тобто період 1824-1883 рр., є часом активного направлення військових місій з Європи в країни ісламського Сходу. Проведемо короткий огляд діяльності місій.

Початковим етапом дослідження, перший період якого припадає на 1824-1853 рр. (до початку Кримської війни), є згадка щодо першої військової місії після розпаду імперії Наполеона, відправленої в Єгипет в 1824 р. урядом королівської Франції. Це стало однією із зовнішньополітичних ознак нової активізації східної політики Парижа в 20-х рр. XIX ст. [12, p. 144].

Основними напрямками діяльності французької місії, очолюваної генералом П. Буає, були повний аналіз усіх збройних сил Мухаммеда Алі, чисельне збільшення і реорганізація його арабської армії та реформа єгипетської військової освіти [38, p. 26]. Однак в 1826 р. після внутрішньополітичного скандалу і інтриг з боку деяких офіцерів місії проти її керівника генерала П. Буає діяльність її була паралізована. Як результат, значна частина офіцерів пішла у відставку зі служби Мухаммеда Алі [1, p. 241]. Місія припинила свою діяльність, хоча деякі офіцери продовжували працювати за індивідуальними контрактами.

У 1830 р. у Дунайських князівствах діяла російська військова місія, яка залишилася після поразки османської армії в російсько-турецькій війні 1828-1829 рр. [30, p. 141]. Російські офіцери підготували перші регулярні військові частини цього автономного формування, що входило до складу Османської імперії.

У 1833 р. уряд Каджарського Ірану звернувся до Британії з проханням направити військову місію для модернізації армії. Лондон надав 8 офіцерів армії Бомбейського президентства Ост-Індійської компанії під командуванням полковника Пассмора. Місія зустріла сильний консервативний опір з боку військово-політичної еліти Ірану, що значно ускладнило діяльність британських офіцерів і сержантів. Коли в 1838 р. почалася так звана Гератська криза, британський уряд відкликав своїх інструкторів у зв’язку з відмовою підтримати претензії шаха на афганський Герат [34, p. 34, 70; 14, p. 344].

Важливою подією досліджуваного періоду було відправлення в 1835 р. офіційної прусської військової місії в Константинополь [15, p. 192]. До складу місії з Берліна, під керівництвом капітана К. фон Вінке, входили високопрофесійні штабні офіцери прусської армії, найвідомішим з яких був капітан Генерального штабу Пруссії Г. фон Мольтке. Прикметно, що ця місія діяла в Османській імперії до 1839 р. і радники офіцери брали участь у битві османської армії проти армії єгипетського правителя Мухаммеда Алі біля міста

Нісібін у 1839 р. [15, p. 195]. Тоді ж, в 1838 р., була відправлена ще одна місія на чолі з лейтенантом Ф. фон Кучковським, метою якої було поліпшення якості османської артилерії. Прусські військові фахівці, чисельністю 24 військових, виконували свої обов'язки за офіційним контрактом до 1849 р. [16, p. 9].

У 1838 р. у зв'язку з відкликанням офіцерів британської місії з Тегерана перський посол у Парижі звернувся до французької влади з проханням направити до Ірану військову місію. Заявлена мета збігалася з реформою сухопутної армії Ірану. До 1842 р. французька місія працювала в Ірані з великими труднощами. Головною проблемою було слабке фінансування офіцерів місії і, знову ж таки, консервативний опір іранських військових і політиків. Через ці проблеми місію було припинено. У Парижі ця місія була визнана як погано організована в фінансовому сенсі [27, p. 288].

Наступною ісламською країною, в якій керівна еліта вирішила реформувати армію, став Туніс. Перша, недовговічна поява двох французьких офіцерів у туніській армії датується 1831 р. [27, p. 264]. Пізніше, після невдалого досвіду англійського полковника Консидайна і після тривалих перемовин щодо умов праці та конкретних обов'язків офіцерів-інструкторів, в 1844 р., з урахуванням невдалого іранського досвіду 1839-1842 рр., Париж направив військову місію в Туніс, вже маючи чіткі домовленості [27, p. 287]. Напрямок діяльності французів у Тунісі охоплював як військову освіту, так і підготовку лінійних частин арабської армії за зразком французької. Французькі офіцери продовжували свою діяльність у країні до 1855 р. Основні проблеми військової місії в Тунісі знову були пов'язані зі слабкими фінансовими можливостями цієї провінції Османської імперії. Необхідно зазначити, що в офіційних документах французьких офіцерів зазначено, що деякі інструктори володіли арабською мовою, що значно покращило їхні можливості на службі туніському бею [27, p. 291].

У той час, знаковою подією стала поява в Константинополі офіцерів із Європи. У 1846 р. османський уряд зробив офіційний запит до Парижа і Берліна з проханням надіслати офіцерів з метою організації навчального процесу у військовому училищі – Харбіє, заснованому в 1836 р. в Константинополі [49, p. 25].[6] До цього російські та австрійські дипломати блокували дозвіл на роботу французьких військових [7, p. 17]. Уже в 1846 р. з метою реформування системи військової освіти у військовий навчальний заклад прибули три французьких офіцера – штабс-капітани Мужино и Маньян та лейтенант кавалерії Дюбрей, а також прибув прусський капітан артилерії Малинофст [50, p. 13]. Важливо для вивчення проблематики дослідження, що для офіцерів французькоїмісії було організовано додаткове навчання щодо вивчення давньоосманської мови [50, p. 16]. Порта бажала дотримання традицій. З

[6] Для дослідження корисна робота ізраїльського дослідника Авігдора Леві щодо початкової фази військових реформ в Османської імперії розпочатих з 1826 р. Махмудом II та ролі європейських інструкторів найнятих за власної ініціативою [10].

плином часу кількість завдань, що стояли перед французькою місією, збільшувалася. Так, в 1853 р. офіцер місії, капітан Маньян, був відправлений у Париж з метою закупівлі партії новітньої стрілецької зброї в кількості 2 тис. нарізних гвинтівок з метою створення легкої піхоти в османській армії за зразком французьких єгерів. Ці перетворення також перебували під контролем місії [45, арк. 1].

У 1850 р. в Тегерані було засновано навчальний заклад Даруль-Фунун, який планувався як політехнічна школа. Голова шахського уряду Амір Кабір відправив свого посла Яна Дауд-хана у Відень, щоб найняти цивільних вчителів і військових інструкторів спеціально для цього нового навчального закладу. З дозволу офіційного Відня 6 австрійських офіцерів підписали контракт на роботу в Даруль-Фунуні на кілька років. Необхідно зазначити, що ця перша австрійська військова місія в Персії не була офіційно оголошеною, оскільки Відень прагнув уникнути політичних підозр Росії та Британії щодо організації свого впливу в Ірані [51, p. 68].

Крім створення боєздатної регулярної армії, ще одним досягненням правителя Єгипту Мухаммеда Алі стало створення військово-морського флоту. І знову ж таки, вирішальна роль належала діяльності місії французьких морських офіцерів. До 1833 р. флот налічував 30 кораблів, зокрема 7 лінійних кораблів [1, p. 243;17, p. 4].[7]

Варто зазначити, що функціональні обов'язки морських офіцерів і членів сухопутної місії перетиналися. Ще одним завданням офіцерів місії Буайє була закупівля європейської зброї за кордоном. Генерал П. Ліврон з місії П. Буайє за вказівкою Мухаммеда Алі організував будівництво та закупівлю військових кораблів у Франції та Італії [1, p. 242-243]. Для флоту перші кораблі були побудовані за кордоном, у Марселі і Ліворно, завдяки діловим якостям генерала П. Ліврона зі складу місії П. Буайє [1, p. 245]. Французи служилі ще на туніському флоті в складі військово-морської місії під керівництвом капітана Медоні з 1847 по 1855 рр. [41, p. 313].

У 1849 р. британський офіцер А. Слейд був відряджений британським урядом до Османської імперії в складі місії 2 офіцерів. Він цінувався як фахівець: вступив до османського флоту на один ранг вище в чині мірлів (що відповідає європейському – контр-адмірал) [52, p. 130].[8]

---

[7] Майже на кожному єгипетському військовому кораблі був офіцер французького флоту. Флотом фактично керував французький морський офіцер В. Бессон, який одночасно командував військово-морською школою в Олександрії, яка була заснована в 1825 р. Тоді ж в Олександрії була заснована верф підфранцузьким управлінням. Тобто, флот був створений французами [1, p. 241].

[8] А. Слейд сімнадцять років провів на османській службі, п'ять з яких провів на флоті, а інші – в управлінні військово-морським флотом, у підготовці особового складу, плануванні верфі та виведенні військово-морського училища на сучасний рівень [52, p. 130].

Вивчаючи діяльність європейських військових інструкторів в ісламських країнах в 1824-1853 рр., необхідно згадати діяльність місії 14 баварських офіцерів і унтер-офіцерів під керівництвом майора К. Хайдека у військах грецьких повстанців у 1826-1829 рр. [29, p. 61]. Ця місія була офіційно направлена Королівством Баварія з метою проведення військових реформ у нерегулярних частинах греків і створенні регулярної армії [29, p. 46]. Баварці допомагали повстанцям. Нагадаємо, що Греція незважаючи на повстання в той час ще входила до складу Османської імперії.

У 1853 р. представник Сербії (залежного від Порти князівства), перебуваючи у Франції, звернувся до офіційного Парижа з проханням направити до Белграда французького офіцера, щоб організувати війська князівства за зразком регулярної армії. У відповідь на це звернення до Сербії, під прикриттям аташату був делегований військовий інженер французької армії майор І. Монден, який в 1853-1855 рр. займався перетворенням сербських нерегулярних війську регулярні [32, с. 72].

Підкреслимо, що на цьому етапі діяльності військових місій у країнах Ісламського Сходу і Північної Африки з 1824 р. і до початку Кримської війни 1853 р., необхідно зазначити, що в порівнянні з попереднім етапом діяльності європейських місій в ісламських країнах (кінець XVIII – XIX ст.) [53; 54] з'явилися нові напрямки діяльності офіційних військових місій. Якщо раніше, зазвичай, серед делегованих професіоналів були артилерійські офіцери та військові інженери, то в 1824 р. французи направили в Єгипет місію з офіцерів піхоти, з метою створення сучасної регулярної армії. Варто зазначити, що керівники місій 20–30-х рр. XIX ст. раніше брали участь в єгипетській кампанії французьких військ в 1798-1801 рр. і знали культурні особливості ісламських країн, наприклад, як це було у випадку з П. Буайє в 1824 р. [38, p. XX]. Враховувався і бойовий досвід, як у випадку з баварським майором К. Хайдеком у 1826 р. в Греції, або з Г. Роулінсоном – у випадку з місією в Ірані [34, p. 35]. Удосконалилася лінгвістична складова відбору офіцерів місій, як повідомляли її учасники в Ірані, Османській імперії, Тунісі та Єгипті [27, p. 293].

Наступний етап діяльності офіцерів військової місії пов'язаний із найбільшим військовим протистоянням в Європі після наполеонівських воєн – Кримською війною 1853-1856 рр. Це був революційний час як у трансформації військової справи, так і у зовнішньополітичних відносинах європейських країн з країнами ісламського світу.

Уже напередодні війни британський уряд і Наполеон III делегували в Османську імперію військову місію з метою оцінки ситуація на місці. До Константинополя з метою допомоги османському командуванню вирушила група військових, до якої, окрім офіцерів, входили французький військові

інженери, зокрема підковники Дріє, Ардент та британський військовий інженер генерал Д. Бургойн [55, p. 122; 56, p. 179].[9]

У 1854 р., після того, як Франція і Британія оголосили війну Росії, 6 британських офіцерів з метою посилення організації оборони гарнізону були відправлені в османську фортецю на Дунаї – Сілістрію [57, p. 5; 23, p. 141].[10] Водночас королівським урядом Британії було прийнято рішення про направлення в Анатолію спеціального комісара В. Вільямса з трьома офіцерами: полковником Е. Лейком, капітаном Г. Томпсоном і капітаном Г. Сендвічем [36, p. 35]. З метою зміцнення боєздатності османської армії на Кавказі до штаб-квартири османських військ були направлені 4 британські офіцери [36, p. 36].[11] Полковник В. Вільямс був детально знайомий з регіоном, бо раніше виконував офіційні обов'язки як член міжнародної комісії з розмежування кордону з Іраном [36, p. 4]. Сучасний турецький історик К. Бадем вважає діяльність полковника В. Вільямса найбільш ефективною у військовому відношенні під час війни в Анатолії в 1854-1855 рр. [6, p. 225].

Після невдалих військових операцій в Криму і великих втрат під час облоги Севастополя в 1855 р., з метою посилення участі Британії у війні, уряд прийняв рішення про формування османських частин під британським командуванням [58, p. 226].[12] У лютому 1855 р. британський посол у Константинополі

---

[9] Група офіцерів з метою оцінки ситуації, на наш погляд теж вважається воєнною місією. Дослідження Ламберта розкриває значення діяльності генерала Д. Бургойна під час Кримської війни 1853-1856 рр., як військового експерту уряду та керівника військових інженерів британської армії в час війни.

[10] Безпосередньо британській посол, за дозволом Лондону направляв офіцерів на допомогу османської армії. Коли Англія та Франція оголосили війну цареві лорд Стратфорд (посол Британії в Порті) протягом багатьох місяців, за думкою біографа Стратфорда Л. Берні, був – генеральним комісаром, начальником розвідувального відділу, генерал-квартирмейстером, директором транспорту та головним постачальником всього, що не надали для експедиції. Byrne L. G. The Great Ambassador: A Study of the Diplomatic Career of the Right Honourable Stratford Canning, K.G., G.C.B., Viscount Stratford de Redcliffe, and the Epoch During Which He Served as the British Ambassador to the Sublime Porte of the Ottoman Sultan. Ohio State University Press, 1964. P. 342.

[11] В службовому листуванні керівник місії В. Вільямс згадував: «Вимога [полковника В. Вільямса] була негайно виконана капітаном Вілліані Ольфертфом з Бенгського артилерійського полку та лейтенантом Генрі Ленгхорном Томпсном з 68-го полку Бенгської піхоти. Ці офіцери, отримавши місцеві звання майора і капітана відповідно, негайно приєдналися до комісару Її Величності. Незабаром після цього за ними пішов майор Етвелл Лейк з Мадраського інженерного полку, якому Її Величність присвоїла місцеве звання «підполковника» <…> До кінця березня 1855 року два перших з цих офіцерів прибули до Карсу, де майор Тісдейл вирушив до Ерзеруму з метою возз'єднання в Ерзерумі з генералом Вільямсом» [39, p. 35-36].

[12] Потреба у так званому «турецькому контингенті» виникла з гострого питання. Чисельність англійських солдатів у Криму була невелика порівняно з французькою армією. На початку 1855 р. чисельність англійських військ в Криму становила близько 13 тис. військових, тоді як

Стретфорд досяг домовленості з Портою про виділення 20 тис. солдатів в інтересах Британії. Ці військові частини увійшли в історію як «турецький контингент», який очолював ветеран Ост-Індійської кампанії генерал-лейтенант Р. Вівіані [9, p. 177; 58, p. 219].[13] Офіцери британської армії укладали окремі договори, за якими вони підвищувалися у військовому званні на один або навіть два ранги і мали значну грошову допомогу, що виплачувалася з британської скарбниці [58; 8, p. 226-228].

Цікавим епізодом у діяльності британських офіцерів в османській армії є спроба формування нерегулярних підрозділів на чолі з генералом британської служби У. Бітсоном [8, p. 226-228;58].[14]

Французи, використовуючи свій алжирській досвід, створили османський іррегулярний кавалерійський корпус під керівництвом французького офіцера Юсуфа [6, p. 262; 59].

У контексті нашої теми цікаво відзначити той факт, що на допомогу кавказьким черкесам-повстанцям у 1855 р. була делегована група з 12 військових інструкторів з європейських країн [21, p. 131]. Місія, з політичних міркувань, була мало результативною, але у своїх спогадах британський офіцер османської служби А. Слейд підкреслював можливі перспективи її діяльності [37, p. 227].

Ще зазначимо, що в той час місія британських морських офіцерів під керівництвом А. Слейда поклала початок традиції участі Лондона в проведенні реформи флоту Порти [52, p. 130].

Кримська війна 1853-1856 рр. створила багато прецедентів активного використання військових місій в ісламських країнах. Це масштабне військове протистояння значно збільшило кількість місій, направлених урядами європейських країн до досліджуваного регіону. Ісламські державні еліти зрозуміли, що швидкість створення боєздатної регулярної армії можлива лише за допомогою офіційно запрошених іноземних військових фахівців. Поступово стали відходити в минуле приклади неякісної роботи авантюристів у військовій формі, якими була наповнена історія реформування східних військ на початку XIX ст. [14].

французька – майже 70 тис. Через таку нерівність між двома арміями англійське командування немало прав на ініціативу у питаннях стратегії та тактики у Криму [6, p. 224]

[13] У 1854 р. британська адміністрація надала необхідні фінанси, генералів, штаб і вищих офіцерів, тоді як османи надали офіцерів ротного рангу, перекладачів та солдатів. Генерал-лейтенант Вівіані був призначений командувачем цього регулярного підрозділу з 10 генералами і 51 офіцерами. Вівіані та його штаб зуміли досягти значного прогресу за короткий час, досягнувши чисельності особового складу в 10 тис. осіб, використовуючи вже наявні полки армії османів і погано навчених новобранців [9, p. 177].

[14] Було призначено понад 100 британських офіцерів, які переважно були ветеранами колоніальних військ Ост-Індійської компанії [9, p. 176].

Кримська війна ще раз продемонструвала якісну різницю між сучасними професійними арміями європейських країн та неефектними збройними силами Османській імперії, Тунісу та Єгипту.

Наступний важливий період нашого дослідження охоплює другу половину XIX ст., коли організація військової справи ускладнилася у зв'язку з новим етапом промислового перевороту, суттєвими ознаками якого стали масове впровадження парової машини, телеграфу і залізниць, поширення професійної освіти і чергова трансформація армій у напрямку управління і систематизації військової підготовки, впровадження новітніх систем озброєння і військової медицини. У той час, перемоги Наполеона III в Криму в 1854-1855 рр. перетворили французьку армію на зразок реформованих військ країн ісламського Сходу.

У цей період іранська влада звернулася до Парижа з проханням делегувати військових інструкторів. Це відповідало колоніальним прагненням Парижа на Сході [12, p. 355]. У 1858 р. в Тегерані почала свою діяльність французька військова місія під керівництвом полковника В. Броньяра, направлена військовим відомством Наполеона III [60, p. 75]. Контракти з офіцерами цієї місії укладалися на термін від 3 до 6 років. До її складу входило 6 офіцерів і 10 унтер-офіцерів та солдатів. Крім поставленого завдання щодо підготовки військ і навчання у військовому училищі Дар уль-Фунун в Тегерані, місія також відповідала за реорганізацію всієї армії в цілому [60, p. 71]. Військові місії мали досвід служби у французькій колоніальній армії в Алжирі. Наполеон III спеціально рекомендував комбінацію регулярних і нерегулярних сил, створених французами в Алжирі, як зразок для Ірану [13, p. 63]. Російські військові аналітики вказували на ефективність діяльності місії: «Зусилля французької військової місії <…> досягають повного успіху. Протягом цього літа [1859] значну частину перської армії було зібрано у двох таборах з метою подальшого навчання» [42].

У 1861 р. під час експедиції французької армії до Леванту, делегованої урядом Наполеона III для наведення порядку після релігійних конфліктів, в Сирії була організована французька військова місія з метою створення змішаної жандармерії. Спочатку до складу місії входили капітан Фейна і два унтер-офіцери, в подальшому чисельність офіцерів збільшилась. Юридичним вирішенням цієї проблеми став Органічний статут від 9 червня 1861 р. (політична домовленості Порти з країнами Європи) [61].

За часи активізації східної політики Наполеона III Єгипет не залишився непоміченим Парижем. У 1864 р. була створена офіційна військова місія з 7 високопоставлених офіцерів на чолі з полковником І. Мірше. Він був ветераном багатьох спеціальних місій у Сахарі, Судані, Анатолії, а також учасником воєн в Алжирі та Криму [26, p. 29]. Крім того, І. Мірше був кавалером ордена Почесного легіону і талановитим штабним офіцером, який знав арабську мову, а відтак був ідеальним лідером для служби на посаді

керівника французької місії в єгипетській армії [26, p. 145]. Основними завданнями місії була чергова реформа єгипетської військової освіти. Ще, І. Мірше був радником військового міністра Єгипту з питань реформування армії [26, p. 146]. До 1869 р. місія полковника І. Мірше продовжила свою діяльність в армії єгипетського хедива. Конфлікт з місцевою владою і звинувачення в шпигунстві, а також політичне рішення хедива Ісмаїла-паші щодо відмови від військового співробітництва з Францією в 1869 р. змусили вдатися до запрошення американських офіцерів-ветеранів Громадянської війни в США 1861-1865 рр., які з власної ініціативи прийшли на заміну французьким [18, p. 55].[15]

Французька військова місія в Константинополі, як і раніше, до Кримської війни 1853-1856 рр., займалася підвищенням рівня підготовки в османських військових навчальних закладах, цей факт підтверджував османській офіцер польського походження А. Чайковський [44, p. 399].[16] Турецький вчений Д. Есер у своєму дослідженні, проведеному на основі архівних документів, теж вказує, що французькі офіцери продовжували викладати в академії Харбіє після 1856 р. [49, p. 25]. Великий вплив французької моделі на організацію освітнього процесу в Харбіє, та взагалі на реформування османів армії, підтверджує авторитетний історик турецької армії М. Уяр [11, p. 185].[17] Турецький дослідник Х. Гок, в роботі «Історія Турецької військової академії у світлі архівних документів (1834-1883 рр.)» теж згадує французьких офіцерів, які викладали в академії Харбіє в 60-х рр. XIX ст. [25, p. 133]

Не можна не згадати й васалів Османської імперії – Дунайські князівства та Сербію, куди в 60-х рр. XIX ст. на прохання місцевої влади були направлені французькі військові фахівці.Керівництво Дунайських князівств приховувало військову модернізацію. У військовій пресі того часу зазначалось: «Князь Куза[господар князівств], повернувшись до князівства [з Туреччини], звернувся

[15] Зауважимо, діяльність американських офіцерів в Єгипті, на погляд автора має ознаки власної ініціативи. Більш детально можна ознайомитись в науковому дослідженні Д. Данна [18].

[16] За словами А. Чайковського: «першими професорами нових навчальних закладів були офіцери французьких армій, що вступили на турецьку службу, серед яких, безсумнівно, здібних людей ми вкажемо на Маньяна, капітана генерального штабу, Мужіно, інженера-капітана, Дюпреля, капітана кавалерії, нині французького дивізійного генерала, майора Дангласа» [1, p. 399].

[17] Офіційний російській військовий журнал того часу «Военный сборник» № 10 за 1864 р. підтверджував наявність французьких воєнних спеціалістів в армії османів: «Необхідно зазначити, що місце для табору обрали самі турки, без будь-якого втручання французької військової комісії, розташованої при військовому міністрі Фуад-паші <… > Втім, треба сказати, що навчальний табір – установа ще зовсім нова в Туреччині, і що збір у Левенд-Чіфтліку становить першу серйозну спробу навчань у великих розмірах. Недосконалості турецької армії зізнаються цілком Фуад-пашою, і для виправлення їх вжито вже заходів – відрядженням, як вище було сказано, особливої комісії в шалонський табір [новітній військовий табір армії Наполеона III разташований у Франції]».
https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Turk/XIX/1860-1880/VS/1864_10.htm

до військ, до яких мав надію, що румунська армія складе, у разі потреби, найнадійніший авангард Туреччини проти її ворогів».[18] У 1861 р. з Франції на запрошення місцевої влади вдруге був делегований військовий інженер І. Монден. Однак на цей раз він очолив новий етап трансформації сербських військ, ставши першим військовим міністром князівства [33, с. 76].

Марокко також зверталося по допомогу до європейців у реформуванні своїх військ. Країна після катастрофічної для султана іспано-марокканської війни 1859-1860 рр. (коли влада зіткнулася з сепаратизмом місцевих племен і зовнішньополітичним тиском європейських країн) почала будувати регулярну армію [3, p. 131-133]. У 1877 р. султан Марокко офіційно, через дипломатів у Танжері, запропонував французькому уряду направити французьку військову місію в марокканську армію [28, p. 351]. Цікаво, що перед цим деякі марокканські командири були делеговані султаном до єгипетських військових училищ, де викладали французькі, османські та алжирські офіцери, яких вони запрошували до своєї армії [3, p. 131]. Ще з 1877 р. створенням навчального батальйону військ султана займався британський відставний офіцер Г. Маклін, призначення якого лобіював британський консул в Марокко Д. Хей. Навчання було організовано спільно з кількома британськими офіцерами [62, p. 104]. Пізніше французи монополізували діяльність військових інструкторів у країні.

У кінці 70-х рр. XIX ст. Іран знову став тією країною, в якій європейці виявили бажання працювати в контексті залучення своїх військових місій на допомогу модернізації збройних сил Тегерана. Шах Ірану ініціював залучення австрійських військових, звернувшись до імператорської влади Австрії під час свого візиту до Відня. У листопаді 1878 р., після підписання іранськими представниками контракту з головою місії, полковником А. Шеновським, у Відні було сформовано місію, яка складалася з 13 офіцерів і унтер-офіцерів австро-угорської армії [51, p. 162]. Відбір кандидатів здійснювало військове відомство Австро-Угорської імперії. Цікавим є факт, що два офіцери місії служили раніше в 1862-1867 рр. в підрозділах імператора Мексики Максиміліана [51, p. 162], але вже в серпні 1881 р. у зв'язку з постійними інтригами високопоставлених іранських офіцерів та поганим фінансуванням всі офіцери подали у відставку. Таким чином, австрійська місія діяла лише понад рік.

Водночас, у травні 1879 р., на запрошення шахської влади до Тегерана прибула російська військова місія у складі 4 кавалерійських офіцерів. Мета її – підготовка перського козачого загону [51, p. 162]. Росіяни успішно працювали в Ірані до початку XX ст. і створили так звану Перську козацьку бригаду.

---

[18] Глиноецкий Н.П. Иностранное военное обозрение. *Военный сборник*. № 8. 1864. https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Turk/XIX/1860-1880/VS/1864_08.htm З 1860 до 1869 р. в Румунії діяла запропонована з Франції військова місія на чолі з майором Ламі [31].

Досліджуючи цей період, варто згадати про діяльність міжнародної військової місії у Східній Румелії. Ця південна частина Болгарії була проголошена автономною частиною Османської імперії в 1878 р. Це була військова місія у складі офіцерів багатьох національностей на чолі з генералом В. Віталісом-пашою та начальником штабу полковником Т. де Мануаром [63, p. 169, 173]. Діяльність офіцерів місії була складною з політичних і культурних причин, хоча офіційне створення формування було схвалено всіма країнами-учасницями Берлінського конгресу 1878 р., що ознаменувало новий консенсус політичної реальності в Османській імперії.[19]

Цим колоніальним важелем – військовими місіями на ісламському Сході – скористалася і Британія. У 1882-1883 рр., після знищення армії Орабі-паші, була сформована нова єгипетська армія під керівництвом британських офіцерів, які представляли військову місію професіоналів з імператорської армії Лондона [21, p. 169]. Мотивацію офіцерів коментував свідок подій В. Черчилль: «Двадцять шість британських офіцерів, серед яких були бідняки, яких приваблювали високі зарплати, або честолюбні, спокушені можливістю командувати великими групами людей, а також досвідчені сержанти, взяли на себе обов'язки з навчання» [64, p. 91]. Цікаво, що одним із перших 26 офіцерів-інструкторів британської військової місії, які створили нову єгипетську армію після закінчення війни 1882 р. з армією Орабі-паші, був майор Г. Кітченер. Цей офіцер самостійно вивчив арабську мову, і це зіграло свою роль у рішенні командира залучити його до військової місії, мета якої – створення нової єгипетської армії. Згодом майор Г. Кітченер зробив чудову кар'єру, ставши у 1892 р. сардаром[20] єгипетської армії, а пізніше військовим міністром Британської імперії [64, p. 97]. Використання військової місії пізніше було перенесено на створення нової колоніальної армії під командуванням офіцерів британської і суданської армій. У 1884 р. був організований перший суданський батальйон, а пізніше британським інструкторам вдалося створити з суданців ще одну частину колоніальної армії – Суданські сили оборони [64, p. 91].

Необхідно зазначити, що в той час значно розширилися напрями діяльності військових місій. Європейська військова модель була визнана на флотах Єгипту, Тунісу та Османської імперії. Яскрава постать британського офіцера А. Слейда є прикладом цього. З дозволу Лондона А. Слейд служив на флоті

[19] В той час в регіоні діяла велика російська військова місія з організації армії Болгарського князівства. Див. детальніше [77].

[20] В. Черчилль так коментував ці події: «20 грудня 1882 р. стару єгипетську армію було розформовано. Сили були призначені лише для збереження внутрішнього порядку та захисту південних та західних кордонів Єгипту … 6 тисяч військовиків були числом, спочатку набраним на заклик. Двадцять шість британських офіцерів <…> і два десятки чудових сержантів-інструкторів взяли на себе обов'язок навчати новобранців боротися. Евелін Вуд керував і став першим британським сардаром єгипетської армії» [64, p. 91].

османів з 1850 по 1866 р. [37].[21] У 60-х рр. XIX ст. в Османській імперії було поставлено питання про набір іноземних техніків і офіцерів у різні підрозділи військово-морського флоту, але в основному британських. Так, у 1867 р. британський морський офіцер Хобарт-паша був прийнятий на османську службу.[22] Між 1873 і 1876 рр. британці викладали у Військово-морській академії. Морський офіцер Морріс викладав навігацію, Коноллі був інструктором з артилерії, Уоррен служив інженером і викладав дисципліни, присвячені ремонту корабельних двигунів [52, p. 133].

Прибуття німецької військової місії до Константинополя в 1882 р. доцільно вважати своєрідною межовою ситуацією для нашого дослідження через зміну парадигми організації та діяльності місії [7, p. 34]. Ці події закривають епоху активних дії місій військових фахівців з Франції та Британії в країнах ісламського Сходу – від Марокко до Ірану. Поступово з'являються місії з інших європейських країн – Німеччини, Італії, Росії.

Характеризуючи період діяльності місій з 1856 по 1882 рр. і підкреслюючи авторитет французької армії серед військових професіоналів означеного періоду, варто згадати, що французькі військові місії були не тільки в ісламських країнах. Так, наприклад, в 1857 р. два французькі полковники Жюйє і Шаму працювали у військовій академії Чилі. У подальшому, в 1858 р., французький генерал Ж. Бошеф очолив військову академію Чилі в Сантьяго [65, p. 29]. Варто зазначити, що Перу [66, p. 47-82] і Японія також стали місцем розташування французьких військових місій у зв'язку з продовженням інерційних процесів французького військово-політичного впливу на еліти цих країн [67, p. 289]. У 1867 р. на прохання Імператорського уряду Японії в Токіо прибула французька військова місія на чолі з капітаном С. Шануеном для навчання японської армії за французьким зразком. Вона була організована Наполеоном III на прохання японського сьогунату, у її складі були 4 офіцери, 12 унтер-офіцерів і солдати. Місія була під безпосереднім контролем французького військового міністра генерала Ж. Рандона [67, p. 22]. Друга французька місія з 9 офіцерів, 14 унтер-офіцерів на чолі з підполковником

[21] Доля офіцера британського флоту А. Слейда – радника османських моряків розглянута у роботі: Badem C. Amiral Adolphus Slade'in Osmanli Donanmasindaki Hizmetleri Ve Osmanli Imparatorluğu Üzerine Gözlemleri. *Türkiyat Mecmuası.* 21. Bahar. 2011. S. 115-141.

[22] Пізніше Хобарт-паша був підвищений до звання віце-адмірала в 1869 р. У 1877 р. він став начальником штабу османського міністерства військово-морського флоту. У війні з Росією в 1877-1878 рр. Хобарт-паша надавав матеріально-технічну підтримку сухопутним військам в боротьбі проти росіян на Чорному морі і Кавказі. У січні 1881 р. Хобарт-паша був призначений командувачем військово-морського флоту. Хобарт-паша – це перший і єдиний іноземець, який досяг звання мушира (маршала) в османському флоті [52, p. 131].

Ш. Маргері прибула до Японії в травні 1872 р. Вона діяла до 1880 р., її головна мета – організувати військові освітні заклади [67, p. 289].[23]

На наш погляд, використовуючи *статистичний аналіз і* спираючись на воєнно-політичні події століття, історію діяльності військових місій у країнах ісламського Сходу в зазначені роки XIX ст. можна розділити на три умовні періоди.[24]

У *період з 1824 по 1853 рр.* у країнах досліджуваного регіону працювали 9 військових місій. У Єгипті – місія, керована генералом П. Буайє в 1824-1826 рр. В Ірані – 3 місії: 1834-1838 рр. – британська, під командуванням полковника Пассмора; 1839-1842 рр. – французька, під керівництвом майора Буасьє; 1851 р. – австрійська, що складалася з офіцерів-викладачів. У Тунісі – 2 французькі місії, 1831 р. (короткострокова) і з 1844 по 1855 рр. (під керівництвом підполковника Лавлена-Мобежа).[25] В Османській імперії – 3 місії: у 1835-1839 рр. і 1839-1847 рр. – прусські (під керівництвом капітана К. фон Вінке і лейтенанта Ф. фон Кучковського), і 1846 р. – французька, направлена для покращення викладання у османській військовій академії – Харбіє.

Характеризуючи цей період, необхідно зауважити, що збройні сили Османської імперії, Тунісу, Єгипту перебували під сильним впливом французької військової школи у зв'язку зі значним авторитетом армії Франції. Не останню роль у поширенні цього впливу відігравали військові місії з Парижа в ці країни. Статути, військові підручники, методики, мова навчання, що використовувалися в цей період, були французькими. Варто зауважити, що до направлення офіційних військових місій у цих країнах вже працювали інструкторами багато французьких та італійських військових спеціалістів, найнятих приватно [17, p. 14].[26] Ця приватна ініціатива французьких та італійських офіцерів-ветеранів, які залишилися безробітними після наполеонівських воєн, також мала своє значення для латентного поширення французького військового авторитету в арміях країн Сходу.

---

[23] Наведена статистика дозволяє побачити авторитет французької військової освіти: у другій половині XIX ст. у складі військових місій французькі офіцери працювали керівниками або викладачами військових навчальних закладів у Константинополі, Бухаресті, Каїрі, Тегерані, Токіо, Тунісі, Сантьяго. Необзідно пам'ятати, що один із авторитетних офіцерів зі Швейцарії, який відкрив Військову академію в Санкт-Петербурзі в 1832 р., генерал Жоміні, також належав до французької воєнної школи, тому що був офіцером в армії Наполеона [69. p. 82].

[24] Автор вважає, що такі військово-політичні події як – поразка наполеонівської імперії в 1815 р., Кримська війна 1853-1856 рр., та військовий крах Франції в 1871 р., в наслідок цього в Європі з'явилася нова потужна держава – Німецька імперія, можуть слугувати кордонами дослідження.

[25] Далі вказані виключно керівники місії, що командували напочатку діяльність місії. За браком обсягу дослідження вказані перші начальники місій.

[26] Американський дослідник Д. Поттс ретельно та цікаво розкриває умови праці офіцерів шукачів пригод та грошей в країнах Близького Сходу в праці [14].

У *період з 1853 по 1856 рр.*, під час Кримської війни, за чотири воєнні роки було направлено з Британії та Франції шість місій. Чотири – британських: у 1853 р., під керівництвом генерала Д. Бургойна і французького полковника Ардента, у 1854 р. в османську Анатолію прибула місія, якою керував підполковник В. Вільямс; тоді ж групу британських офіцерів направили до фортеці Сілістрія; і одну інтернаціональну місію із 12 офіцерів направили до Черкесії в 1854 р. Ще в Османській імперії діяли місії зі створення контингентів з османських солдатів під керівництвом британських офіцерів: турецькі іррегулярні війська генерала В. Бітсона; так званий «Турецький контингент» під командуванням генерала Р. Дж. Вівіан. Французи також створили османський іррегулярний кавалерійський корпус «Спахи Сходу» під керівництвом французького офіцера Юсуфа [6, p. 262; 59]. На кавказькому театрі воєнних дій ад'ютантом у командувача османської армії Заріф-паші за наказом командувача французької армії маршала А. Сент-Арно у воєнну кампанію 1854 р. було залучено полковника французької армії де Меффре [6, p. 218].[27]

Характеризуючи цей період, зазначимо, що офіційна участь у військових діях британських і французьких офіцерів, які входили до складу військової місії, показала безліч переваг для поліпшення організації бойових дій при використанні європейських офіцерів як керівників ісламських союзників. Французьке і британське військово-політичне керівництво використовувало свій індійський і алжирський досвід служби офіцерів з керівництва тубільними підрозділами. Багато хто з делегованих офіцерів у складі військових місій в османську частину раніше служили в армії британської Ост-Індійської компанії, або командували підрозділами алжирських солдатів [26, p. 26-29].

У період з 1856 по 1882 рр. у країнах досліджуваного регіону працювали 13 військових місій. У Єгипті – три місії: французька, керована полковником І. Мірше у 1864-1869 рр.; американська, яка прийшла на зміну в 1870 р., до її складу увійшли добровольці, неформально підтримані США; британська (1882 р.) – під керівництвом генерала Е. Вудса, її мета – формування нової армії Єгипту. В Ірані – три місії: у 1858-1867 рр. – французька, під керівництвом полковника В. Броньяра; у 1879-1881 рр. – австрійська, під командуванням полковника А. фон Щеновського; з 1879 р. до початку XX ст. – російська (під керівництвом полковника А.І. Домонтовича), яка створила козачу бригаду. В Османській імперії з 1855 до 1870 р. у військовій академії Харбіє працювала місія офіцерів-викладачів, делегованих з Франції; з 1861 р. в османському Леванті діяла місія під проводом капітана Фейна для створення жандармерії; з 1878 р. – міжнародна місія в Східній Румелії. Дві французькі місії діяли в

[27] Офіцери британської та французьких армій, які виконували службові обов'язки організуючи штабні, фортифікаційні та інші професійні завдання з подвійним (османськім та французьким чи британським) підпорядкуванням, на наш погляд – офіцери військової місії.

Тунісі: перша – до 1855 р. – була задіяна в армії під керівництвом офіцера Лайона, друга – з 1854 до 1864 р. – здійснювала управління військовою школою Бардо в особі полковника Е. де Таверна і полковника Ж. Кампенона. А після окупації Тунісу французами для створення частин з туніських солдатів під французьким командуванням в країну було направлено місію під керівництвом майора Кабуша [41, p. 330]. У Марокко з 1877 р. до початку XX ст. безперервно діяла французька місія військових професіоналів, але паралельно існував навчальний батальйон, де інструкторами були кілька відставних офіцерів англійської армії.

Характеризуючи цей період, підкреслимо, що до 80-х рр. XIX ст. європейська політична еліта, яка служила в урядових кабінетах і військових відомствах, накопичила багатий досвід використання військових місій в ісламських країнах. Доповіді офіцерів місій, згідно з обов'язковим регламентом, надсилали в архіви як військових, так і зовнішньополітичних відомств Франції, Британії, Пруссії, Росії, Австрії. Фактор використання військових місій європейськими країнами як один із важелів впливу в ісламських країнах став нормою. Цей фактор керівні кола європейських країн стали частіше використовувати і краще організовувати згідно з французьким досвідом в Алжирі і британським досвідом в Індії. Зауважимо, що після окупації французами в 1881 р. Тунісу та в 1882 р. британцями Єгипту, місії були використані для формування підрозділів із місцевих сил під командуванням офіцерів митрополії.[28]

Французька доба панування у військовій справі. Статистичний аналіз діяльності військових місій дає змогу зробити висновок, що в досліджуваний період найчастіше місії делегувалися до ісламських країн із Франції. Так, з

[28] На наш погляд, список перерахованих місій не є остаточним, оскільки діяльність деяких з них ще варто уточнити, зокрема потребує уточнення спосіб організації місії італійських офіцерів в Ірані, яка діяла в 50-х – 60-х рр. XIX ст. У 1850 р. кілька біженців з італійських держав, які брали участь у революції 1848-49 рр., звернулися до британського посла в Тегерані з проханням рекомендувати їх як військових інструкторів іранському уряду. Було створено різні посади, і шість із цих колишніх офіцерів, які назвали себе «місією італійських добровольців», на початку 1852 р. почали виконувати в Тегерані обов'язки інструкторів. Навряд чи британський посланник був альтруїстом, скоріше за все він використовував італійських офіцерів з метою збору інформації щодо іранських військ та латентного британського впливу в країні. Зауважимо, що до 1853 р. італійці домоглися одноосібного командування іранською піхотою, залишивши лише артилерію і кавалерію під керівництвом місії австрійських офіцерів [Cronin S. Army v. Qajar Period. *Encyclopædia Iranica*, online edition, 2012. URL: http://www.iranicaonline.org/articles/army-v]. За повідомленням полковника П. Марті, який служив на початку XX ст. на офіцерських посадах у Марокко і Тунісі, з 1865 до 1881 рр., в 60 – 70-ті рр. XX ст. у Тунісі працювали інструкторами італійські офіцери з чинної армії королівства Сардинія, а також італійські офіцери, які раніше пішли у відставку. В опублікованих французьких службових документах вказуються прізвища цих італійських офіцерів і зазначається, що вони були найняті як інструктори: лейтенант артилерії Д. Коста, офіцери Фунаро, Шембрі [41, p. 340]. На жаль, як саме були найняті владою Тунісу ці офіцери, які конкретно обов'язки вони виконували, поки з'ясувати не вдалося.

28 місій, направлених до країн регіону, було 13 французьких місій і 6 британських. Чому ж правителі ісламських країн найчастіше зверталися до Парижа про направлення місій для допомоги у військовій модернізації?

Для нашого дослідження необхідно з'ясувати, які напрямки військової організації були краще організовані в європейських арміях? Як на Сході обирали військові моделі для наслідування при організації реформ в армії?

До середини XIX ст. військовий істеблішмент Європи не був єдиний у поглядах на розвиток військової справи. Багато військових теоретиків та авторитетних генералів мали різні погляди на організацію армії. Так, французький генералітет (під час панування різних політичних режимів, що перебували при владі в Парижі), зазвичай, був прихильником невеликої професійної армії [68, p. 7-8]. Прусські військові вважали, що професійна армія, очолювана офіцерами-дворянами, з великим резервом ландвером – це найкращий варіант. Багато офіцерів, які командували багатотисячними військами, розуміли необхідність створення резерву на випадок масштабної війни [68, p. 5]. У законах про організацію збройних сил Французького королівства, ухвалених у 1818 і 1832 рр., військові міністри Гувіньйон Сен-Сир і Сульт передбачали тривалий термін перебування військовозобов'язаних у резерві. Але на практиці в досліджуваний період влада Франції практично ніколи не організовувала ополчення і завжди скасовувала ініціативи реформаторів [68, p. 7]. Схожі процеси з пошуками шляхів військових перетворень відбувалися і в Росії [69, p. 9], Австрії [70, p. 28]. Цей приклад боротьби думок і доктрин був важливим чинником відмінності варіантів будівництва збройних сил у Європі.

У країнах ісламу, на той час, національної школи воєнного мистецтва (у європейському розумінні) не існувало.[29] Яскравим прикладом може слугувати копіювання французької моделі армії, організованої за допомогою європейських військових інструкторів правителем Єгипту Мухаммедом Алі у 20–30-ті рр. XIX ст. [19; 20].[30] У 1835 р., в Османській імперії командування армії ухвалило рішення щодо об'єднання французької моделі армії з пруською моделлю (ландверний спосіб комплектування резерву армії) [71, p. 16].

[29] Військова школа, військова концепція – в широкому розумінні охоплює всі питання військової теорії і практики, пов'язані з військовим будівництвом, підготовкою і діями збройних сил, у мирний і воєнний час, підготовки країни на випадок війни. В той час, вищи навчальні заклади, військові відомства, штаби, воєнна думка тільки створювались. Корисним для розуміння низького рівня воєнного управління в османської армії буде ознайомлення з працею М. Уяра [72].

[30] Підкреслимо, за добу панування в Єгипті Мухаммеда Алі, Ісмаїл-паши безпосередньо розуміння про необхідність упорядкувати розбудову армії за європейським, в першу чергу французьким зразком привело до запрошення офіційної військової місії з Франції в 1824-1826 та 1864-1869 рр. [38; 26].

За загальним визнанням, у досліджуваний період найбільш боєздатною армією континенту вважалася французька армія. Підготовка офіцерів, навчання молодших командирів, використання тактичних інновацій бойового досвіду наполеонівських війн та багато інших напрямів були найкращими рисами збройних сил Франції [68, p. 167].

Окремою темою французької військової доктрини варто відзначити активний розвиток військової думки та дебати в армійській військовій пресі [68, p. 53-68]. Активність і плідність теоретичних дебатів на сторінках французької військової преси можна порівняти тільки з творчими пошуками в Берлінській військовій академії. В англійській військовій школі, з розвитком військової теорії, за визнанням сучасного британського вченого А. Ламберта, було значно гірше. Інтелектуальний рівень військової літератури в Британії до початку Кримської війни в 1853 р. був низьким, і найкращі дослідження були зосереджені на вузьких, технічних питаннях [24, p. 34]. У той же час, найбільш інтенсивно йшов розвиток військової справи в Пруссії, але інновації військових з Берліна НЕОБХІДНО було випробовувати на війні. Перевірка ж французької армії на полі бою, здавалося, підтвердила усталену думку. Так, її бойові успіхи 1823-1824 р. в Іспанії, були підкріплені в 30–40-ті рр. XIX ст. успішними військовими операціями в Греції, Нідерландах, Італії, а також придушенням внутрішніх виступів у Парижі, Ліоні та інших містах. Це зміцнило репутацію французької зброї і разом з наполеонівською спадщиною зробило її зразком для наслідування буквально по всьому світу [68, p. 21].

Крім цього, французька армія отримала великий, але суперечливий досвід колоніальної війни в Алжирі в 30 – 50-ті рр. XIX ст. Успіхи ж Франції в боях під час облоги Севастополя в 1854-1855 рр. піднесли репутацію французької військової машини на пік авторитету в європейських військових елітах.[31]

Зауважимо, не тільки французькі офіцери активно працювали на Сході. Британці теж робили спроби направлення військових фахівців із королівської армії в ісламські країни, і не тільки в роки Кримської війни 1853-1856 рр. Відомо про факти діяльності британського полковника Консидайна в Тунісі в 1838 р. [27, p. 283] і Гэллеуэя в Марокко з 1877 р. [28, p. 351], але ці масштаби, до делегування британської місії з 24-х офіцерів генерала Вудса до Єгипту в

[31] Французькі місії інструкторів і запрошених для військових реформ офіцерів-керівників з'являються в Сербії в 1853-1866 рр. [32; 33] і Дунайських князівствах в 1860-1869 рр. [31]. До 60-х рр. XIX ст. як окремі офіцери, так і військові місії, запрошені за погодженням із військово-політичною владою Парижа, з'являються в Японії (з 1868 до 1889 р. працювали три місії) [67], а також країнах Латинської Америки. У Перу [66], Чилі [65], Болівії та інших країнах континенту починають інструкторську діяльність французькі офіцери. (докладніше: Nunn F.M. The time of the generals: Latin American professional militarism in world perspective. Lincoln: University of Nebraska Press. 1992. 376 p.). За матеріалами від дослідниці Б. Сіму французькі військові місії діяли в Сальвадорі з 1881 до 1885 р.; в Гватемалі у 1884 р.; в Греції з 1884 до 1887 р.; в Гаїті з 1886 до 1889 р. [28].

1882 р., не можна порівняти з французькою присутністю на полі інструкторської діяльності [64, p. 91].

Однак усе змінилося після Франко-прусської війни 1870-1871 рр. *Розгром Франції змінив орієнтири військових фахівців. Катастрофа французької армії в 1870-1871 рр. призвела до кризи французької військової системи* [2, p. 7]. Поле бою виявилося найкращим екзаменатором: спадкоємці Наполеона не витримали іспит. Ці події призвели до втрати домінування французів в інструкторській діяльності в країнах ісламського Сходу. До кінця 70-х рр. XIX ст. тільки в Марокко французькі військові змогли зберегти присутність інструкторів в армії султана [28, p. 351].[32] В Османській імперії місце французьких офіцерів посіли генштабісти з Берліна. З 1882 р. зразком військової машини в Османській імперії стала Німеччина [7].[33] Символічно, що в 1870 р. хедив Єгипта Ісмаїл запросив американських офіцерів [18, p. 55].

Як же працювали європейські військові місії в країнах ісламського Сходу?

Підбір кандидатів офіцерів до місії. Критерії підбору офіцерів до місії з військових професій важко визначити однозначно. Багато в чому це залежало від контексту подій та прохань східних правителів. Так, у 1835 р. група прусських офіцерів – військових інженерів та генштабістів консультувала армію османів [15, p. 191]. Надалі уточнювалися напрями діяльності офіцерів і в 1839 р. на прохання військового відомства Османської імперії Пруссія додатково направила до Константинополя місію, що складалася з артилеристів королівської армії [16, p. 8].

На підбір кандидатів-офіцерів до місії впливав рід їхньої служби та думка голів місій. Це було пов'язано з низькою професійною компетенцією османських командирів, які часто помилково оцінювали військово-політичні потреби своєї армії [72, p. 221]. Наприклад, 1855 р. на вимогу полковника В. Вільямса – голови британської військової комісії в Анатолії – для служби у штабах турецьких фортець Ерзурум та Карс (як доукомплектування місії) були запрошені військові інженери, офіцери-артилеристи, які раніше служили в армії Ост-Індійської компанії [36, p. 35]. Цікаво, що за таким же принципом було

[32] Цікаво, що в той період, в 1888 р. в Марокко прибула ще італійська військова місія (4 офіцери) під керівництвом підполковника Дж. Бреголи. Вони були призначені Військовим міністерством Італії, але місія складалася з офіцерів запасу. Статус резервістів для деяких країн дозволяв стверджувати що офіцери не були справжньою військовою місією. Султан країни Мулай Хасан дотримувався балансу сил, запросив італійську військову місію. Також, уряд Іспанії з 1889 р. наполіг прийняти участь в військової допомозі марокканцям, та у вигляді місії надіслав двох іспанських офіцерів-військових інженерів. Більше інформації: Simou B. L'apporto del l'Italia alleri forme militari in Marocco. *I rapporti tra Italia e Marocco nel XIX secolo. Dall'Italia a Tangeri, da Tangeri all'Italia*. Onelli F., Simou B., Monzali L. Napoli: Editoriale Scientifica, 2023. P. 109-158.

[33] Панування авторитету німецької армії у військової справі в Європі з 1871 по 1914 рр. розкриває високопрофесійне дослідження: Storz D. Kriegsbild und Rüstung vor 1914. Europäische Landstreitkräfte vor dem Ersten Weltkrieg. Berlin: Mittler & Sohn, 1992. 407 s.

сформовано групу британських офіцерів, яка в березні 1854 р. прибула до фортеці Сілістрії (ще до того, як фортецю взяли в облогу росіяни). Двоє представників місії, капітани Нейсміт і Батлер, раніше служили в армії Ост-Індійської компанії [6, p. 185]. У 1879 р. для формування елітного кінного підрозділу Тегеран, на прохання іранських військових, прибули лише російські кавалеристи [60, p. 71]. Тобто, в той час багато залежало від замовлення зі Сходу.

Важливим чинником був бойовий досвід. Багато французьких офіцерів були учасниками бойових операцій в Алжирі, Марокко чи оазах Сахари. Значна частина офіцерів-інструкторів (наприклад, делегований до Єгипту полковник І. Мірше, до Ірану – Броньяр) зналися на культурних особливостях регіону та володіли місцевими мовами [26, p. 38]. Британські офіцери часто мали досвід бойової служби в Індії, зазвичай, в лавах армії Ост-Індійської компанії. Таким чином, при наборі офіцерів у місію вітався бойовий досвід служби в ісламських або східних регіонах.

Як здійснювалася підготовка офіцерів місії? Важко розкрити всі тонкощі в підготовці європейських офіцерів до місій на Сході в досліджуваний період. Загальної схеми не існувало. Багато що залежало від політичної кон'юктури в конкретний період. Багато питань щодо долі офіцерів вирішувалося по протекції. Так, коли 1824 р. організовували місію до Єгипту, перша ініціатива щодо її організації належала французькому підприємцю М. Турно, якого Мухаммед Алі делегував до Франції. М. Турно звернувся до генерала А. Д. Бельяра, який взяв на себе відповідальність за вербування місії [1, p. 237]. Генерал Бельяр залучив до організації генерала П. Буайє – ветерана походу Наполеона до Єгипту в 1798 р., який отримав дозвіл провести десять років на службі у віце-короля Єгипту [38, p. XIX]. Направлення місії у складі генерала П. Ліврона і 8 офіцерів отримало схвалення прем'єр-міністра Франції де Віллеля, до того ж Людовик XVIII, схвалив проєкт місії в повному обсязі [38, p. 21].

Лінгвістичне питання підготовки офіцерів місії. Згідно з джерелами та науковою літературою, під час відбору офіцера в місію зверталася увага на знання ним арабської або тюркської мов. Лейтенант Г. Роулінсон, направлений в 1833 р. у складі британської місії до Ірану, згадував: «Було важливо, щоб офіцери, яких надсилали на цю службу, знали перську мову<...> лейтенант Роулінсон, чиї лінгвістичні здібності були добре відомі, без сумніву, мав значну перевагу під час відбору» [34, p. 36]. Під час відбору в місію французьких і британських офіцерів вітався і факт служби на Сході, який розцінювався як досвід, корисний для роботи в регіоні. Так, упродовж 30–50-х рр. XIX ст. більшість британських офіцерів до служби у скерованих військових місіях до Ірану та Османської імперії служили в армії Ост-Індійської компанії. Згадаймо, що делегований в Анатолію у складі британської місії 1854 р. полковник В. Вільямс служив із 1841 р. в османському арсеналі Константинополя, згодом

його направили в комісію з розмежування османсько-іранського кордону в 1847-1848 рр., бо він відмінно знав регіон. Цей досвід і слугував причиною призначення В. Вільямса головою британської місії в Анатолію в 1854 р. [36, p. 2].

За словами свідка військових дії Британії в Судані в 80–90-ті рр. XIX ст. В. Черчилля (на той момент – офіцера британської армії), знання арабської мови суттєво допомагало службі в регіоні. Він згадував долю відомого офіцера місії Г. Кітченера: «В експедиції по Нілу 1885 р. арабська мова знову допомогла йому [Кітченеру] вийти на перший план» [64, p. 95]. Але варто зауважити, що в досліджуваний період спеціальних центрів із мовної підготовки офіцерів, яких готували до місії, не існувало.

Начальники військових місій та військове лідерство. Важливим чинником успішної діяльності місії були лідерські якості керівника місії. Так, успішну діяльність групи британських офіцерів в Анатолії спричинила як оперативність реагування керівного кабінету Британії на складні виклики під час Кримської війни, так і особисті риси полковника В. Вільямса. Не останню роль зіграла його багаторічна служба в близькосхідному регіоні. З 1841 р. Вільямс постійно перебував у регіоні з різними завданнями. Досвід служби в Османській імперії допоміг офіцеру організувати ефективну діяльність військової місії на Кавказі в 1854-1855 рр. Варто згадати і про слабких керівників місій: полковника Пассморі – начальника британської місії в Ірані в 1834 р. і майора Буасье – в Тегерані [35, p. 99].[34]

Аналіз документів означеного періоду свідчить, що керівник військових професіоналів на Сході, крім особистих рис характеру та професійної підготовки, повинен мати відмінні дипломатичні здібності і вміти знаходити спільну мову під час конфлікту в колективі, конфлікту з місцевою владою. Прикладом, може бути невдача на полі бою поблизу Нісіба в 1839 р. за участю прусських військових – Г. фон Мольтке і фон Мюльбаха. Це говорить про ще одну важливу особливість діяльності європейських військових консультантів – не готовність османських генералів чути поради професіоналів. Турецький командувач повністю ігнорував поради європейських офіцерів. Османським командирам заважало почуття гордості за славетне минуле [15, p. 202].

Питання комунікації. Необхідно звернути увагу на адресатів комунікації начальників місій. Зазвичай, це були голови військового відомства і політичні лідери країн, які делегували місії. Звіти були детальними та педантичними і стосувалися вони не лише військових питань, а й проблем політичного життя,

[34] Участник місії лейтенант Д. Пишон щодо протистояння в колективі згадував: «Появились две партии, противостоящие друг другу поведением <… > Господа Буасье, командир, Феррье, Бюссьер и тотПолино, … составили вторую часть. Эти господа, в особенности Феррье, человек, потерявший репутацию и долг, встали на сторону русских, господствующих в Персии» [35, p. 99].

культурних, фінансових, економічних та інших аспектів країни, де працювали європейські офіцери. З листування можна побачити особливості військової думки національних шкіл. Прусські місії організовував Генеральний штаб, французькі – військова адміністрація. Французи, зазвичай, мали більше простору для особистої ініціативи. Британські місії мали повний контроль безпосередньо політичної влади над військовими.

Кар'єра офіцерів місії. Серйозним аргументом у бажанні офіцерів потрапити до місії з метою служби в ісламській країні було кар'єрне питання. Влада різних країн ставилися до цього по-різному. Наприклад, британська влада зверталася до османських керівників із проханням про підвищення звань офіцерам місії. З цієї причини офіцери-англійці, делеговані в армію османів, отримували на один, а то і на два чини військового звання вище британського [36, p. 4]. Утім це були особливості організації служби кожної країни. Так, наприклад, французькі офіцери, зі складу місії в Тунісі, не хотіли бути делегованими до ісламської країни через уповільнення кар'єрного зростання у Франції відповідно до армійських законів [27, p. 292]. До того ж, служба в місії вважалася гарним кар'єрним досвідом. Багато офіцерів, які проявили себе як компетентні командири, військові та професіонали, надалі зробили кар'єру у збройних силах і політиці. Достатньо згадати біографію французького офіцера з місії в Тунісі Е. Кампенона, який став військовим міністром у Франції [27, p. 328], або біографію полковника В. Вільямса, якому були довірені високі посади у британській армії. Згадаймо також долю одного зі знаменитих офіцерів місій до Османської імперії – капітана Г. фон Мольтке, – який згодом став начальником Генерального штабу Німеччини. Утім далеко не всі офіцери місій мали таке кар'єрне зростання. Навіть вищезгадані офіцери роками перебували в ісламських країнах на одній і тій же посаді. І багато хто з них вважав службу у місії як кар'єрний застій.

Звісно, матеріальний зиск і можливість заробити під час служби на Сході теж були сильним стимулом долучитися до місії. Проте найчастіше через низьку фінансову дисципліну і систематичне затримування виплат грошового забезпечення офіцери не отримували в повному обсязі виплати, що нерідко і було причиною розриву контрактів, як, наприклад, це було в Ірані з французькою місією в 1842 р. [27, p. 289], або в Тунісі в 1864 р., де через фінансовий крах країни місію офіцерів із Франції було згорнуто [41, p. 326; 4, p. 24].

Офіцери місії та військова освіта в арміях ісламського Сходу. Створення системи військової освіти в досліджуваний період стало однією з головних завдань військової модернізації на ісламському Сході. Еліти східних країн доклали певних зусиль для запрошення військових місій саме з цією метою. В Єгипті в 1824 р. з метою підготовки кадетів був створений штабний коледж, який вважався одним з кращих навчальних закладів Мухамеда Алі [5, p. 180]. У 1825 р. відкривається військова школа в Каїрі, в якій навчальний процес

організовували офіцери з місії генерала П. Буайє [1, p. 242]. У 1846 р. на прохання Порти до військової академії Харбійє було направлено офіцерів із французької та прусської армій [49, p. 25]. У 1851 р. до навчального закладу Тегерана – Дар ул-Фунун для підготовки військовослужбовців прибули австрійські офіцери [51, p. 68].

Після закінчення війни з Росією в 1856 р., османська армія опинилася в стані кризи. Однією з причин якої був низький професійний рівень офіцерського корпусу [72, p. 221]. З метою поліпшення якості освіти знову були покликані французькі офіцери для роботи у військову академію османської армії [44, p. 400]. Аналогічна тенденція спостерігалася і в Каїрі. Одне з головних завдань французької місії на чолі з полковником І. Мірше, направленої в 1864 р. до Єгипту, було створення якісної військової освіти [26, p. 146]. У військовій пресі досліджуваного періоду вказується: «До 1864 р. існувала одна військова школа <...> за участю французької військової місії, засновано цілу систему військово-навчальних закладів, до того ж кожне училище відповідає особливій спеціалізації <...> і підпорядковане Мірше-бею, тобто, французькому полковникові генерального штабу Мірше» [43]. Подібні спроби реформ військової освіти відбувалися і в Тунісі, де французькі офіцери де Таверн та Е. Кампенон упродовж багатьох років, з 1847 до 1864 рр., очолювали військову академію країни в Бардо [41, p. 329].

Експорт зброї і військові місії. У європейських столицях розуміли користь для своєї країни від діяльності військових професіоналів в ісламських країнах. Багато в чому це було пов'язано з продажем зброї з країн, які направляли місії. Закупівлі, як правило, зі своєї країни лобіювали інструктори. Про ці факти відомо зі службових документів, зокрема з листування генерала П. Буайє в Єгипті у 20-ті рр. XIX ст.Керівник місії доповідав генералу Бельяру: «[я] попросив Пашу привезти з Франції зброю<…>, полковнику Рею було доручено укласти контракт на поставку 10 000 рушниць» [41, p. 129].Закуповували французьку зброю і для османської армії. Так, у доповідній військового агента в Константинополі полковника Остен-Сакена від 26 квітня 1853 р. зазначається: «Я дізнався, що 2000 рушниць такого типу було доручено придбати капітану Маньяну, і вони мають прибути найближчим часом до Константинополя на пароплаві» [45, арк. 1]. Статистика поставок зброї з Австро-Угорщини свідчить про те, що після прибуття місії з Відня 1879 р. масштаби поставок австрійської зброї і боєприпасів до Ірану збільшилися. Було поставлено 10 тис. гвинтівок Верндля М 77 з 3 млн. патронів, 5 тис. карабінів Верндля М 77 з 1 млн. патронів і 1,5 тис. револьверів (система Гассера) з півмільйоном патронів [51, p. 154]. І така ситуація у XIX ст. була в багатьох країнах ісламського Сходу. Як правило, переважав принцип: чия місія, того й зброя. Більш того, під контроль земляків офіцерів місії, як правило, підпадало виробництво озброєння в ісламській країні. Наприклад, у 1858 р. єгипетська влада найняла відомого французького експерта з балістики полковника К. Міньє, який заснував у Каїрі фабрику для

виробництва нарізних рушниць. Як результат, вже в 1860 р., Єгипет виробив 80 тис. нарізних ручниць [18, p. 24]. Французькі інженери Распаррі та Біно-Далиньї працювали і на туніському арсеналі [41, p. 311]. Франко-прусська війна 1870-1871 рр. вплинула на виробництво власної зброї, та закупівлю зброї. Американські генерали Т. Мотт та Ч. Стоун, старші іноземні радники хедива Ісмаїла в 1870-ті рр. лобіювали купівлю американської зброї [17, p. 47;74].

Шпіонаж і військові місії. Детальна інформація про країну й армію, куди делегувалися інструктори, систематично зазначалася в документах, які подавалися як інструкції офіцерам місії. Зокрема це підтверджує службове листування голови французької місії 1824 р. генерала П. Буайє з його паризьким куратором генералом А. Д. Бельяром. В інструкції британського командувача барона Реглана, яка була подана полковнику В. Вільямсу 24 серпня 1854 р. на передодні місії в Карс, зазначалося, що йому необхідно «...спробувати з'ясувати, шляхом ретельного особистого спостереження, її [армії османського маршала] дійсний склад, чисельність, яку кожен рід військ може вивести на поле бою, відрізнити регулярні війська від іррегулярних, стан зброї...» [36, p. 6]. А за повідомленням марокканської дослідниці Б. Сіму, найповніша і найдетальніша інформація щодо проведення реформ у країні та в армії надходила до Парижа з Марокко саме від офіцерів французької військової місії [28, p. 26].

Дипломати та офіцери – проблеми взаємовідносин. Найважливішим питанням в діяльності військових місій була їхня взаємодія з представниками офіційної дипломатії країни-метрополії. Протягом усього досліджуваного періоду саме дипломатам, які перебували в ісламській країні, завжди доручали контроль над місією. Це було чіткою вимогою європейського уряду країни, який делегував цю місію. Необхідно зазначити, що офіцери місії не були самостійні, а дипломати були попередньо проінструктовані своїми урядами щодо процесу контролю над місіями. Однак нерідко виникали конфлікти між дипломатами та офіцерами місії. Так, у 1826 р. у зв'язку з інтригами всередині французької військової місії діяльність французького консула в Єгипті Б. Дроветті було поставлено під загрозу. Один із офіцерів місії попередив Мухаммеда Алі про ймовірне французьке вторгнення до Єгипту та нібито шпигунські цілі військові місії. Інтрига призвела до розвалу французької військової місії та відставки з єгипетської служби більшості офіцерів [1, p. 241]. Цікаво, що багато авторів трактують скандал по-різному, проте всі сходяться на думці, що інтриги французьких офіцерів місії П. Буайє спричинили зменшення французького впливу в країні. Французький консул в Єгипті Б. Дроветті скаржився: «Буайє знищив двадцять років [Дроветті] власної «роботи, поневірянь»» [1, p. 242]. Схожа ситуація була в 1834 р. в Ірані, коли голова британської військової місії полковник Пассмор саботував політичні рішення дипломатів з Лондона через особисту образу, оскільки не сприйняв рішення щодо призначення ще одного офіцера в Іран – підполковника Г. Ліндсея-

Бетьюна [73, p. 34]. Необхідно зазначити, що конфліктів між дипломатами та офіцерами було багато, і відповідно чинник людських взаємовідносин між офіцерами і дипломатами впливав на долю практично будь-якої місії у досліджуваний нами період. Але було і навпаки. У 1869 р. хедив Єгипту Ісмаіл скаржився, що офіцери французької місії, коли перейшли на службу хедиву, «фактично підкорялися наказам французького військового міністра» [18, p. 58].

Суперництво на полі інструкторської діяльності. У діяльності військових інструкторів постало питанням щодо суперництва між європейськими країнами. Протягом усього XIX ст. у багатьох країнах, зазвичай, паралельно працювало декілька військових місій. Так було в 1879 р. в Тегерані, коли паралельно з австрійською місією почала діяти ще й російська [60, p. 71]. У Єгипті ж у 60-ті рр. XIX ст. хедів Ісмаїл, маючи в країні французьку військову місію, таємно розпочав перемовини щодо залучення американських офіцерів для навчання єгипетської армії [18, p. 55]. У Марокко та Тунісі також втілювались у життя плани щодо наявності в країнах кількох місій європейських військових фахівців. Ідея місцевої влади була проста – протиставити одну місію іншій та уникнути залежності від монополії європейських військових з однієї країни.

Особливої уваги в нашому дослідженні потребують конфлікти під час діяльності міжнародної військово-поліцейської місії в Східній Румелії, підконтрольній Порті. Участь офіцерів-інструкторів різних національностей у створенні військових формувань болгарського населення виявилася результатом політичних дій, вчинених Росією на Берлінському конгресі 1878 р. Офіцерський корпус міліції Східної Румелії став багатонаціональним. У дипломатичних джерелах того часу вказувалося: «…полковник Бартвік, колишній капітан британської армії, виступає в ролі інспектора жандармерії, барон Тубенендю-Мануар був начальником штабу [міліції] у Східній Румелії» [76, Blatt. 1].[35] Для з'ясування статуту міліції й жандармерії були залучені міжнародною комісією англійський генерал Діксон і французький капітан Торсі [77, с. 88]. Загалом, в 1880 р. у румелійській міліції було 122 офіцера, з них 57 – іноземців (не болгари), зокрема 46 росіян [77, с. 74]. Підтверджує складнощі діяльності військових інструкторів у Румелії й лист австро-угорського дипломата Каллая, що перебував у цей період у регіоні. Дипломат описує такий конфлікт: «керівництво військовими справами в Східній Румелії <…> генерал Штрекер має більш-менш вплив на російського капітана Екка,[36] якого він використовував як військового радника. Однак поведінкою російських

[35] Архівний документ з історії діяльності міжнародної воєнно-інструкторської місії в Східній Румелії в 1880-х рр. (З архіву: Bestände des Politischen Archivs des Auswärtigen Amts) люб'язно наданий німецьким дослідником Олівером Штейном (Oliver Stein). На цей час доктор філософії Олівер Штейн є куратором музею Баварської армії в м. Інгольштадт.

[36] Капітан Е. В. Екк – офіцер Генерального штабу російської армії виконував обов'язки військового агента (аташе) в столиці Східної Румелії – Філіппополь.

офіцерів, що служили в міліції Східної Румелії, і особливо результатів розслідування, проведеного в Гірджалі (Кирджалі),[37] генералові було наказано очистити офіцерський корпус міліції від неприйнятних російських елементів і це викликало в нього напруженість зі своїми росіянами» [76, blatt. 1]. Боротьба між державами продовжувалась скрізь. У 1883 р., в Румелії, з поновленням контрактів, російських офіцерів залишилося 17 у міліції й 4 у жандармерії [25, с. 92]. Тобто ми бачимо тенденцію до зменшення російського впливу на румелійську міліцію в той час.

Вплив ісламського чиннику на діяльність місії. Серйозним культурним питанням щодо взаємовідносин офіцерів місії з владою, військовими, населенням східних країн був ісламський чинник. Іслам – найважливіший культурний, політичний та традиціоналістський фундамент країн регіону. У той час ісламська культура вимагала від уряду та лідера країни надання з боку улемів дозволу на реформи та діяльність іновірців у країні. Так було, наприклад, у Марокко в 1877 р., коли султан Хасан I просив муфтіїв офіційно схвалити діяльність французьких військових у країні [28, p. 105].

Без сумніву, те, до чого найменше були готові європейські військові фахівці в ісламських країнах Близького Сходу, так це до культурних відмінностей між християнським світом та ісламським Сходом. Культурні відмінності сприяли нерегулярності фінансових виплат, не обов'язковості виконання інструкції та статутів, зневаги до іновірців – ось далеко неповний перелік проблем, з якими зіштовхувалися європейські офіцери в арміях Сходу.

Суттєвий вплив на процес діяльності місій мав освітній рівень населення в ісламських країнах XIX ст. Так, невігластво, забобони і банальні лінощі з боку військових країн ісламу постійно супроводжували і ускладнювали діяльність європейських офіцерів у їхній непростій місії на Сході.

Часто, як це було, наприклад, в Ірані та Марокко в середині XIX ст., влада вимагала змінити європейський костюм на мусульманський [28, p. 135]. Використання арабської чи тюркської мов військовими інструкторами віталося місцевими офіцерами і солдатами, оскільки вважалося, що інструктор, говорячи місцевою мовою, з повагою ставиться до звичаїв країни.

Отже, дотримання ісламських норм поведінки, використання назв місцевих військових звань та військової форми армії європейськими офіцерами під час виконання їх службових обов'язків вважалося як прояв поваги до ісламських традицій країни. Так, полковник британської служби В. Вільямс став 1855 р. мюширом[38] османської армії згідно з рішенням султана Абдул-Меджіда I. У

[37] У 1881 р. спалахнуло повстання в багатому Кирджалісском окрузі, населеному помаки, тобто болгарами-мусульманами. Для придушення повстання було кинуто три дружини румелійської міліції. Повстання було швидко придушене, але при цьому троє з офіцерів дозволили собі награбувати відоме кількість худоби [Экк Э.В. От Русско–турецкой до Мировой войны. Воспоминания о службе 1868–1918. М.: Кучково поле. 2014. 576 с., с. 88].

[38] За європейською класифікацією османське звання мюшир прирівнювалося до звання маршала.

1882 р. головнокомандувач створеної британськими інструкторами нової єгипетської армії та керівник місії генерал Е. Вудс став сирдаром [64, p. 52]. Необхідно зазначити, що в досліджуваний період європейська влада вимагала для підняття престижу своїх військових інструкторів підвищувати чин офіцера на один, або навіть на два рівні [36, p. 31].

Перші випадки участі офіцерів військових місії у внутрішній боротьбі в країнах регіону. Військові місії на Сході використовувалися місцевими правителями для політичної стабілізації у питаннях утримання влади. Так, у 1834 р. британська влада за допомогою офіцерів військової місії збройним способом вирішила питання престолонаслідування [73, p. 35]. У Єгипті в 1867 р. силою було вирішено конфлікт влади із будівельниками каналу. Військово-поліцейську операцію з умиротворення робітників, на прохання хедива Єгипту Ісмаїла, очолив голова французької військової місії – полковник І. Мірше [26, p. 144]. У 1864 р. у Тунісі офіцери французької місії разом із французьким флотом брали участь у стабілізації політичної ситуації у країні [41, p. 326].

Наведені приклади показують готовність керівної еліти Британії та Франції в XIX ст. використовувати військових зі складу місії для підтримки силових стабілізаційних дій контролю над політичною ситуацією в ісламських країнах. У подальшому місії були використані з метою розбудови колоніальних військ.

Місії один з факторів вестернізації Сходу. Офіцери військових місій європейських країн на ісламському Сході стали символом вестернізації. Вони були необхідні для організації ефективних реформ. Без них через низький професійний рівень місцевим військовим неможливо було опанувати нову зброю, методику навчання командирів за європейськими військовими правилами. Офіцери місії робили багато для покращення ставлення ісламських командирів до солдатів, покращення побуту підлеглих та боротьби з корупцією, яка часто панувала в регіоні.

Воєнно-морські місії. Згадаймо інструкторську діяльність європейців на флоті. У досліджуваний період лідерами в організації військово-морської служби в ісламських країнах були британці [52, p. 129]. Незважаючи на успіхи французьких моряків на службі в єгипетському і туніському флотах, в османському флоті з 40-х рр. XIX ст. британські офіцери міцно обійняли посади військових інструкторів. Вони керували освітнім процесом у стамбульській морській школі. Адмірали османської служби – колишні офіцери британського флоту А. Слейс і А.Ч. Хобарт– стали головними військовими консультантами османських моряків у 50–80-ті рр. XIX ст. [52, p. 131].

Підсумовуючи діяльність місій, можна зазначити, що, незважаючи на уявну різницю досягнень у галузі військових перетворень, досліджуваний нами період не став епохою створення боєздатних армії в ісламському світі. Низький рівень професіоналізму, а найчастіше і невігластво командирів ісламських армій у військовій галузі призводило до марних результатів діяльності європейських

офіцерів. Ще складніше було з найвищим командним складом ісламських армій. Часто, як це було, наприклад, в арміях Ірану, Тунісу, Марокко, Османської імперії, протягом означеного періоду, саме генералітет блокував військові перетворення через консервативні політичні та релігійні погляди. Так, навіть герой османської оборони Плевни 1877 р. був противником нових реформ армії імперії, виступаючи проти допомоги європейських інструкторів [9, p. 187].

Поруч із цим, суттєвий фактор ефективності діяльності місії був залежним від часу діяльності та чисельності офіцерів колективу європейських військових.[39] У середньому, в означений час більшість місії виконувала обов'язки 2–3 роки в складі близько 2–12 військовослужбовців.[40] Цього складу і цього терміну невистачило для суттєвого впливу на боєздатність армії Сходу. Звичайно, було ще багато політичних, економічних та культурних факторів, що впливали на діяльність військових професіоналів з армій Європи.

Водночас, крок за кроком, згідно з тими чи іншими чинниками, бойові можливості армій Близького Сходу та Північної Африки покращувалися. Впливовим рушієм військових реформ були, звичайно, європейські військові професіонали, які проходили службу у складі військових місій.

В історичній ретроспективі часто військові місії були тим першим кроком у перетворенні місцевих збройних сил на підконтрольну новій колоніальній адміністрації армію. Надалі так і сталося наприкінці XIX ст. у французькому Марокко, Тунісі та британському Єгипті були делеговані військові місії французької та британської армії з метою формування підконтрольних митрополії збройних сил, що складалися з ісламських солдатів та молодших командирів.

---

[39] З метою оцінки ефективності діяльності військових професіоналів з Європи у визначений час порівняємо з чисельністю військовослужбовців місії що допомогали Османської імперії в Першої світової війни 1914-1918 рр. Найбільш масштабна місія під керівництвом генералів О. Лимана фон Сандерса та фон Гольца діяла протягом 1913-1918 рр. Фактор активності місії з Німеччині в 1882-1918 рр. сприяв поліпшенню підготовку воєнно-політичної співпраці між країнами. У серпні 1916 р. на території Османської імперії перебувало близько 640 німецьких офіцерів і 5900 німецьких солдатів. Близько тисячі з них були постійно призначені для оборони Дарданелл. Реальна бойова чисельність німців була мінімальною: було вісім кулеметних загонів, один артилерійський навчальний загін, сім важких артилерійських батарей, шість авіаційних загонів призначені для допомоги турецькій армії. Безумовно, найціннішим внеском, який Німеччина зробила в турецькі військові зусилля, була її постійна готовність надати висококваліфікованих офіцерів Генерального штабу для допомоги турецьким штабам. Особливе значення мали дві спеціальні залізничні роти і два спеціальні загони залізничного зв'язку, які німці відправили на допомогу туркам в упорядкуванні їх неефективних залізничних операцій [75, p. 231].

[40] Стосовно чисельності составу місії, на наш погляд від 2–3 військовослужбовців колектив можливо вважати військовою місією. Напрями діяльності можуть бути: інженерні, зброярські, інструкторські, консультаційні та з метою викладацької діяльності за призначенням.

Висновком нашого дослідження може бути таке твердження: офіційно делеговані військові місії європейських держав у країни ісламського Сходу в XIX ст. мали головним своїм завданням поширювати вплив своєї країни на всі сфери держави, в якій вони працювали. Це стосувалося і військової справи, і постачання зброї, і культурного впливу на світогляд як національної еліти, так і ісламського війська. Також важливим завданням офіцерів був збір максимального обсягу інформації про країну, в якій вони перебували. Таким чином, європейські військові місії в ісламських країнах у досліджуваний період насамперед були провідниками колоніальної політики метрополії.

Список використаних джерел та літератури

1. Ridley T. Ronald. Napoleon's Proconsul in Egypt: The Life and Times of Bernardino Drovetti. London: The Rubicon Press, 1998. 372 p.
2. Porch D. The March to the Marne The French Army 1871-1914. Cambridge: Cambridge University Press, 1981. 294 p.
3. Moreau O. La Réforme Par Le Haut: Experimentation De La Réforme De L'armée Dans Le Monde Musulman Méditerranéen. *Oriente Moderno. Nuova serie*, 2004, Anno 23 (84), P. 111-142.
4. Moreau O. Une approche comparative de la réforme de l'armée entre le centre et la périphérie de l'Empire ottoman au XIXe siècle. *Outre-Mers*. 2017. 2 (N° 396-397), P. 11-29.
5. Fahmy K. All the Pasha's Men Mehmed Ali, his army and the making of modern Egypt. The American University in Cairo Press Cairo New York, 1997. 330 p.
6. Badem C. The Ottoman Crimean War (1853-1856). Leiden: Brill, 2010. 432 p.
7. Wallach J. Anatomie einer Militarhilfe. Die Preuisch-deutschen Militar missionen in der Turkei 1835-1919. Dusseldorf, 1976. 326 s.
8. Aksan V. The Ottomans 1700-1923 An Empire Besieged. NewYork: Taylor & Francis Croup. 2022. 372 p.
9. Erickson E., Uyar M. A Military History of the Ottomans: From Osman to Ataturk. ABC–CLIO. History, 2009. 379 p.
10. Levy A. Select The Officer Corps in Sultan Mahmud II's New Ottoman Army, 1826-39. *Middle East Study*. 1971. No. 2. P. 21-39.
11. Uyar M., Varoglu K. The Evolution of Turkish Military Academy Curricula in a Historical Perspective. *Armed Forces & Society.* Vol. 35 Number. 1. 2008. P. 180-202.
12. Ozavci O. Dangerous Gifts: Imperialism, Security, and Civil Wars in the Levant, 1798-1864. Oxford: Oxford University Press, 2021. 401 p.
13. Cronin S. Building a new army: military reformin Qajar Iran. *War and Peace in Qajar Persia. Implications Past and Present*. R. Farmanfarmaian. NewYork: Routledge Edited. 2008. P. 47-87.
14. Potts D.T. A nook in the temple of fame. French Military Officers in Persian Service. 1807-1826. Mage Publishers, 2022. 430 p.
15. Kamissek C. Kriegslust und Fernweh: Deutsche Soldaten zwischen militärischem Internationalismus und imperialer Nation (1770-1870). Frankfurt/NewYork, 2018. 419 s.
16. Stein O. The Moltke Myth in German-Turkish relation. *History Compass.* 2019. Vol. 17. Issue. 7. P. 3-11.
17. Dunn J. The military industry of nineteenth-century Egypt. *Girding for Battle: The Arms Trade in a Global Perspective, 1815-1940*. D. Stocker Jr. and J. A. Grant. Westport CT: Praeger, 2003. P. 1-25.
18. Dunn J. Khedive Ismail's Army. London: Routledge, 2005. 264 p.

19. Dunn J. Conscription in Mehmed Ali's Egypt: A Napoleonic legacy. *Conscription in the Napoleonic Era. A Revolution in Military Affairs?* D. Stoker, F. Schneid, H. Blanton. London: Routledge, 2008. P. 175–187.
20. Dunn J. Genuine diamonds or false stones? Mercenary loyalty in the Army of Muhammad Ali's Egypt. *Studia Historica Gedanensia*. 2021. Vol. XII. 1. P. 274-283.
21. McGregor A. J. A military history of modern Egypt: from the Ottoman Conquest to the Ramadan War. Connecticut London: Westport, 2006. 312 p.
22. Stoker D. The history and evolution of foreign military advising and assistance, 1815-2007. *Military Advising and Assistance: From Mercenaries to Privatization, 1815-2007*. London: Routledge. Taylor & Francis Group, 2007. P. 1-11.
23. Köremezli İ. Ottoman war on the Danube: state, subject, and soldier (1853-1856). A Ph.D. Dissertation. Bilkent University. 2013. 380 p.
24. Lambert A. The Crimean War: British Grand Strategy against Russia, 1853-56. 2011. 396 p.
25. Gök H. Arşiv Belgelerinin Işığında Kara Harp Okulu Tarihi (1834-1883). Doktoratezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi. 2005. 212 s.
26. Furia D. Le General Mircher (1820-1878). Temoignages sur ses missions en Orient, au Sahara, en Egypte–lacaptivitéen 1870-71 –les débuts de la IIIe République. Paris: l'Harmattan, 2008. 299 p.
27. Brown C. The Tunisia of Ahmad Bey, 1837-1855. Princeton: Princeton University Press, 1975. 430 p.
28. Simou B. Les réformes militaires au maroc de 1844 à 1912. Rabat: Université de Mohammed V, Faculté des lettres et dessciences humaines, 1995. 528 p.
29. Seewald B. Karl Wilhelm von Heideck. Ein bayerischer General im befreiten Griechenland (1826-1835). München: Oldenbourg, 1994. 316 s.
30. Гросул В.Я. Россия и формирование регулярных армий Молдавии и Валахии. *Вопросы истории*. 2001. № 5. С. 141-146.
31. Georgescu M. La mission militaire française dirigée par les frères Lamy. *Revue historique des armées*. 2006. No. 244. P. 30-37. URL: http://journals.openedition.org/rha/5832
32. Татић У. Иполит Монден у Србији. Првиборавак (1853-1855). *Војноисторијски гласник*. 2013. № 1. С. 71-80.
33. Татић У. Иполит Монден у Србији. Другиборавак (1861-1865). *Војноисторијски гласник*. 2014. № 1. С. 59-84.
34. Rawlinson G. A memoir of Major-General Sir Henry Creswicke Rawlinson. London, NewYork: Longmans, Green and Co. 1898. 432 p.
35. Pichon J. Journal d'une mission militaire en Perse (1839-1840), par le lieutenant Jules Pichon. Communication de M. Camille Couderc. L. Gougy, 1900. 131 p.
36. Lake A. Narrative of the Defence of Kars: Historical and Military from Authentic Documents and from Notes Taken by the Several Officers Serving on the Staff of Her Majesty's Commissioner with the Ottoman Army in Asia Minor. London: R. Bentley, 1857. 344 p.
37. Slade A. Turkey and the Crimean war: a narrative of historical events. London: Smith Elder, 1867. 503 p.
38. Belliard A.D., Boyer P. Une mission militaire française auprès de Mohamed Aly: correspondance des généraux Belliardet Boyer. Caire: Institut français d'archéologie orientale, 1923. 140 p.
39. William F.W. The Siege of Kars 1855 Defence and Capitulation Reported by General Williams. Tim Coates. Lazy Letters Books, 2000. 370 p.
40. Moltke H. von. Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835-1839. Berlin: E.S. Mittler, 1841. 444 s.
41. Marty P. Histoire de la mission militaire française en Tunisie. *Revue de Tunis*. 1935. No. 22. P. 309-346.
42. Глиноецкий Н. Военное обозрение. *Военный сборник*. № 10. 1859 URL: https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Persien/XIX/1840-1860/VS/1859_10.htm

43. Мосолов Н. Очерк вооруженных сил Египта. *Военный сборник*. № 5. 1870. URL: https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Egipet/XIX/1860-1880/Mosolov_N/text1.htm
44. Чайковский А. Несколько слов о турецких военных школах и о корпусе офицеров турецкой армии. *Военный сборник.* 1876. № 12. С. 399-410
45. Донесение русского военного агента в Константинополе полковника Остен-Сакена о закупке во Франции турецким правительством оружия для формируемых егерских рот. 26 апреля 1853 г. *Российский государственный военно-исторический архив.* Ф. 450. Оп. 1. Спр. 53. URL: https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Turk/XIX/1840-1860/Osten_Saken/dones_26_04_1853_II.htm
46. Shaw J.S. Between Old and New: The Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789-1807. Massachusetts: Harvard University Press Cambridge, 1971. 549 p.
47. Fighting Techniques of the Colonial Era: 1776-1914 Equipment, Combat Skills and Tactics. S. Anglim, R.B. Bruce, P.G. Jestice, S. Reid, R.S. Rice, F.C. Schneid. NewYork: St. Martin's Press, 2009. 256 p.
48. Quintin B. Moltke and his Generals: A Study in Leadership. Solihull, West Midlands: Helion & Company Limited, 2015. 304 p.
49. Eser G. Mekteb-i Harbiye'nin Türkiye'de Modern Bilimlerin Gelişmesindeki Yeri (1834-1876). İstanbul Üniversitesi. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul, 2005. 168 s.
50. Sleman R. Tanzimat Döneminde Osmanlı-Fransa Askerî İlişkileri Ottoman Empire-France Military Relations During the Tanzimat Era. *Esam Journal of Economic and Social Research*. Cilt 2. Sayı 1. 2021. S. 1-29.
51. Slaby H. Bindenschild und Sonnenlöwe: Die Geschichte der österreichisch-iranischen Beziehungen bis zur Gegenwart. Wien. 2010. 410 s.
52. Bedirhan Y., Atabey F. Osmanli Bahriyesi'nde Yabanci Danişmanlar (1808-1918). *Turkish Studies – International Periodical for The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Volume 8/5. Spring. 2013. P. 127-139.
53. Firges W. P. French Revolutionaries in the Ottoman Empire Political Culture, Diplomacy, and the Limits of Universal Revolution, 1792-1798. Oxford: Oxford University Press, 2017. 278 p.
54. Фалько С. А. Діяльність європейських військових місій в ісламських країнах Азії та Північній Африці (остання чверть XVIII – перша третина XIX ст.). *Проблеми всесвітньої історії.* 2024. № 1(25). С. 7-50.
55. Gouttman A. La guerre de Crimee 1853-1856: La premiere guerre moderne. Paris: Perrin, 2003. 438 p.
56. Troubetzkoy A.S. A Brief History of the Crimean War: History's Most Unnecessary Struggle. New York: Carroll & Graf, 2006. 334 p.
57. Harris S. M. British military intelligence in the Crimean War, 1854-1856. London: Humanities, Politics & International Relations, 1999. 182 p.
58. Aksan V. The Ottomans 1700-1923 An Empire Besieged. NewYork: Taylor & Francis Group, 2022. 372 p.
59. Stevenson R. Beatson's Mutiny the Turbulent Career of a Victorian Soldier. London: Bloomsbury Publishing, 2015. 424 p.
60. Karvar A. La Reforme De L'état Et La Modernisation De L'armée Persane Au 19 e Siecle: Un Processus Inachevé. *Oriente Moderno. Nuova serie.* 2004. Anno 23 (84). P. 67-83.
61. Arboit G. Le renseignement d'intérêt militaire sous le Second Empire: l'exemple du Levant. *Note Historique* N°23 Février 2009. URL: https://cf2r.org/historique/le-renseignement-d-interet-militaire-sous-le-second-empire-l-exemple-du-levant/
62. Ben-Srhir K. Britain And Military Reforms In Morocco During The Second Half Of The Nineteenth Century. *Oriente Moderno. Nuova serie.*Anno 23. (84). 2004. P. 85-109.
63. Дончев А. Командният състав на Източнорумелийската милиция. *България, българите и Европа – мир, история, съвремие*. 2013. Том 6. С. 168-178.

64. Churchill W. The river war: an historical account of the reconquest of the Soudan. London: Longmans Green and Co, 1902. 496 p.
65. Sater. F. William The impact of foreign advisors on Chile's armed forces, 1810-2005. *Military Advising and Assistance: From Mercenariesto Privatization 1815-2007*. Edited by D. Stoker. Londra: Routledge, 2008. P. 26-41.
66. Bullick L. Pouvoir Militaire Et Societe Au Perou Aux XiXe Et XXe Siecles. Paris, 2000. 350 p.
67. Masaya N. Les missions militaires francaises au Japon entre 1867 et 1889. These de doctorat del'Universite Sorbonne: Paris. Universite Sorbonne, 2018. 466 p.
68. Griffith P. Military thought in the French army, 1815-51. NewYork: Manchester University Press, 1989. 237 p.
69. Gudrun P. The Russian Army and foreign wars 1859-1871. PhD thesis, London School of Economics and Political Science, 1999. 208 p.
70. Scott W. Lackey The Rebirth of the Habsburg Army: Friedrich Beck and the Rise of the General Staff. Westport: Greenwood, 1995. 253 p.
71. Wagner R. Moltke und Mühlbach zusammen unter dem Halbmonde 1837-1839. Geschichte der Sendung preussischer Offiziere nach der Türkei 1837, des Kurdenfeldzugss 1838 und des Syrischen Krieg 1839. Berlin: A. Bath, 1893. 321 s.
72. Uyar M. The Ottoman officer corps and the Crimean War. *The Routledge Handbook of the Crimean War*. Edited by Candan Badem. London: Routledge, 2022. P. 212-223.
73. Griffiths J. The British role within Qajar dynastic succession. Master's Thesis, Faculty of Humanities. Manchester: University of Manchester, 2011. 69 p.
74. Фалько С.А. Поставки зброї з Европи та США в країни Азії (друга пол. XIX – початок XX ст.): порівняльний аналіз. *Воєнно-історичний вісник: Збірник наукових праць Національного університету оборони України*. Т. 30. (4). 2018. С. 19-31.
75. Erickson E. Ottoman Army Effectiveness in World War I: A Comparative Study. London: Praeger Security International, 2007. 252 p.
76. Russische Offiziere in Ostrumelischer Miliz 1880. *Bestände des Politischen Archivs des Auswärtigen Amts*. R. 13225. 3. B. l.
77. Овсяный Н.Р. Болгарское ополчение и Земское войско. К истории гражданского управления и оккупации в Болгарии 1877–78–79 гг. СПб.: Изд–во Военно-исторической комиссии Главного Штаба, 1904. 175 с.

References

1. Ridley, T. (1998). *Ronald. Napoleon's Proconsul in Egypt: The Life and Times of Bernardino Drovetti.* London: The Rubicon Press. [In English].
2. Porch, D. (1981). *The March to the Marne The French Army 1871-1914.* Cambridge: Cambridge University Press. [In English].
3. Moreau, O. (2004). La Réforme Par Le Haut: Experimentation De La Réforme De L'armée Dans Le Monde MusulmanMéditerranéen. *Oriente Moderno. Nuova serie*. Anno. 23 (84). pp. 111-142. [In French].
4. Moreau, O. (2017). Une approche comparative de la réforme de l'armée entre le centre et la périphérie de l'Empire ottoman au XIXe siècle. *Outre-Mers.* 2 (N° 396-397), pp. 11-29. [In French].
5. Fahmy, K. (1997). *All the Pasha's Men Mehmed Ali, his army and the making of modem Egypt.* The American University in Cairo Press Cairo New York. [In English].
6. Badem, C. (2010). *The Ottoman Crimean War (1853-1856).* Leiden: Brill. [In English].
7. Wallach, J. (1976). *Anatomie einer Militarhilfe. Die Preuisch–deutschen Militar missionen in der Turkei 1835-1919.* Dusseldorf. [In German].
8. Aksan, V. (2022). *The Ottomans 1700-1923 An Empire Besieged*. New York: Taylor & Francis Group. [In English].

9. Erickson, E., Uyar, M. (2009) *A Military History of the Ottomans: From Osman to Ataturk*. ABC–CLIO. History. [In English].
10. Levy, A. (1971). Select The Officer Corps in Sultan Mahmud II's New Ottoman Army, 1826-39. *Middle East Study*, 2, pp. 21-39. [In English].
11. Uyar, M., Varoglu, K. (2008). The Evolution of Turkish Military Academy Curricula in a Historical Perspective. *Armed Forces & Society* Vol. 35 Number. 1. pp. 180-202. [In English].
12. Ozavci, O. (2021). *Dangerous Gifts: Imperialism, Security, and Civil Wars in the Levant, 1798-1864*. Oxford: Oxford University Press. [In English].
13. Cronin, S. (2008). Building a new army: military reform in Qajar Iran. *War and Peace in Qajar Persia. Implications Past and Present*. By Roxane Farmanfarmaian Copyright New York: Routledge Edited. pp. 47-87. [In English].
14. Potts, D.T. (2022). *A nook in the temple of fame. French Military Officers in Persian Service. 1807-1826.* Mage Publishers. [In English].
15. Kamissek, C. (2018). *Kriegslust und Fernweh: Deutsche Soldaten zwischen militärischem Internationalismus und imperialer Nation (1770-1870).* Frankfurt/New York. [In German].
16. Stein, O. (2019). The Moltke Myth in German-Turkish relation. *History Compass.* Vol. 17. Issue. 7. pp. 3-11. [In German].
17. Dunn, J. (2003). The military industry of nineteenth-century Egypt. *Girding for Battle: The Arms Trade in a Global Perspective, 1815-1940*. D. Stocker, Jr. and J. A. Grant. Westport CT: Praeger. pp. 1-25. [In English].
18. Dunn, J. (2005). *Khedive Ismail's Army.* London: Routledge. [In English].
19. Dunn, J. (2008). Conscription in Mehmed Ali's Egypt: A Napoleonic legacy. *Conscription in the Napoleonic Era. A Revolution in Military Affairs?* D. Stoker, F. Schneid, H. Blanton. London: Routledge. pp. 175-187. [In English].
20. Dunn, J. (2021). Genuine diamonds or false stones? Mercenary loyalty in the Army of Muhammad Ali's Egypt. *Studia Historica Gedanensia*. Tom XII. 1. pp. 274-283. [In English].
21. McGregor, A.J. (2006). *A military history of modern Egypt: from the Ottoman Conquest to the Ramadan War.* Connecticut London: Westport. [In English].
22. Stoker, D. (2007). The history and evolution of foreign military advising and assistance, 1815-2007. *Military Advising and Assistance: From Mercenaries to Privatization,* 1815-2007. London: Routledge. Taylor & Francis Group, pp. 1-11. [In English].
23. Köremezli, İ. (2013). *Ottoman war on the Danube: state, subject, and soldier (1853-1856).* A Ph.D. Dissertation. Bilkent University. [In English].
24. Lambert, A. (2011). *The Crimean War: British Grand Strategy against Russia, 1853-56.* [In English].
25. Gök, H. (2005). Arşiv Belgelerinin Işığında Kara Harp OkuluTarihi (1834-1883). Doktoratezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi. [In Turkish].
26. Furia, D. (2008). *Le General Mircher (1820-1878). Temoignages sur ses missions en Orient, au Sahara, en Egypte – la captivité en 1870-71 – les débuts de la IIIe République.* Paris: l'Harmattan. [In French].
27. Brown, C. (1975). *The Tunisia of Ahmad Bey, 1837-1855.* Princeton: Princeton University Press. [In English].
28. Simou, B. (1995). *Les réformes militaires au maroc de 1844 à 1912.* Rabat: Université de Mohammed V, Faculté des lettres et des sciences humaines. [In French].
29. Seewald, B. (1994). *Karl Wilhelm von Heideck. Ein bayerischer General im befreiten Griechenland (1826-1835).* München: Oldenbourg. [In German].
30. Grosul, V.Ya. (2001). Rossiya I formirovanie regulyarnyh armij Moldavii I Valahii. *Voprosy istorii*, 5, pp. 141-146. [In Russian].

31. Georgescu, M. (2006). La mission militaire française dirigée par les frères Lamy. *Revue historique des armées*, 244. [Online] Available from: http://journals.openedition.org/rha/5832 [In French].
32. Tatiħ, U. (2013). Ipolit Monden u Srbiji. Prviboravak (1853-1855). *Vojnoistorijski glasnik,* 1, ss. 71-80. [In Serbian].
33. Tatiħ, U. (2014). IpolitMonden u Srbiji. Drugiboravak (1861-1865). *Vojnoistorijski glasnik,* 1, ss. 59-84. [In Serbian].
34. Rawlinson, G. (1898). *A memoir of Major-General Sir Henry Creswicke Rawlinson.* London, New York: Longmans, Green and Co. [In English].
35. Pichon, J. (1900). Journal d'une mission militaireen Perse (1839-1840), par le lieutenant Jules Pichon. Communication de M. Camille Couderc. L. Gougy. [In French].
36. Lake, A. (1857). *Narrative of the Defence of Kars: Historical and Military from Authentic Documents and from Notes Taken by the Several Officers Serving on the Staff of Her Majesty's Commissioner with the Ottoman Army in Asia Mino*. London: R. Bentley. [In English].
37. Slade, A. (1867). *Turkey and the Crimean war: a narrative of historical events*. London: Smith, Elder. [In English].
38. Belliard, A.D., Boyer, P. (1923). *Une mission militaire française auprès de Mohamed Aly: correspondance des généraux Belliard et Boyer*. Caire: Institut français d'archéologie orientale. [In French].
39. William, F.W. (2000). *The Siege of Kars 1855 Defence and Capitulation Reported by General Williams.* Tim Coates. Lazy Letters Books. [In English].
40. Moltke, H. von. (1841). *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835-1839.*Berlin: E.S. Mittler. [In German].
41. Marty, P. (1935). Histoire de la mission militaire française en Tunisie. *Revue de Tunis.* No. 22. pp. 309-346. [In French].
42. Glinoeckij, N. (1859). Voennoe obozrenie. *Voennyj sbornik*, № 10. [Online] Available from: https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Persien/XIX/1840-1860/VS/1859_10.htm [In Russian].
43. Mosolov, N. (1870). Ocherk vooruzhennyh sil Egipta. *Voennyj sbornik*, № 5. [Online] Available from: https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Egipet/XIX/1860-1880/Mosolov_N/text1.htm [In Russian].
44. Chajkovskij, A. (1876). Neskolko slov o tureckih voennyh shkolah i o korpuse oficerov tureckoj armii. *Voennyj sbornik*, 12, pp. 399-410. [In Russian].
45. *Donesenie russkogo voennogo agenta v Konstantinopole polkovnika Osten-Sakena o zakupke vo Francii tureckim pravitelstvom oruzhiya dlya formiruemyh egerskih rot. 26 aprelya 1853 g.* Rossijskij gosudarstvennyj voenno-istoricheskij arhiv. RGVIA. (1853). F. 450. Op. 1. Spr. 53. [Online]. Available from: https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Turk/XIX/1840-1860/Osten_Saken/dones_26_04_1853_II.htm [In Russian].
46. Shaw, J.S. (1971). *Between Old and New: The Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789-1807.* Massachusetts: Harvard University Press Cambridge. [In English].
47. Bruce, R.B. et al. (2009). *Fighting Techniques of the Colonial Era: 1776-1914 Equipment, Combat Skills and Tactics*. NewYork: St. Martin's Press. [In English].
48. Quintin, B. (2015). *Moltke and his Generals: A Study in Leadership*. Solihull, West Midlands: Helion & Company Limited. [In English].
49. Eser, G. (2005). *Mekteb-I Harbiye'nin Türkiye'de Modern Bilimlerin Gelişmesindeki Yeri (1834-1876).* İstanbul Üniversitesi. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul. [In Turkish].
50. Sleman, R. (2021). Tanzimat Döneminde Osmanlı-Fransa Askerî İlişkileri Ottoman Empire-France Military Relations During the Tanzimat Era. *Esam Journal of Economic and Social Research*. Cilt 2. Sayı 1. ss.1-29. [In Turkish].
51. Slaby, H. (2010). *Bindenschild und Sonnenlöwe Die Geschichte der österreichisch-iranischen Beziehungen bis zur Gegenwart.* Wien. [In German].

52. Bedirhan, Y., Atabey F. (2013). Osmanli Bahriyesi'nde Yabanci Danişmanlar (1808-1918). *Turkish Studies – International Periodical for The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Volume 8/5. Spring, pp. 127-139. [In Turkish].
53. Firges, W.P. (2017). *French Revolutionaries in the Ottoman Empire Political Culture, Diplomacy, and the Limits of Universal Revolution, 1792-1798*. Oxford: Oxford University Press. [In English].
54. Falko, S.A. (2024). Diyalnist yevropejskih vijskovih misij v islamskih krayinah Aziyi ta Pivnichnij Africi (ostannya chvert XVIII – persha tretina XIX st.). *Problemi vsesvitnoyi istoriyi,* 1(25), pp. 7-50. [In Ukrainian].
55. Gouttman, A. (2003). *La guerre de Crimee 1853-1856: La premiere guerre moderne*. Paris: Perrin. [In French].
56. Troubetzkoy, A.S. (2006). *A Brief History of the Crimean War: History's Most Unnecessary Struggle.* Carroll & Graf. New York. [In English].
57. Harris, S.M. (1999). *British military intelligence in the Crimean War, 1854-1856*. London: Humanities, Politics & International Relations. [In English].
58. Aksan, V. (2022). *The Ottomans 1700-1923 An Empire Besieged.* New York: Taylor & Francis Group. [In English].
59. Stevenson, R. (2015). *Beatson's Mutiny the Turbulent Career of a Victorian Soldier.* Bloomsbury Publishing. London. [InEnglish].
60. Karvar, A. (2004). La Reforme De L'état Et La Modernisation De L'arméePersane Au 19 e Siecle: Un ProcessusInachevé. *Oriente Moderno, Nuova serie,* Anno 23 (84), pp. 67-83. [In French].
61. Arboit, G. (2009). Le renseignement d'intérêt militaire sous le Second Empire: l'exemple du Levant. *Note Historique* N°23 Février. [Online] Available from: https://cf2r.org/historique/le-renseignement-d-interet-militaire-sous-le-second-empire-l-exemple-du-levant/ [In French].
62. Ben-Srhir, K. (2004). Britain and Military Reforms in Morocco During the Second Half of the Nineteenth Century. *Oriente Moderno. Nuova serie.*Anno 23 (84). pp. 85-109. [In French].
63. Donchev, A. (2013). Komandniyat sstav na Iztochnorumelijskata miliciya. *Blgariya, blgaritei Evropa – mir, istoriya, svremie.* Tom 6. ss. 168-178. [In Bulgarian].
64. Churchill, W. (1902). *The river war: an historical account of the reconquest of the Soudan.* London: Longmans, Green, and Co. [In English].
65. Sater, F. (2008). William the impact of foreign advisors on Chile's armed forces, 1810-2005. *Military Advising and Assistance: From Mercenaries to Privatization 1815-2007*. Edited by D. Stoker. Londra: Routledge, pp. 26-41. [In English].
66. Bullick, L. (2000). *Pouvoir Militaire Et Societe Au Perou Aux XiXe Et XXe Siecles*. Paris. [In French].
67. Masaya, N. (2018). *Les missions militaires francaises au Japon entre 1867 et 1889.* These de doctorat de l'Universite Sorbonne: Paris. Universite Sorbonne. [In French].
68. Griffith, P. (1989). *Military thought in the French army, 1815-51.* New York. Manchester University Press. [In English].
69. Gudrun, P. (1999). *The Russian Army and foreign wars 1859-1871.* PhD thesis, London School of Economics and Political Science. [In English].
70. Scott, W. (1995). *Lackey The Rebirth of the Habsburg Army: Friedrich Beck and the Rise of the General Staff.* Westport: Greenwood. [In English].
71. Wagner, R. (1893). *Moltke und Mühlbach zusammen unter dem Halbmonde 1837-1839. Geschichte der Sendung preussischer Offizierenach der Türkei 1837, des Kurdenfeldzugss 1838 und des Syrischen Krieg 1839*. Berlin: A. Bath. [In German].
72. Uyar, M. (2022). The Ottoman officer corps and the Crimean War. *The Routledge Handbook of the Crimean War*. Edited by Candan Badem. London: Routledge, pp. 212-223. [In English].

73. Griffiths, J. (2011). *The British role within Qajar dynastic succession*. Master's Thesis, Faculty of Humanities.Manchester: University of Manchester. [In English].
74. Falko, S.A. (2018). Postavki zbroyi z Evropi ta SShA v krayini Aziyi (druga pol. XIX – pochatok XX st.): porivnyalnij analiz. *Voyenno-istorichnij visnik: Zbirnik naukovih prac Nacionalnogo universitetu oboroni Ukriyini,* 30(4), pp.19-31. [In Ukrainian].
75. Erickson, E. (2007). *Ottoman Army Effectiveness in World War I: A Comparative Study.* London: Praeger Security International. [In English].
76. Russische Offiziere in Ostrumelischer Miliz 1880. *Bestände des Politischen Archivs des Auswärtigen Amts*. R. 13225. 3. B. l.
77. Ovsyanyj, N.R. (1904). *Bolgarskoe opolchenie i Zemskoe vojsko. K istorii grazhdanskogo upravleniya I okkupacii v Bolgarii 1877–78–79 gg.* SPb.: Izd–vo Voenno-istoricheskoj komissii Glavnogo Shtaba. [In Russian].

Falko S. Activities of European Military Missions in the Islamic Countries of the Middle East and North Africa in the 20s–80s XIX Century.

The study is devoted to the study of military missions (transfer of military knowledge, training methods and organization of military affairs) sent by the governments of European countries to the Islamic countries of North Africa and the Middle East. The author's attention is focused purely on the activities of officially sent military missions from European countries to the Ottoman Empire, Iran, Egypt, Morocco, and Tunisia.

It is important to note that under the concept of "officially sent military missions" the author also means the missions of military professionals who, although they were equipped by the governments of European countries, hid the fact of their delegation by the military ministries of the metropolises and acted under the guise of a private initiative. The main marker of the missions we are investigating is their participation in the organization of the state.

The activity of more than 20 military missions directed in the 20s-80s of the XIXth century was analyzed. by the governments of France, Britain, the Kingdom of Prussia, the Russian Empire, and the Austrian Empire to the armed forces of the countries of the Islamic East. The main goal of the study is to summarize the evolution of the activities of European military professionals in the armed forces of the Islamic countries of North Africa and the Middle East for more than 50 years. The author sets himself the task: with the help of a comprehensive scientific analysis of the activities of the military from European countries, to reveal the history of such a phenomenon in military and political history as "the activities of military missions in the countries of the Islamic world".

The study of the evolution, reform and transformation of the armies of East and North African states (as well as the political history of the countries of the region) serves only as a context for the study. The purpose of the article is not to analyze the activities of officers in the fleets, or officers who were hired for service in a private way.

During the research, statistical and biographical methods were used, as well as a method of critical analysis of the activities of European military professionals as part of missions in the countries of the Islamic East.

In the context of the study, the memoirs of participants in military missions, published archival sources and scientific literature devoted to the given topic were used.

The work is a continuation of the author's long-term research on the history of the transfer of European military technologies and military culture to Asian countries, starting from the end of the 18th and the beginning of the XXth centuries.

Keywords: *military missions, military instructors, military modernization, colonialism, XIXth century.*

УДК 94(430):[(477):303.446.2./4]"18/1939"
http://doi.org/10.46869/2707-6776-2024-27-3

Потульницький В.А.
https://orcid.org/0000-0003-0318-7424

ОБРАЗ НІМЕЧЧИНИ ТА НІМЦІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ ДУМЦІ З КІНЦЯ XIX СТОЛІТТЯ ДО ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

По-перше, в статті подано бачення двох основних відмінних національних наративів, які існували в українській історичній думці з кінця XIX ст. до початку Другої світової війни. Тут синтезуючим чином представлено найбільш важливі праці, що дають уяву про питання різноманітного ставлення українських науковців до історії взаємин між українською та німецькою націями. По-друге, автор фокусує увагу на питанні відмінності між загальними теоретичними доктринами в українській історичній думці і визначає протилежні судження істориків щодо Німеччини та німців. По-третє, аналіз, здійснений у статті, надає підстави зрозуміти особливості ролі та місця Німеччини та німців в контексті появи України в європейському тогочасному дискурсі. Відповідно, історики народницького напряму наслідували загальний зразок східноєвропейської національноїісторіографії, яка беззастережно прийняла національну парадигму. Вони вірили, що Німеччина може мати зацікавленість у сепарації України від Росії. Історики консервативного напряму підтримували ідею побудови династичної гетьманської держави, побудованої на основі втілення моделі Британської парламентарної монархії. Тим не менше, українські консерватори знаходили за можливе висунути кандидатом у монархи України не лише гетьмана, який би представляв місцеві українські еліти, але й представника німецьких Гогенцоллернів, включно із сином імператора Вільгельма – принцом Йоахімом, серед інших кандидатур.

Здійснений у статті авторський аналіз з проблеми виведення образу Німеччини і німців представниками двох відмінних історіографічних напрямів української науки наприкінці XIX - у першій половині XX ст. дає можливість зрозуміти витоки і зміст ставлень різних груп українських інтелектуалів до Німеччини у сучасній українській державі.

***Ключові слова**: Українська історична думка, образ Німеччинита німців, основні напрями історичної думки, бачення німецько-українських взаємин, національні наративи, відмінні історичні екскурси.*

Одним із джерел, де українці узгляднювали Німеччину і німців, була серія українських історичних і політичних праць, написаних у 1860-1940-х рр., головним чином у 1918-1945 рр., після невдалих спроб створити українську державу в добу визвольних змагань. Базуючись на аналізі цієї спадщини українських учених у їх еволюції, автор виділяє два основних напрями в українській історичній думці того часу: народництво і консерватизм, або народницький і державницький напрями [1].

Образ Німеччини і німців в українській історичній думці викликає інтерес як через необхідність вивчення історичного досвіду української інтелектуальної історії, так і з огляду на розвиток сучасного українського націотворення, оскільки низка викладених нижче концепцій досі не втратила своєї

актуальності. Вивчення ставлення до Німеччини в українській історичній думці може виявити деякі нові площини для порівняльного аналізу і майбутніх досліджень. Тому, виокремлюючи образ Німеччини і німців в українській історичній думці, спробуємо відповісти насамперед на такі питання: 1) якою була відмінність між баченням Німеччини і німців представниками двох різних напрямів української історичної думки? 2) чи дійсно існувала відмінність між загальними доктринами в українській історичній думці і ставленням науковців до Німеччини та німців? 3) чи існувала ідея орієнтації на Німеччину як вирішальний чинник для постання української незалежної держави, і якщо існувала, то серед представників якого напряму? 4) якою мірою німецька тема вплинула на формування національних, територіальних і державотворчих концепцій українських вчених? 5) чи існувала в українській історичній науці ідея спроможності українців самим стати державною нацією без західної, особливо німецької допомоги?

Погляди на Німеччину і німців нами досліджуються в контексті загального методологічного авторського підходу до української історичної думки, який дає можливість зосередити увагу на різних трактуваннях трьох факторів: концепції нації, ролі національної території і баченні держави. З огляду на відсутність одностайності щодо трактування ролі Німеччини і німців в українській історії серед представників різних груп інтелектуалів, автор вибірково аналізуватиме погляди двох чільних репрезентантів кожного напряму на німецьку проблему.

I. Народницький напрям

Починаючи з 1840-х і до кінця 1920-х рр. в українській історичній думці майже цілковито домінував народницький напрям. Учені – представники цього напряму – у своїх працях основну увагу приділяли аналізові подій, пов’язаних з життям народних мас, головним чином селянських, і з особливим інтересом і симпатією змальовували народні бунти, повстання, революції. Народницька концепція в українській історичній думці, починаючи з 1840 р. була альтернативою старшій, малоросійській концепції, що виникла як реакція на інкорпорацію Катериною II Гетьманату. Народники свідомо протиставляли народ і еліту, оскільки були переконані, що все, що піднімається над народом, є паразитичним, морально занепалим і навіть неукраїнським, ігнорували проблеми елітного шляху державного будівництва України [1, s. 13-30]. Засновником народницького напряму в українській історичній думці вважається професор Харківського і Київського університетів Микола Костомаров (1817-1885), хоча найбільш виразно народницька ідеологія була викладена у працях професора Київського університету Володимира Антоновича (1834-1908) і професора Львівського університету Михайла Грушевського (1866-1934). Вони порівнювали український народ з «Самсоном, який розірве ланцюги рабства» та уніфікували всіх українців лише на свій, народницько-соціалістичний лад, відмовляючи членам еліти, насамперед дворянської, навіть у праві називатись українцями.

В. Антонович у своїх працях згадує про історичні зв'язки, які були встановлені між українцями і німцями ще з часів середньовіччя. Він зазначає, що ще велика київська княгиня Ольга відправляла дипломатичне посольство до німецького імператора Оттона I [2, с. 587]. Не забуває вчений в цьому контексті і про німецьких мандрівників XVI ст., які відвідували Київ і писали про нього. Зокрема, вчений наводить дані, що «німецькі подорожники (Герберштейн, Гейденштейн та ін.), описують руїни, що захаращують нагірну частину Києва і висловлюють жаль про занепад величі цього колись вельми славного і відомого міста», «від якого залишились лише сліди церков та вилюднілих монастирів та будівель» [2, с. 535, 571].

Відзначає Антонович і досить позитивний вплив, який мало для українського народу поширення німецької культури на його землі в епоху пізнього середньовіччя. Становлення українського міщанства, його світогляду як мешканців полкових та сотенних міст, вчений пов'язує з поширенням магдебурзького права. Саме надання права на самоврядування, як підкреслює Антонович, мало на меті загальмувати розклад і занепад міст. «Час надання магдебургії був часом занепаду общинного ладу в кожній області. І надання містам згаданого привілею мало на меті запобігти остаточному придушенню міського стану військовим, не допустити знищення і закабалення першого внаслідок тиску старостинської влади–представниці другого» [3, с. 165]. Як підкреслює науковець, магдебурзьке право відновлювало уже значною мірою втрачені права і привілеї міщан, бо період його введення співпадає з періодом занепаду общинного ладу в кожній галузі [4, с. 26, 49]. Позитивно оцінюючи ідею місцевого самоврядування, згадує Антонович і досить демократичне, на його думку, правління в українських землях саксонського курфюрста Августа II, який відзначався «віротерпимістю і повагою до свободи совісті своїх підданих» [2, с. 478]. Науковець вказує і на цивілізаційну місію гетьмана Івана Мазепи на українських землях, який дбав про нове покоління української аристократії. Для осягнення цього завдання саме під впливом гетьмана старшина посилає своїх синів на навчання до закордонних, насамперед, німецьких університетів та з цією ж метою Мазепа закликає до себе на службу чужоземних дворян [5, с. 157].

В. Антонович стверджує, що українському народові органічно притаманна бездержавність. Вчений зазначає, що майже завжди кордони держави не співпадають з кордонами національності та поділяє сучасні йому держави на три основні типи: а) на території однієї національності виникло декілька держав (напр., Пруссія, Баварія, Саксонія, Вюртемберг та інші дрібні німецькі держави; Англія, США, Сербія, Чорногорія; б) у межах держави немає окремої, однойменної з нею національності, а лише група різних національностей, пов'язаних між собою спільною державною владою (Австрія, Швейцарія); в) є національності, що не утворюють окремої держави, але входять до складу однієї або декількох держав, заснованих іншими національностями

(бездержавні національності). До третього типу, за Антоновичем, належить українська народність, яка в середині XVII ст., будучи позбавлена державницького інстинкту, добровільно відхилила утворення власної держави та увійшла без завоювання і боротьби до складу Росії [2, с. 157-158]. Саме тому для українців, як бездержавної національності, німецький приклад державотворення не підходить, оскільки «німецький народ розпадався на 38, тепер на дві [держави – *В.П.*], а все ж вони не згубили національної єдності» [5, с. 209]. В українському ж випадку можна говорити лише про етнографічну національність, оскільки мова йде про відродження не державної нації, а саме етнографічної. Полягає ж це відродження, на думку Антоновича в тому, що «кожна етнографічна одиниця вимагає, щоб їй дали право на існування власної культури, щоб у державному законодавстві забезпечено їй усі права та потреби» [5, с. 209].

Даючи власні дефініції термінам «національність», «нація» та «держава», Антонович писав наступне: «про те, що визначає слово національність є дві діаметрально протилежні теорії. Перша теорія найбільш прищепляється у людей, що живуть в централістичній державі, теорія французько-російська, після якої народність – це те, що складає державу. Це державно-національна теорія. Друга теорія, якої держаться переважно німецькі, англійські, італійські вчені, –так звана етнографічна. Вона обстоює за тим, що всяка група людей, яка складає один тип, творить одну націю. Таким чином, по цій теорії національність виробляється самою природою, а не державою» [5, с. 208]. Ці ідеї Антоновича перегукуються з думками співробітника французької Енциклопедії Марі-Жана Кондорсе (1743-1794), а також романтика Августіна Т'єррі (1795-1856). Останній ще у 1820 р. писав, що «дійсна історія – це не історія держави, а народу», та визначав французьку націю як породження «боротьби між різноманітними народними племенами («расами») і утвореними ними класами» [6, s. 314]. Відповідним чином Антонович дає дефініцію і держави: «Держава виникає не наслідком сил природи: вона продукт людського ума, що склався згідно з вимогами історичного життя; це союз, в який вступили люди одної або багатьох національностей з ціллю забезпечити зовнішню безпеку, внутрішній добробут» [7, с. 282].

Антонович як позитивіст та еволюціоніст вірив в поступ західноєвропейського типу, базою якого була секулярна просвіта та цивілізація. Він дуже яскраво ілюструє важливість цієї проблеми на прикладі найяскравішого моменту з історії української козаччини – Хмельниччини, коли «історичні обставини сприяли [Україні – *В.П.*] найліпше, одначе ж увести в життя провідну ідею українського народу не довелося, бо на те не стало культурного розвитку, переконань та витривалості. Недостача цивілізації визначається тут у двох напрямках: у першім бачимо, що особистий егоїзм бере перевагу над громадською справою, – егоїзм той виявився пильнуванням старшини зробитися шляхтою, силкуванням урядників захопити чужі землі,

повернути козаків на посполитих та обернути в кріпаків… А з другого боку, недостача цивілізації не давала конкретними виразами висловити народні бажання. Бачимо, що тогочасна суспільність не вміє скодифікувати своєнародного звичаєвого права, до якого козацтво вдавалося в потребі, тим-то суспільство і мусило звертатися знов до правничого чужого і ворожого кодексу, до Статуту Литовського, що затверджував становий, шляхетський лад, який, властиво і викликав боротьбу [з Польщею – *В.П.*]. Отже, і бачимо, що велика внутрішня дисципліна потрібна для того, щоб демократичний принцип довести до діла. Трагічна розв'язка історії України викликана тим, що український народ ніколи не міг виробити ані ґрунтовної цивілізації, ані міцної власної дисципліни; бо ті, що ставали на чолі його та бралися піклуватися народною долею, мали у собі вельми недостатній запас культури» [5, с. 20-21]. Стверджуючи, що кожна нація виробляє свою провідну ідею, Антонович такою для української нації є принцип широкого демократизму, який, тим не менше не привів до власної державності ані за часів Запорозької Січі, ані за часів Хмельниччини [7, с. 283].

Інший чільний представник народницького напряму Михайло Грушевський, досліджуючи взаємовідносини українського народу з сусідами, доводить наявність певної духовної єдності, що завжди, на його думку, існувала між українським етнічним елементом і західноєвропейським життям. Він вважав, що за складом характеру, своїми історичними зв'язками український народ належить до західноєвропейського або просто європейського кола, хоча й визнає, що надзвичайно сильні впливи мали на історію і культуру українців ті народи, які проживали на схід від України, зокрема російський. При цьому український етнос Грушевський розглядає як спільність перш за все в історико-політичному плані, приділяючи значно менше уваги питанням етнологічним і народно-психологічним. Саме поняття «народність» цікавить видатного історика як певна національна форма і тому сама українська народність у нього нерідко асоціюється з поняттям національності. «Я хочу лише нагадати, – пише Грушевський, – що навіть приймаючи національність за нижчу форму, треба мати на увазі і забезпечення для всіх народностей, котрі входять до складу держави, свободи самовизначення з національної точки зору» [8, с. 71-72]. Національність, на думку Грушевського, має бути основою для політичного, економічного і культурного розвитку.

З поняттям «народ» у Грушевського безпосередньо пов'язане розуміння поняття «держава». Як народник та соціаліст він вважав, що політична державна влада є сама по собі швидше конечним злом, ніж позитивним фактором для формування громадського та суспільного життя, де в центрі уваги повинні бути права одиниці як складової частини маси. Виступаючи за автономію, що базувалася на етнічному принципі, Грушевський був переконаний, що політичні інституції повинні спиратися на принципи автономізму та федералізму [9, с. 116-130].

В діахронному плані визначаючи етапи української державності, які мали місце протягом історії (Київська Руська держава з продовженням у Галичі у XII-XIV ст., держава Богдана Хмельницького у XVII ст. та Українська Центральна Рада 1917 р.), Грушевський визнавав вагу держави як чинника, що формував пасивну народну масу. Саме держава накидала народові свій політично-державний, культурний, економічний та юридичний устрій. Якщо ці устрої виростали «на ґрунті народнім» і «відповідали потребам народним», то вони сприймалися за своє, якщо ні – то народні маси повставали проти таких устроїв [10, с. 149].

Вчений дає психологічну характеристику українському народові. Він виділяє серед притаманних йому рис почуття власної гідності та поваги до гідності чужої, любов до певних зовнішніх форм, що традиційно встановлювалися, так званих «законних речей» (етикет, добрі манери, любов до чистоти, порядку, красоти життя і т.д.). Ці риси, на думку Грушевського, наближають українця до західноєвропейської культури – в дечому до германців, з їх солідністю, діловитістю, любов'ю до комфорту, порядку, чистоти; в дечому до романської культури – тягою до форми, елегантності, бажанням внести у все красу, висвітлити нею кожну сферу життя, взагалі світлим і ясним, радісним поглядом на життя [11, с. 20].

Для того, щоб його твердження не виглядали простим надуманим припущенням, вчений, як завжди, аргументує свої висновки досить суттєвим емпіричним матеріалом, конкретними фактами з історії українського народу та його культури. Він згадує, перш за все, про традиційні зв'язки України з німецькою та кельтською культурами Подунав'я ще в доісторичні часи, масовий приплив скандинавського елемента в період формування Київської держави та в часи її розквіту – в епоху Ярослава Мудрого, надзвичайно широкі династичні зв'язки з німецькими князівствами та іншими державами, що перебували в сфері німецької культури. В XII-XIII ст., підкреслює Грушевський, «зносини з німецькими землями набули ще більшого значення» [11, с. 13].

Особливо помітно, на думку Грушевського, німецькі впливи спостерігались у Галицько-Волинській державі, яка, на відміну від Наддніпрянської України, «повністю ввійшла в коло західноєвропейського життя». Торкаючись питання про великі західноєвропейські, зокрема німецькі колонії на землях Західної України, науковець зазначає, що центр Галичини – Львів з кінця XIV ст. стає типово німецьким містом і залишається таким протягом XV і навіть частини XVI ст., будучи водночас головним культурним осередком України [11, с. 14]. Аналізуючи подальші культурні зв'язки України з Заходом, вчений зауважує, що вона підтримувала безпосередні відносини в першу чергу з Німеччиною, а також з Італією, пройшла епохи Ренесансу та Реформації, жила одним життям з Заходом, позичала в нього зразки для своєї культури. Це знаходило свій вияв в архітектурі, мистецтві, культурі Галичини. Він, зокрема, зазначає, що один з

найбільших українських поетів Іван Франко (1856-1916) «був вихованцем західноєвропейської, передусім, німецької, культури; він володів німецькою мовою, як своєю; в німецькій літературі був у себе дома» [12, с. 132]. Водночас Грушевський цілком справедливо стверджує, що німецькі впливи в Україні «не запозичувалися рабським чином», а творчо перероблялися відповідно з особливостями українського народного духу [11, с. 14].

Особливе значення в поширенні німецьких впливів на українське духовне життя вчений відводить науці. Він, зокрема, зазначає, що завдяки впливам Кенігсберзького університету, що був заснований в середині XVI ст. з метою ширити протестантські ідеї на землях Великого Князівства Литовського, до Східної України потрапила низка визначних науковців-протестантів, котрі зайняли впливові позиції в культурному і церковному житті України [13, с. 37]. Цей університет, в якому в період з кінця XVI і до кінця XVIII ст. навчалося 250 українських студентів, за словами Грушевського, був спеціально наставлений на поширення німецького протестантизму на сході і налагодження зв'язків із «греками» [14, с. 105].

Духовні та наукові зв'язки між Кенігсбергом (й узагалі Східною Пруссією) та Україною, як зазначає вчений, особливо посилились у другій половині XVII ст. Тоді освічені вихідці з Пруссії, виходячи з науково-релігійних інтересів, не лише переїздили в Україну і вливалися в лави українських культурних діячів, але й включалися до українського культурно-національного руху. Серед числа прусських емігрантів Грушевський насамперед відзначає двох діячів, які «здобули тривку пам'ять»: Інокентій Гізель (1600?-1683), довголітній печерський ігумен, та Адам Зернікав (1652-1691), визначний богослов другої половини XVII ст. [13, с. 37-38].

Не меншу увагу приділяє Грушевський впливам німецької науки та культури на одного з найвідоміших українських філософів XVIII ст. – Григорія Сковороду (1722-1794). Сковорода, за Грушевським, розвивав ідеї німецьких філософів і містиків Вайгеля, Беме і Сілезія про боротьбу в людині матерії і духу, про обов'язок людини поборювати в собі потяги матеріальні і підійматися до світу духовного через самопізнання і внутрішнє оновлення, що мають заступити місце пустої шкільної науки [14, с. 130].

Вчений взагалі вважає, що всю українську культуру XVII-XVIII ст. до кінця Гетьманщини слід пов'язати із західними впливами, головним чином німецькими, частково італійськими та французькими, що проходили як безпосередньо, так і за посередництва Польщі. Сприяли цьому процесові зв'язки економічні (жвава торгівля України з великими німецькими містами Бреслау і Данцигом, ярмарки, де зустрічались німецькі та українські купці) і культурні (велика роль німецьких університетів у справі творення української інтелігенції). «Тільки з кінця XVIII століття, – зазначає вчений,–ці зв'язки слабшають і приходять до занепаду під тиском примусової русифікації українського життя, і українське життя і культура вступають в період

російський, великоруський» [11, с. 15]. У 1918 р. Грушевський (на той час вже голова Центральної Ради) писав, що Україна може з новою силою та енергією поновити свої зв'язки із західним світом, користуватися його запасами знань, культури, суспільного інстинкту та дисципліни. Водночас він застерігав, що «нам не треба підганяти наше життя під який-небудь західноєвропейський зразок, хоч би й німецький» [11, с. 22], оскільки вважав, що звільнення від примусової російської залежності не повинно замінитися іншою залежністю, навіть і добровільною. Ось чому Грушевський рекомендує українцям, окрім Німеччини, вчитися також у США. Ці дві країни, на його думку, будуть двома добрими школами для українського народу: одна більш теоретична, друга – більш практична [11, с. 23].

В контексті вибору для України міжнародних орієнтацій провідною ідеєю вченого була ідея чорноморсько-балтійської орієнтації у складі України, Білорусії та Литви, яка буде розміщена територіально між Європою та Росією. Відзначаючи, що ці країни були союзниками України на початку їхнього історичного життя і «старими друзями у польському союзі», він звертав увагу на спільні риси історичної долі цих трьох народів, відзначав, що всі вони «прийомні діти історичної Польщі» [15, s. 51]. Перейняття Україною теоретичного досвіду Німеччини, практичного досвіду США та перспектива майбутнього федеративного державного об'єднання трьох народностей на чорноморсько-балтійських шляхах, де домінуючу роль науковець відводив українській нації, як більш численній і багатшій на господарські ресурси, була однією з найзаповітніших мрій ученого.

II. Консервативний напрям

Коли ми говоримо про консерватизм, то маємо на увазі певний стиль думання, антагоністичний буржуазному лібералізму і раціоналістичній індивідуалістичній філософії просвітництва, стиль, який з'явився як відповідь Французькій революції й індустріальній революції в Англії [16, p. 38]. В українському варіанті традиційний консерватизм, як і будь-яка феодальна й аристократична ідеологія, бере свій початок з часів інкорпорації російською імператрицею Катериною II українського гетьманату в 1764 р. та ліквідації залишків української автономії в наступні десятиліття.

В українській історичній науці виникнення консервативного напряму було викликане необхідністю обґрунтування політико-правових підстав монархічного гетьманського ладу в Україні в 1918 р. Найбільш відомими представниками українського консерватизму, які в своїх наукових працях намагалися довести необхідність саме монархічного ладу для України і обґрунтовували його правомірність, були історики В. Липинський (1882-1931), С. Томашівський (1875-1930), В. Кучабський (1895-1945).

Ідеолог українського традиційного консерватизму В'ячеслав Липинський у своїй спадщині розкриває історичні зв'язки і впливи, які існували між українцями і німцями в середньовічні та сучасні часи, акцентує увагу на тих

моментах, де німецький досвід організації еліт, виховання консервативного світогляду міг би правити українцям за зразок. Найбільше уваги він приділяє у своєму аналізі тим спільним моментам українсько-німецької історії, де німці виступали союзниками обох українських традиційних династичних держав: Війська Запорозького на чолі з династією гетьманів Хмельницьких (1648-1663), та Української Держави 1918 р. з реставрованою владою династії гетьманів Скоропадських.

Так, Липинський взазначає, що в останні роки життя гетьман Богдан Хмельницький унезалежнив себе від Москви та Польщі шляхом створення у 1656-1657 рр. коаліції держав, куди, окрім України, входили Пруссія, Швеція, Молдавія, Волощина та Литва. Оскільки Хмельницький воював з католицькою Польщею, яка була противником козаків, як оборонців православної віри, протестантські держави, зокрема німецькі князівства, ставали союзниками гетьмана. «Звернена була ця коаліція, – пише В. Липинський, – безпосередньо проти Москви, з одного боку, і проти Польщі та Криму, з другого» [17, с. 40]. Саме тоді, зазначає вчений, були закладені міцні підвалини подальших союзницьких відносин між українськими державотворцями, з одного боку, і Бранденбурзьким курфюрстом Фрідріхом-Вільгельмом Великим, з іншого. Це знайшло свій вияв у переговорах 1668 р. між послом князя Говербеком і українськими політиками, що мали місце того року у Варшаві в справі протекторату Пруссії над Україною, у листуванні Петра Дорошенка з курфюрстом у 1671 р. з пропозицією гетьмана дати князю козацьку військову допомогу для посідання останнім польського престолу [17, с. 41-42].

За часів гетьманату Павла Скоропадського В. Липинський обіймав з 21 червня 1918 р. посаду українського посла в Австро-Угорщині та займався прискоренням процесу ратифікації останньою Берестейського договору. Водночас Липинський вважав Німеччину, як і Болгарію та Туреччину, органічними союзниками гетьманської України, з якими, на його думку, необхідно обмінятися довірчими дипломатичними грамотами. «Про виміну грамот, – пише він Д. Дорошенкові, – з Германією, Болгарією і Туреччиною – говорив я сього дня з графом Ределем, амбасадором німецьким. Він запитав про се своє правительство, а я написав цього дня до барона Штейнгеля [посол гетьмана в Німеччині – *В.П.*].Обміняти грамоти з тими трьома державами річ дуже важна – я би прохав Вас поговорити про се з бароном Муммом [посол Німеччини в Українській державі – *В.П.*] [18, арк. 94-95].

В. Липинський ідею про органічність союзу українців і німців виводив не лише з конкретної політики, але й на основі своєї концепції про необхідність керівництва гетьманським рухом зі сторони представників української шляхти і українських хліборобів-аграріїв. Останніх він називає «природніми союзниками німецьких консерваторів» [19, с. 11]. Підкреслюючи соціальну спорідненість німецьких і українських консервативних елементів – аграріїв, як основної сили, яка здатна протистояти буржуазії, Липинський наводить приклади гострої

боротьби цих двох непримиренних соціальних світів у Німеччині, а також в Англії, Франції та в Україні в останні місяці правління П. Скоропадського [19, с. 57]. Саме в Німеччині, зазначає вчений, земельна аристократія була до революції 1918 р.основною правлячою силою і стояла над буржуазією, яку ця ситуація всіляко не влаштовувала, що врешті решт й призвело до революції. «Земельна аристократія з упадком Німецької Імперії, – з сумом констатує Липиснький, – ніде вже тепер не править» [19, с. 54]. Ця революція виразно позначилася і на подіях в Україні, позбавивши гетьмана і українських монархістів головного стратегічного союзника у розбудові власної династичної держави – прусських кайзерівських військ.

Тим не менше, навіть після падіння монархії у 1918 р. нова німецька республіканська держава може стати для України зразком збереження консервативних елементів в управлінні країною. Говорячи про німецьку республіку, Липинський насамперед зазначає,що історія всіх республік світу, які постають в результаті революцій проти старого монархічного ладу, показує, що втримуються якийсь час на історичній арені лише ті з них, котрі так чи інакше, при допомозі «в інших соціальних формах» відродженої старої аристократії захоплюють в свої руки старий адміністративний апарат і більшу частину армії [19, с. 34, 38].

Як зразки для формування української державотворчої еліти Липинський доволі часто наводить приклади німецьких державних діячів. Так, Бісмарк у нього – це особистість, яка «від своїх прадідів до своїх правнуків, переконань і цілі своєї не міняв, а міняв тільки засоби здійснювання своєї одної цілі, свого одного переконання» [20, арк. 111-112]. Він називає прусських юнкерів часів розквіту Німецької імперії найкращими людьми своєї нації. Німці в нього – це і зразок національної єдності, оскільки хоча «німець південний тяжче розуміє німця північного, як Малорос – Москаля, або «Русин» – Поляка – а проте творять вони одну націю» [19, с. 18, 131]. Саме німецьке курляндське і ліфляндське баронство, за Липинським, зберігшись як клас, зуміло врятувати державність балтійських республік від більшовиків [19, с. 432].

Разом з тим, міркуючи про орієнтацію України у її майбутньому державному будівництві, Липинський, на відміну від Грушевського, який вважав за необхідне відновлювати традиційні зв’язки з європейськими країнами і передусім з Німеччиною, висуває вимогу орієнтації насамперед на власні сили. «На думку одних, – пише він з цього приводу,–ми «зиркаємо на Німеччину». Інші кажуть, що ми вже «дістали від французів»… І досвід показав, що доброю орієнтацією на Україні єсть орієнтація тільки на такого закордонного союзника, який сам має велику силу, це раз, –сам потрібує для своїх цілей зорієнтованих на нього українців, це два» [19, с. 65-66]. Орієнтація на Німеччину у 1918 р. показала, що союзник бажав бачити Україну або в ролі буфера, або в ролі колонії. Як показує досвід німецько-українських відносин 1918 р., аналізує історик, «союзник [німці – *В.П.*] починає іноді лякатися тієї Гетьманської

України, яку він будувати допомагав, і починає одною рукою нищити те, чому він допомагав другою. Українська Гетьманська Держава, побудована на основах нашої старої національно-державної традиції, усвідомлює стихійне національне почуття сорокамілліонного народу і тому не підходить до ролі скромненького українського буфера, ані до повернення України в чемну, слухняну колонію. Таким завданням, як показує досвід, більше відповідають народні і радянські республіки» [19, с. 98].

Іншою причиною, яка стоїть на заваді для українських монархістів опиратися у 1920-х рр. саме на Німеччину, полягає, на думку мислителя, у ставленні до справи відновлення української державності зі сторони німецької тогочасної наукової еліти. У своєму листі від 4 жовтня 1926 р. до редактора двотижневика «Січ» у Чикаго доктора Миколи Бодруга В. Липинський досить несхвально відгукувався про розуміння німецькими політиками й ученими, зокрема доктором Паулем Рорбахом (1869-1956), українського питання. «Німецькі сторонники «єдиної, неділимої» [Росії – *В.П.*] про ніяку Україну – а тим більше таку, яку ми пропагуємо [гетьманську – *В.П.*] – чути не хочуть. Знов же сторонники ослаблення території бувшої Росії – і тім числі і України – на Україну дивляться як на Мехіко, країну вічних бунтів і революцій. Для них Українці потрібні як руйнуюча сила і тому вони (наприклад проф. Пауль Рорбах) піддержують усіма силами Петлюрівщину» [21, с. 222].

Україна, за Липинським, не може сліпо слідувати за німецьким досвідом також внаслідок своєї відмінної від німецької історії, яку створювали різні етнічні племена. «В нашій [українській – *В.П.*] історії, – пише мислитель, – в протилежність до історії німецької – не було ніколи завоювання України якимось українським племенем і сотворення ним держави та нації» [22, с. 72]. Тому для такого «інтернаціонального ґрунту», як в Україні, де весь час себе взаємно поборюють різні етноси, кожен зі своєю історичною правдою, життєво є необхідним пройти в новітні часи через етап має стату – монархічного ладу, з правителем, який міг би інтегрувати усі ці течії та ідеї, і якого всі народні маси мали би однаковий обов'язок шанувати та обороняти. «Ані Німці, ані Французи, ані Москалі, ані Поляки, – завершує В. Липинський своє бачення Німеччини та німців, – …не ставали націями в дорозі демократичного плебісциту, демократичної політичної і літературної агітації і демократичних установчих зборів… Всі вони перейшли через фазу персоніфікації врожденного їм містичного ірраціонального почуття нації в образі так само містичного, так само ірраціонального по своєму походженні монархічного державного ладу» [19, с. 85-86].

Особливу роль у досягненні цілей української нації Липинський відводив гетьманській династичній державі, зразком для якої в усьому має стати англійська парламентська монархія [19, с. 42, 187, 294-295, 302]. Вбачаючи взірцем для державного будівництва монархічну Англію, історик разом з тим не відкидав і досвід інших націй, насамперед і німецький. Тому, на його думку,

«збудована на нашому непочатому і буйному «дикому полі», сильна Держава Українська має дані перейняти від старіючої Західної Європи – може так, як колись Візантія від упадаючого Риму – весь її многовіковий досвід, всі здорові зерна її великої культури і ці зерна на своєму родючому ґрунті до ще більшої височини виростити» [19, с. 468]. Вказуючи на конкретну кандидатуру династичного монарха, який би міг посісти майбутній український престол, Липинський вважав за можливе запропонувати його і представникові німецьких Гогенцоллернів, і репрезентанту австрійських Габсбургів, і навіть представникові російської династії Романових. У своєму листі до колишнього співробітника очолюваного ним посольства Української Держави у Відні Андрія Жука (1880-1968) від 25 червня 1921 р. В. Липинський нагадав своєму респонденту про плекані ними під час Першої світової війни плани добору кандидатів на українського монарха. «Пригадую Вам, – пише історик, – що тоді ці монархічні плани і ідеї були дуже виразні. Про них говорилося і на наших нарадах. Я пригадую собі три комбінації: 1) кандидатура сина Вільгельма Іоахіма (того, що оце недавно застрелився), про якого тоді ходила легенда, що він учиться української мови і т.д., 2) кандидатура одного з синів Франца-Фердинанда, які не мали права дідичити австро-угорського престолу, що дуже турбувало і вражало амбіцію їх батька, 3) врешті, можливість кандидатури на київський престол одного з Романових, на підставі перейнятих ними наших династичних традицій» [21, с. 770].

Інший представник українського консерватизму професор Степан Томашівський перебував в еміграції в Берліні з 1921 по 1925 рр., де редагував два україномовні журнали науково-популярного змісту «Українське Слово» та «Літопис». У цих часописах, а також в інших своїх публікаціях, написаних в до- та післяеміграційний період, він чимало місця відвів своїм думкам про Німеччину і німців та роздумам щодо обґрунтування їхньої колишньої та майбутньої ролі в українській історії.

Говорячи про історичні зв’язки, які склалися між обома народами в епоху середньовіччя, історик зазначає, що ці зв’язки мали місце і в Київський, і в Галицько-Володимирський періоди української історії. Він наводить думку, що фактом перебування у Майнці в 1075 р. та складенням прохання про підтримку у його посіданні Київського престолу до німецького короля Генріха IV, великий князь Ізяслав Ярославович започаткував тривалий період німецько-українських зв’язків, які продовжуються й по сьогодення. «Сим способом, – пише він, – нав’язалися перші знані нам державно-правні зв’язки України з Заходом» [23, с. 53-54]. Генріх IV, як зазначає Томашівський, не лише зацікавився руськими справами, але й вирядив до Києва посольство «з домаганням, щоби князь Святославвіддав Ізяславові загарбаний велико-княжий стіл» [24, с. 129]. Прохаючи німецького імператора про сеньйорат й отримавши фіаско в своїх честолюбних планах, Ізяслав Ярославович разом з тим, на думку Томашівського, показав, що «така система [васально-сеньйорних феодальних

відносин західноєвропейськогозразка – *В.П.*] на Русі неможлива і що з одного боку одновладство, із другого політичний та національний партикуляризм – отсе одинокі форми дальшого політичного розвитку східної Європи» [23, с. 54].

Слідом за київськими князями підтримували дружні відносини з німецьким королівством та Тевтонським орденом включно до загибелі галицької династичної середньовічної держави й галицько-волинські князі та королі. Тут піонером, на думку Томашівського, виступив сильний галицько-володимирський князь Роман Мстиславович, який порозумівся з тевтонським лицарями, а в боротьбі між Вельфами і Гогенштауфенами прийняв сторону останніх і підтримав Філіпа Швабського в його боротьбі з Оттоном IV [23, с. 88]. Відновили дружні відносини з Тевтонським орденом та заключили з ним оборонні союзи проти татар галицькі князі Лев II та Андрій та проти Польщі – Юрій II [23, с. 109-111]. В контексті свого бачення німецько-українських зв'язків Томашівський оцінює значення Галицько-Волинської держави в історії України, яка «відкриваючи західно-європейській культурі вступ на наші землі, вплинула на переображення односторонньої і виключної культури візантійської та на охорону європейського духа відтакого проникнення монгольським, як се сталося в Московщині» [23, с. 112].

В епоху розвинутого середньовіччя саме Німеччина, на переконання Томашівського, демонструвала прихильникам українського консерватизму в Галичині принцип організації малих князівств, які брали участь мало не в усіх загальноєвропейських конфліктах. На його думку, « …сама Німеччина крила в собі масу запального матеріалу до політичних конфліктів, не то державного значення, а міжнародного, європейського» [25, с. 11]. На відміну від Польщі, яку характеризував аристократично-республіканський характер нації, у Німеччині велику історичну роль відіграла ідея монархічного абсолютизму, яка «пхнула західно-європейські феодальні суспільства на дорогу дальшої еволюції політичних, економічних і соціальних форм, поклала підлогу під новочасні демократичні держави і громадські організації і тому справедливо можна говорити про «революційний монархізм» взахідно-європейській історії» [25, с. 48].

Навіть у XX ст., в новітній українській історії, німці, на переконання Томашівського, продемонстрували українським політикам, що з ними можна і треба мати справу. Оскільки саме німці підтримали реставрацію гетьманату в Україні в 1918 р., в той час, коли «…якраз Антанта, разом із Францією, була противна українському повстанню 1918 р. [Петлюри проти Скоропадського – *В.П.*], й рішуче перестерігала його організаторів проти цього кроку, бажаючи заховати поки що status quo з Гетьманом і Німцями (Німеччина навіть формально зобов'язалася, умовами перемир'я, не виводити своєї армії з України)» [26, с. 44]. Наставляючи молодих українських монархістів щодо виховання себе для справи відновлення гетьманату, історик подає їй приклад звернення до німецької молоді видатного вченого Освальда Шпенглера (1880-

1936), який підкреслював, що в основі політичного світогляду має лежати готовність його втілити: «Це святий обов'язок, – цитує Томашівський з праці Шпенглера «Politische Pflichten der Deutschen Jugend»,– не тільки захоплюватися завданням, але й виховуватися для нього» [26, с. 19]. Засуджуючи маси новоявлених політиків, які вважають, що збудування і діяльність держави не потребує жодної особливої підготовки, вчений зазначає, що політиканство зросло в Україні до апокаліптичних розмірів, де, порівняно з Німеччиною, у якій 40 процентів інтелігенції цікавляться політикою, в Україні цей відсоток складає мало не 99 [26, с. 56-57].

Українським монархістам слід, на думку Томашівського, орієнтуватись на Німеччину внаслідок двох обставин, які склалися, з одного боку, геополітично, а, з іншого, історіософічно. З точки зору геополітики як науки Томашівський проводить аналогії між історико-політичним значенням річок Рейну та Бугу, відповідно, у долях німецького та українського народів. Він переконаний, що захист своїх національних територій спонукає українців та німців вважати свої західні ріки свого роду національним заборолом і вбачати у історичних реаліях, які точилися довкола цих рік, символи національних доль. Подібність значення обох річок, за Томашівським, викликана також і особливостями європейської геополітики у XXст.: битва під Марною 18 липня 1918 р. започаткувала перетворення Німеччини у безсилий васалітет, коли східний кордон Франції просунувся далеко за Рейн, а над Бугом відбувалася відбудова історичної Польщі [27, с. 1].

Окрім цього Томашівський в обґрунтуванні спільних інтересів обох народів звертається і до аргументів історіософії. У «Літописі», який він видавав і редагував у Берліні, С. Томашівський у чотирьох випусках публікує серію статей під назвою «Бісмарк і Україна» [28]. У цих статтях, розглядаючи проблему виникнення українського питання від початку XIX ст. та його зв'язок з європейською політикою, він ставить історіософське питання щодо наявності реальних можливостей створення незалежної української держави у XIX-XX ст. з точки зору міжнародної політики. Пов'язуючи справу українського державотворення з інтересами інших держав, історик зазначає наступне: «Се вже так здавна завелося, що українська справа виринала на міжнародному політичному овиді звичайно тільки тоді, коли се лежало в чужім політичнім інтересі…», а тому прагнення українського народу були лише «об'єктом чужих рахунків і змагань чи іграшкою обставин», у яких «політична зрілість України, бажання її людності не мали при сім жодного значення, або тільки декоративне» [28, с. 83]. Саме так, на думку історика, вибудовував свої плани щодо українських земель на початку XIX ст. Наполеон Бонапарт. Саме з такою метою наприкінці XIX ст. виклав німецький філософ Едуард фон Гартман (1842-1906) у праці «Rußland in Europa» за вказівкою Бісмарка ідею Київського королівства. Томашівський вважає, що Бісмарк пройшов стосовно російського, українського та польського питань певну еволюцію, як і ті «…держави і

політики, які були ворожі думкам про відбудову Польщі, ставилися неприхильно до української національної ідеї, і тільки тоді почали покидати се неприхильне становище, коли в українстві побачили завдатки на евентуального союзника… проти Польщі» [28, с. 179].

Розглядаючи основні напрями німецької політики у ставленні до Польщі, Росії та українського питання починаючи від наполеонівських планів підтримки Польщі і відкинення Росії до її колишніх кордонів з перетворенням її у стару Московщину і завершуючи аналізом русофільської політики Бісмарка, Томашівський робить висновок, що така політика визначного політичного діяча була наслідком тверезого розрахунку. У підтвердження своєї тези з цього приводу вчений робить наступний умовивід: «..Бісмарк був 1854-го року рішучим противником війни з Росією і всі плани розборів її називав дивацтвом не тому, щоб почував якусь особливу симпатію до неї, щоб заперечував національну окремішність Українців, або був їм неприхильний,– ні, він тільки розумів, і в сьому ніхто не може закинути йому помилки, що кожний конфлікт Прусії чи Австрії з Росією необхідно мусить видвигнути польське питання і потребу відбудови Польщі – речі суперечні з інтересами Прусії. Звідси й його неохота до Австрії, що згодом веде його до думок про розбір її. Він [Бісмарк – *В.П.*] також перший доглянув історичний факт, що саме в сім 1854-ім році Австрія почала зміняти свою дотогочасну політику супроти своїх Українців: на місце ранішої прихильності чи нейтральності, вона переходить до протегування Поляків у Галичині, Румунів у Буковині, Мадярів у Закарпаттю. Все те, очевидно, у зв'язку з міжнародною політичною ситуацією» [28, с. 181]. Тому, на відміну від Липинського, який орієнтується в справі українського державотворення на англійський варіант конституційної монархії, Томашівський переконаний, що найбільш надійним союзником українських монархістів внаслідок виведених ним спільних геополітичних та історіософських традицій між обома народами, мають бути насамперед німці.

Висновки

1. Простежуючи відмінності, які склалися у баченні представниками двох різних напрямів української історичної думки Німеччини і німців, необхідно зазначити, що це бачення вибудовувалося ними з залученням доволі відмінних історичних сюжетів спільних сторінок історії обох народів. Так, історики народницького напряму, будучи апологетами соціального підходу, відзначали вельми позитивні впливи, які мало для українського народу поширення німецької культури найого землях в епоху середньовіччя. Це і широкі династичні зв'язки з німецькими князівствами, і вплив магдебурзького права на формування світогляду українського міщанства, і плекання українськими гетьманами нового покоління українськоїаристократії під впливом німецької науки і культури.

Представники консервативного напряму оцінювали історичні події в контексті участі української еліти в процесі українського державотворення та їх

впливу на прийняття поворотних рішень. Як і народники, відзначаючи династичні зв'язки київських і галицьких князів з німецькими королями і курфюрстами, консерватори, разом з тим, будучи апологетами елітарного підходу, досліджували династичні зв'язки між елітами обох народів і в більш пізні епохи. Так, вони відзначали роль Пруссії у створенні Б. Хмельницьким у 1656-1657 рр. коаліції держав, акцентували увагу на приязних відносинах між Хмельницьким та Дорошенком, з одного боку, і курфюрстом Фрідріхом-Вільгельмом, з іншого. Серед зразків, які можуть послужити справі плекання української державотворчої еліти, консерватори називали Бісмарка, прусських юнкерів епохи імперії, курляндське та ліфляндське баронство німецького походження.

2. Відмінність між загальними доктринами в українській історичній думці визначала і відмінне ставлення науковців до Німеччини та німців. Так, народники витоки формування українського народу як окремої етнографічно-культурної одиниці пов'язували з підтриманням безпосередніх взаємин України із Західною Європою, в першу чергу з Німеччиною, з запозиченням українським народом зразків для своєї культури у німців, які творчо перероблялися відповідно до особливостей українського народного духу. Вони визнавали, що всю українську культуру XVII-XVIII ст. необхідно пов'язати із західними впливами, головним чином німецькими.

Консерватори вважали українську національну еліту – шляхту і хліборобів-аграріїв природніми союзниками німецьких консерваторів. Навіть республіканську Німеччину, яка постала у 1918 р., вони називали зразком для української еліти у справі формування і збереження консервативних елементів в управлінні державою.

3. В українській історичній думці ідея орієнтації на Німеччину, як панацея для постання окремої української держави, існувала лише для для консерваторів. Народники висловлювали жаль про недостачу цивілізації в розвитку українського народу, але водночас стверджували, що для України німецький приклад державотворення, де була збережена національна єдність при територіальній роздробленості на декілька держав не підходить, оскільки в українському випадку можна говорити лише про відродження не державної нації, а лише етнографічної. Водночас вони висували ідею чорноморсько-балтійської федерації у складі України, Білорусі та Литви, яка би розміщувалась між Росією та Німеччиною та виразно б не орієнтувалась на жодну з цих великих держав.

Консерватори, висуваючи у справі побудови гетьманської держави вимогу орієнтації насамперед на власні сили, наполягали на синтезі здобутків Сходу і Заходу. Вони обстоювали ідею побудови гетьманської династичної держави за зразком англійської парламентарної монархії. Разом з тим щодо кандидатури монарха консерватори, окрім кандидатури гетьмана з представників місцевої

еліти, вважали за можливе бачити на українському престолі і представника німецьких Гогенцоллернів, зокрема сина імператора Вільгельма – Йоахіма.

4. Німецька тема досить суттєво, а подекуди визначним чином вплинула на формування історичних (національних, територіальних, державотворчих) концепцій українських вчених. Народники доводили наявність певної духовної єдності, що завжди, на їхню думку, існувала між українським етнічним елементом і німецьким культурно-освітнім життям. Україні, на переконання народників, у прагненні до федеративного державного об'єднання під своїм проводом трьох народностей (України, Білорусі та Литви) слід одночасно переймати теоретичний досвід (запас знань, культури, дисципліни) Німеччини.

Консерватори підкреслювали, що вся українська традиційна еліта – шляхта сформувалась під західноєвропейським, зокрема, німецьким впливом. Вважаючи за необхідне відновлювати традиційні зв'язки з Німеччиною, консерватори підкреслювали дві обставини, які могли би стати сприятливим фактором для плекання таких зв'язків. Це, з одного боку, геополітичне значення річок Рейну та Бугуу долях, відповідно німецького та українського народів, а, з іншого, існування тривких підвалин історіософського осмислення необхідності таких зв'язків, які виклав ще німецький філософ Е. фон Гартман за вказівкою Бісмарка, котрий пройшов певну еволюцію у своєму баченні від ігнорування української проблеми до зацікавлення нею. На основі досвіду постання у 1918 р. Гетьманської держави під німецьким протекторатом, вчені консервативного напрямку вважали Німеччину органічним союзником майбутньої монархічної України.

5. Українські народники не вірили у спроможність українців перетворитись на націю без сторонньої – німецької та американської допомоги. Вони вважали, що українці зможуть самі стати нацією і звільнитися від примусової російської залежності, якщо будуть вчитися у німців теоретичної школи, а у американців – практичної.

Українські консерватори вірили в те, що всі мешканці України зможуть еволюціонувати в державну націю, але лише в тому випадку, якщо не підуть за досвідом західних демократій республіканського типу, а пройдуть обов'язковий для всіх міцних державних націй (серед яких вони в першу чергу називають Німеччину, Францію та Велику Британію) етап монархічного державного ладу. Вони надавали перевагу вивченню всіх трьох досвідів націо- та державотворення (німецького, англійського та французького), виразно не надаючи перевагу жодному з них, а рекомендуючи еклектичне і гармонійне поєднання кращого надбання кожного з трьох досвідів.

Список використаних джерел та літератури

1. Potul'nyc'kyj V. Das ukrainische historische Denken im 19. und 20. Jahrhundert: Konzeptionen und Periodisierung. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.* 1997. No. 45. H.1. S. 2-30.
2. Антонович В.Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. Київ: Либідь, 1995. 816 с.
3. Антонович В.Б. Монографіи по исторіи Западной и Юго-Западной Россіи. Киевъ: Типографія Е. Я. Федорова, 1885. Т. I. 351 с.
4. Антоновичъ В. Изслѣдованіе о городахъ въ Юго-Западной Россіи по актамъ 1432-1798. Киевъ: въ университетской типографіи, 1870. 94 с.
5. Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні. Київ: Дніпро, 1991. 238 с.
6. Historikerlexikon. Von der Antike bis zum 20. Jahrhundert / Hrsg. Rüdiger von Bruch und Rainer A. Müller. München: C. H. Beck, 1991. 379 s.
7. Антонович В. Твори. Київ: Друкарня Всеукраїнської Академії Наук, 1932. Т. 1. 312 с.
8. Грушевскій М. Освобожденіе Россіи и украинскій вопросъ: Статьи и замѣтки. С.-Петербургъ: Типографія т-ва «Общественная польза», 1907. 294 с.
9. Потульницький В. А. Нариси з української політології (1819-1991). Київ: Либідь, 1994. 320 с.
10. Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Руси, виголошений у Львівськім університеті 30 вересня 1894 р. *Записки Наукового Товариства імені Шевченка.* 1894. Т. 4. С. 140-150.
11. Грушевський М. На порозі нової України. Гадки і мрії. Київ: Друкарня Акц. Т-ва «Петро Барський у Києві», 1918. 120 с.
12. Грушевський М. Апостолові праці. *Грушевський М.С. Твори: у 50 т.* / редкол.: П. Сохань, Г. Папакін, І. Гирич та ін. Львів: Світ, 2015. Т.10. Кн. 1. С. 111-136.
13. Грушевський М. Історія української літератури. Київ: Обереги, 1995. Т.6. 708 с.
14. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. Київ: Освіта, 1992. 192 с.
15. Hrushevsky M. Ukraine, Weissrussland, Litauen. *Ukrainische Rundschau.* 1909. № 2. S.49-53.
16. Mannheim K. Essays on the Sociology of Knowledge. London: Routledge & Kegan Paul LTD, 1952. 327 p.
17. Липинський В. Україна на переломі, 1657-1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Філадельфія: Східно-Європейський Дослідний Інститут ім. В. К. Липинського, 1991. 346 с.
18. Лист В. Липиськогодо Д. Дорошенка. 8 липня 1918 р. *ЦДАВО України*. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 94-95.
19. Липинський В. Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму. Київ-Філадельфія: Інститут східноєвропейських досліджень НАН України, Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 1995. 470 с.
20. Лист В. Липинського до О. Назарука. 10 лютого 1928 р. *ЦДІАЛ України.* Ф. 359. Оп. 1. Спр. 266. Арк. 111-112.
21. Листування В. Липинського / Редактори Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. Київ: Смолоскип, 2003. Т. 1. 960 с.
22. Липинський В. Релігія та церква в історії України. Львів: Дружина, 1933. 131 с.
23. Томашівський С. Українська історія. Львів: Вчора і нині, 1919. Т. 1. 154 с.
24. Томашівський С. Історія церкви на Україні. Філадельфія: З друкарні Америки, б. р. 159 с.
25. Томашівський С. Угорщина і Польща на початку XVIII в. Львів: З друкарні Наукового товариства імені Шевченка, 1909. 166 с.
26. Томашівський С. Під колесами історії. Нью-Йорк: Булава, 1962. 111 с.
27. Томашівський С. Рен і Буг. *Громадський вісник.* 1923. 3 січ. Ч. 2. С. 1-2.
28. Томашівський С. Бісмарк і Україна. *Літопис політики, письменства і мистецтва.* 1924. Ч. 5. С. 66-70; Ч. 6. С. 82-85; Ч. 8. С. 114-115; Ч. 12. С. 178-181.

References

1. Potul'nyc'kyj, V. (1997). Das ukrainische historische Denken im 19. und 20. Jahrhundert: Konzeptionen und Periodisierung. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas,* 45, 1, ss. 2-30 [In German].
2. Antonovych, V.B. (1995). *Moia spovid: Vybrani istorychni ta publitsystychni tvory.* Kyiv: Lybid. [In Ukrainian].
3. Antonovich, V.B. (1885). *Monohrafii po istorii Zapadnoj i Juho-Zapadnoj Rossii.* Kiev: Tipografija E. Ja. Fedorova. (T. 1). [In Russian].
4. Antonovich, V. (1870). *Izsledovanie o gorodah v Juho-Zapadnoj Rossii po aktam 1432-1798.* Kiev: v universitetskoj tipografii. [In Russian].
5. Antonovych, V.B. (1991). *Pro kozatski chasy na Ukraini.* Kyiv: Dnipro. [In Ukrainian].
6. Bruch, R., von & Müller R.A. (Hrsg.). (1991). *Historikerlexikon. Von der Antike bis zum 20. Jahrhundert.* München: C. H. Beck [In German].
7. Antonovych,V. (1932). *Tvory.* Kyiv: Drukarnia Vseukrainskoi Akademii Nauk. (T. 1). [In Ukrainian].
8. Grushevskyj, M. (1907). *Osvobozhdenie Rossii I ukrainskij vopros: Stat'i i zametki.* S.-Peterburg: Tipohrafija t-va "Obshhestvennaja pol'za". [In Russian].
9. Potulnytskyi, V.A. (1994). *Narysy z ukrainskoi politolohii (1819-1991).* Kyiv: Lybid. [In Ukrainian].
10. Hrushevskyi, M. (1894). Vstupnyi vyklad z davnoi istorii Rusy, vyholoshenyi u Lvivskim universyteti 30 veresnia 1894 r. *Zapysky Naukovoho Tovarystva imeni Shevchenka,* 4, ss. 140-150. [In Ukrainian].
11. Hrushevskyi, M. (1918). *Na porozi novoi Ukrainy. Hadky i mrii.* Kyiv: Drukarnia Akts. T-va "Petro Barskyi u Kyievi". [In Ukrainian].
12. Hrushevskyi, M. (2015) Apostolovi pratsi. *Hrushevskyi M.S. Tvory: u 50 t.* / redkol.: P. Sokhan, H. Papakin, I. Hyrychtain. Lviv: Svit. T. 10, Kn. 1, ss. 111-136. [In Ukrainian].
13. Hrushevskyi, M. (1995). *Istoriia ukrainskoi literatury.* Kyiv: Oberehy. (T. 6). [In Ukrainian].
14. Hrushevskyi, M. (1992). *Z istorii relihiinoi dumky na Ukraini.* Kyiv: Osvita. [In Ukrainian].
15. Hrushevsky, M. (1909). Ukraine, Weissrussland, Litauen. *Ukrainische Rundschau,* 2, ss. 49-53. [In German].
16. Mannheim, K. (1952) *Essays on the Sociology of Knowledge.* London: Routledge & Kegan Paul LTD. [In English].
17. Lypynskyi, V. (1991). *Ukraina na perelomi, 1657-1659: Zamitky do istorii ukrainskoho derzhavnoho budivnytstva v XVII-im stolitti.* Filadelfiia: Skhidno-Yevropeiskyi Doslidnyi Instytut im. V. K. Lypynskoho. [In Ukrainian].
18. Lyst V. Lypyskoho do D. Doroshenka. (1918, July 8). *TsDAVO Ukrainy*. 3766. (d. 1, c. 5, p. 94-95). [In Ukrainian].
19. Lypynskyi, V. (1995). *Lysty do brativ-khliborobiv: Pro ideiu i orhanizatsiiu ukrainskoho monarkhizmu.* Kyiv-Filadelfiia: Instytut skhidnoievropeiskykh doslidzhen NAN Ukrainy, Skhidnoievropeiskyi doslidnyi instytut im. V.K. Lypynskoho. [In Ukrainian].
20. Lyst V. Lypynskoho do O. Nazaruka. (1928, February 10). *TsDIAL Ukrainy.* 359. (d. 1, c. 266, p. 111-112). [In Ukrainian].
21. Pelenskyi, Ya., Zalutskyi, R. & Pekenska, Kh. (Eds.). (2003). *Lystuvannia V. Lypynskoho.* Kyiv: Smoloskyp. (T. 1). [In Ukrainian].
22. Lypynskyi, V. (1933). *Relihiia ta tserkva v istorii Ukrainy.* Lviv: Druzhyna. [In Ukrainian].
23. Tomashivskyi, S. (1919). *Ukrainska istoriia.* Lviv: Vchora i nyni. (T. 1). [In Ukrainian].
24. Tomashivskyi, S. (n. d.). *Istoriia tserkvy na Ukraini.* Filadelfiia: Z drukarni Ameryky. [In Ukrainian].
25. Tomashivskyi, S. (1909). *Uhorshchyna i Polshcha na pochatku XVIII v.* Lviv: Z drukarni Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka. [In Ukrainian].

26. Tomashivskyi, S. (1962). *Pid kolesamy istorii.* Niu-York: Bulava. [In Ukrainian].
27. Tomashivskyi, S. (1923, January 3). Ren i Buh. *Hromadskyi visnyk,* 2. [In Ukrainian].
28. Tomashivskyi, S. (1924). Bismark i Ukraina. *Litopys polityky, pysmenstva i mystetstva,* 5, ss. 66-70; 6, ss. 82-85; 8, ss. 114-115;12, ss. 178-181. [In Ukrainian].

Potulnytskyi V. The Image of Germany and the Germans in Ukrainian Historical Thought from the End of the XIX Century until the Beginning of the Second World War.

First, the article gives an insight into two main contradictory national narratives, existed in Ukrainian historical thought from the end of the nineteenth century until the beginning of the Second World War and summarizes the most important works, involving on the question of the differences between quite distinct historical storylines of shared pages in the history of both nations. Second, the author focuses on the question of the differences between general theoretical doctrines in Ukrainian historical thought and defines divergent attitudes to Germany and the Germans. Third, the analysis presented above provides a basis for a complete understanding of the peculiarities of the role and place of Germany and the Germans in the framework of the appearance of Ukraine within a contested European arena. In that regard, Ukrainian historians of the populist direction followed the general pattern of East-European historiographies, which universally adopted the national paradigm. They believed that Germany could have interest in separating Ukraine from Russia. The historians of conservative direction supported the idea of building dynastic Hetman State based on the British parliamentary monarchy model. However, conservatives found it possible that not only hetman, representing local elite, could be considered as a candidate for monarch, but a representative of the German Hohenzollerns, including the Emperor Wilhelm's son Joachim among others.

The author's analysis carried out in the article on the problem of deriving the image of Germany and Germans by representatives of two distinct historiographical directions of Ukrainian science at the end of the XIX – in the first half of the XX century provides an opportunity to understand the origins and content of the attitudes of various groups of Ukrainian intellectuals towards Germany in the modern Ukrainian state.

Keywords: *Ukrainian historical thought, image of Germany and Germans, main trends of historical thought, vision of German-Ukrainian relations, national narratives, distinct historical storylines.*

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(411.16:438)
http://doi.org/10.46869/2707-6776-2024-27-4

Чекаленко Л.Д.
https://orcid.org/0000-0002-2819-9424

ПАМ'ЯТЬ ПРО ГОЛОКОСТ (РОЗМЕЖУВАННЯ ПОЛЬСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА)

Голокост, одна з найтрагічніших сторінок історії людства. Пам'ять про цей злочин не обмежується одним народом чи регіоном. Голокост залишив гіркий слід у суспільствах в усьому світу. У 2005 р. ООН проголосила 27 січня Міжнародним днем пам'яті жертв Голокосту. Важливість цієї дати в сучасному світі продовжує зростати. У цей день різні національні спільноти, представники держав, національних і міжнародних організацій вшановують пам'ять жертв Голокосту. Цей день – не лише роздуми про минуле. Це важливе застереження, яке має керувати нашими рішеннями нині, у світлі потужного гасла «Ніколи знову». У контексті геноциду звільнені в'язні концтабору Бухенвальд прийняли цей термін для вираження антифашистських настроїв.

Європейська модель пам'яті під гаслом «Ніколи знову» вшановує пам'ять кожного, хто боровся з нацизмом у Другій світовій війні. Перемога не приписується якомусь конкретному народові чи державі, вона стала можливою завдяки зусиллям антигітлерівської коаліції Об'єднаних Націй. Йдеться передусім про пам'ять і вшанування, а не святкові паради, адже війна – це не лише танки і гармати. Війна – це перш за все людські страждання й жертви.

Голокост – (השואה, «катастрофа») це не тільки історичне явище. У світлі останніх трагічних подій жорстокої війни Росії проти України, денацифікація українського народу російською владою у самому центрі Європи, – Голокост і нині, на жаль, є акутальним. Це трагічне минуле нагадує, наскільки є страшним фашизм, який не визнає людяність і цинічно відкидає права людини на життя.

Наскільки актуальною є тема Голокосту у сучасному європейському суспільстві, зокрема, у Польщі? Яке ставлення польського суспільства до подій Голокосту? Про це автор розповідає в даній статті.

Ключові слова: *Голокост, пам'ять, Республіка Польща, розшарування суспільства, актуальність.*

В останні десятиліття спостерігається значне зростання обізнаності щодо історії Голокосту. Це зумовлено жорстокістю цієї історичної події та необхідністю пошуку морального підгрунтя протистояння цьому явищу, а також браком ідеологічних наративів у суспільстві. Нині Голокост асоціюється з моральним переконанням, яке нині виходить за межі національних кордонів і об'єднує Європу та решту світу. Водночас оцінка Голокосту може бути різною в різних країнах.

Особлива вага Голокосту полягає в тому, що він нагадує нам про небезпеку дегуманізації. Під час Голокосту нацисти вчиняли масові вбивства та насильство проти євреїв та інших народів. Дегуманізація – це знищення

людської гідності, прав і людяності, що відбувається в актах геноциду та ненависті. Нині про це свідчать Нюрнберзький і Берлінський нацистські закони під час Голокосту, за якими були скоєні акти легалізованої дискримінації. Нюрнберзькі расові закони — два расистські в першу чергу антиєврейські законодавчі акти – Закон про громадянина Рейху (нім. *Reichsbürgergesetz*) та Закон про охорону німецької крові і німецької честі (нім. *Gesetz zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre*), проголошені з ініціативи Адольфа Гітлера 15 вересня 1935 р. на з'їзді Націонал-соціалістичної партії в Нюрнбергу, відповідно до таємної програми 1920 року та одноголосно прийняті сесією рейхстагу, спеціально скликаної в Нюрнберзі з нагоди з'їзду партії. Початково Нюрнберзькі расові закони стосувалися тільки євреїв. Пізніше німецькі націонал-соціалісти поширили дію Нюрнберзьких расових законів на циган, темношкірих, слов'ян та представників деяких інших народів [1, p. 23-24; 2].

Російські війська в Україні здійснюють численні військові злочини, навмисно нападаючи на мирне населення, вбиваючи невинних людей, застосовуючи тортури та сексуальне насильство щодо жінок і дітей, виявляючи повну зневагу до людського життя. Глава литовської делегації в Парламентській асамблеї Ради Європи Е. Зінгеріс від імені жертв Голокосту вимагав покінчити зі штучною антинацистською лексикою російських окупантів, яка використовується для виправдання війни Росії проти України [3].

Це один з прикладів, який підкреслює небезпеку використання мови для виправдання насильства. Все це нагадує нам, що дегуманізація є складовою актів геноциду та насильства.

Необхідно визнати, що Голокост стосується не лише історії єврейського народу під час Другої світової війни, а й віддзеркалює вплив дегуманізації на сучасну спільноту. Це нагадування про те, що ми маємо бути пильними, коли стикаємось з упередженнями чи ненавистю, щоб болісне минуле не стало чиїмось майбутнім. Це означає розпізнавання та протистояння мові ненависті, дискримінації та насильству щодо людей.

Мета дослідження полягає у виявленні ставлення європейських суспільств, зокрема польського, до ганебного явища Голокосту. Виявлення порівняльних підходів до аналізу налаштованості різних груп суспільства, розкриття ширшого контексту взаємовідносин і окреслення специфіки польського досвіду під час нацистської окупації і сьогодення, багатоаспектному аналізі досвіду Голокосту в наративі його важливості для польського суспільства. Категорії свідків – злочинців – жертв, прийнятих у літературі на цю тему, не виявляють складнощі ситуації в окупованій Польщі та заважають розумінню динаміки подій і стосунків не лише між поляками та євреями, а й всередині окремих груп. Звідси виникла потреба в поглиблених і міждисциплінарних дослідженнях, які шукають відповіді на низку ключових питань і аналізують сприйняття

Голокосту, ставлення до нього та дії людей, інституцій і соціальних груп в окупованій Польщі.

Джерельна основа, яку використала авторка, складається з артефактів, досліджень, архівних документів тощо. Проаналізовані матеріали піддано джерелознавчому аналізу та критиці. Задля опису явищ, які нас цікавлять, використано широку методологію гуманітарних наук: не лише історичні категорії, а й антропологічні, етнологічні, соціологічні та психологічні.

Питанням Голокосту присвячено чимало наукових досліджень як в Україні, так і за кордоном. Переважна частина з них носить описовий, оповідальний характер, і серед опублікованої літератури нами не знайдено саме аналізу психологічного та емоційного налаштування поляків щодо питань Голокосту і зокрема єврейського етносу. Відсутні також і соціологічні опитування з аналізу ставлення польського суспільства до порушених питань. Дивним вважаємо також і те, що відповідні соціологічні опитування взагалі не проводились як у післявоєнній Польщі, так і в теперішній час.

Відомий польський історик професор Ян Грабовські, який чимало років присвятив вивченню Голокосту, виступив з жорсткрю критикою методів роботи Інституту національної памяті Польщі. Він зазначив, що Інститут національної пам’яті став «токсичною організацією», яка ставить завдання шукати хакерів і знищувати свою репутацію. На його думку, поляків вважають антисемітами, які некритично підходять до своєї історії. Під час зустрічі з французькими дослідниками на конференції в Парижі, Я. Грабовський зазначив, що поведінка наукового польського бомонду, представники якого виступили з криками обурення під час оприлюднення фактів участі поляків в Голокості, була для французьких учених шоком. Вони зазначили, що побачили обличчя 1930-х рр., обличчя ненависного націоналізму, – сказав проф. Я. Грабовський. На його думку, провал наукової конференції в Парижі на тему Голокосту не матиме суттєвого впливу на імідж Польщі на міжнародній арені, оскільки «за нами, поляками, давно сформована репутація темного міста, особливо після внесення змін до Закону про Інститут національної пам’яті», – зазначив проф. Я. Грабовський. На його думку, якщо в Польщі відбуватимуться подальші акти насильства проти дослідників Голокосту, відповідальність ляже на плечі та совість людей, які викликають цю ненависть [4].

Подібний скандал розгорнувся також навколо книги «Наступна ніч», яку протягом багатьох років готували дев’ять дослідників, що на багаточисельних документах довели: поляки під час війни були не лише жертвами, а й свідками та злочинцями. Видання та його автори зазнали нападок з боку TVP та правої преси, а співробітники Інституту (IPN) намагаються дискредитувати дослідження авторів. Система заборони на перевірену інформацію в Польщі торкнулася також і освіти. В інтерв’ю головному редактору «Newsweek» проф. Я. Грабовський згадав доповідь французького науковця, яка проаналізувала основні навчальні програми польських шкіл за останні 6 років. Висновок

невтішний: зі шкільних програм вилучено всі критичні елементи стосовно власного (польського) минулого [5].

Цій та іншим конференціям передували події, пов'язані з публікацією статті в американській журнал «Newsweek»: Udział Polakóww Holokauście. «Чи брала участь Польща в Голокості?» – запитує американський «Newsweek» у заголовку статті, присвяченій зміненому закону про Інститут національної пам'яті, який **дозволяє ув'язнення за приписування польському народу – всупереч фактам – відповідальності за злочини, скоєні під час Другої світової війни** [5]. «Варшава стверджує, що закон захищає (...) від незаконних тверджень про те, що поляки брали участь у функціонуванні нацистських таборів смерті, таких як Освенцім», — пише «Newsweek». У статті йдеться, що під час Другої світової війни в Польщі загинуло приблизно 3 млн. євреїв, громадян Польщі та 2,5 млн. етнічних поляків. «Не дивлячись на це, щороку, за словами заступника міністра закордонних справ РП, посольства країни реєструють 1500 випадків, коли в нацистських злочинах звинувачують не Німеччину, а Польщу», – наголошує автор статті. Це стосується як терміну «польські» концтабори, так і звинувачень у співпраці Варшави з Адольфом Гітлером під час Другої світової війни. Критики законопроекту стверджують, що це напад на свободу слова, розроблений владною партією ПіС, «щоб заткнути роти критикам у рамках історичної дискусії», - цитуючи Константі Геберта з «Gazeta Wyborcza», - йдеться про «тримання палиці над головою людей, які хочуть обговорювати Шоа».

У статті також розповідається про те, що багато поляків допомагали євреям під час Другої світової війни, а в ізраїльському Яд Вашем висаджено понад 6 тисяч дерев на згадку про польських Праведників народів світу. Для поляків антифашистський опір їхньої країни під час Другої світової війни є джерелом гордості та національної ідентичності.

Водночас «Newsweek» нагадує нам праці Яна Ґросса, який описав убивства євреїв польськими сусідами в Єдвабному, а також публікації Яна Грабовського, який пише, що «більшість євреїв, які переховувалися від нацистів, були зраджені, а в деяких випадках і вбиті польськими сусідами [6].

Дві європейські школи Голокосту. На тлі зростання протистояння у самій Польщі з питань Голокосту, в європейському науковому просторі виокремились дві школи, що вивчають і за власними оцінками інтерпретують Голокост. Очолюють їх відомі теоретики минулого і політики сьогодення – Зигмунт Бауман і Тимоті Снайдер.

Схарактеризуємо два підходи до інтерпретації Голокосту, що представляють дослідники. Бауман символізує культуралістичний і соціальний підхід, пошук соціальних умов для пояснення інакшості, модерні та бюрократичні риси Шоа. Головною темою Голокосту (за Бауманом) є нерозумність, поміщена у саме серце раціональної сучасності. Тому це проблема саме цієї спільноти, цієї цивілізації та цієї культури, що породила Голокост [7].

Снайдер, навпаки, відкидає аргумент про антисемітизм і сучасну державу як важливі чинники Голокосту. Автор вказує на наявність сучасних виявів обох ліній інтерпретації в Польщі.

Нова післямова до книги З. Баумана «Modernity and The Holocaust» присвячена складним питанням провини та невиновності на індивідуальному та суспільному рівнях. Зигмунт Бауман досліджує поведінку мовчання, яке часто фігурує в дебатах про Голокост, і стверджує, що історичні факти Голокосту говорять нам про приховані явища сучасного життя. Він бачить велику небезпеку в таких явищах, як спокусливість мучеництва або захоплення крайнощами заради безпеки. Нагадує про підступний вплив трагічної пам'яті та ефективне, «наукове» впровадження смертної кари. Бауман пише: «Коли проблема провини злочинців Голокосту була в основному вирішена, залишилося одне велике питання — невиновність усіх інших — не в останню чергу невиновність нас самих» [8]. Серед умов, які зробили можливим масове знищення євреїв, на думку З. Баумана, найбільш вирішальним фактором була сама сучасність. За його інтерпретацією, іншого варіанту для дій не було, тобто **Голокост став долею, роком, продиктованим велінням часу і оминути цю модель відносин суспільство не спромоглося.**

З. Бауман демонструє, що ми повинні розуміти події Голокосту як глибоко вкорінені в самій природі сучасного суспільства та в категоріях сучасної соціальної думки. Поза тим З. Бауман взагалі пропонував переписати історію людства на основі того, що він називав «ретроспективним відкриттям» центральної ролі відстані у просторі та швидкості комунікацій для структури всіх суспільств [9].

З. Бауман стисло визначив суть Голокосту: «Голокост виник і був усвідомлений у нашому сучасному, раціоналістичному суспільстві на високому рівні розвитку нашої цивілізації, на вершині досягнень людської культури. Отже, це проблема цієї спільноти, цієї цивілізації та цієї культури» [10, p. 13].

У класичній інтерпретації ученого **Голокост** – не лише один із багатьох прикладів жаху війни чи жахів людської природи, кривавих конфліктів та розправи, **це вікно в сучасну цивілізацію**, яке змушує нас мислити. Бауман дає характеристику Глокосту як кризи модерності або сучасності, всебічну критику моделей культури та мислення, відповідальних за насильство та фашизм. Критикуючи колег-попередників, Бауман зазначав, що вони ретельно уникали розгляду надіндивідуальних факторів, які сприяли створенню авторитарної особистості; вони також не запитували себе, чи не можуть такі фактори повторитись, знову викликати авторитарну поведінку в людей. Бауман вказав на раціональну природу Голокосту, що ґрунтується на інструментальному розумі, який був основою західної цивілізації та науки, в етиці покори.

Тімоті Снайдер на противагу Бауману доводить, що саме державні інституції захищали від Голокосту чи принаймні посилювали шанси жертв на виживання, і саме криза держави визначила успіх Голокосту, а тому Шоа був можливий

лише тому, що не було держави та були знищені її установи. Книги Т. Снайдера – не тільки «Чорна земля. Голокост як попередження» (2015), а також «Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіним» (2010) – здобули особливе визнання в світі, зокрема і в польському суспільстві [11].

У праці «Криваві землі» автор досліджує проблему Голокосту і особливе місце приділяє вивченню важливості України для Європи XX ст. Снайдер пише: «Нацисти були далеко не головними винуватцями тих бід та страждань, які випали на долю народів Східної Європи у 1930-40 роках. <…> Сталін був настільки ж нещадний у переслідуванні своїх утопічних цілей, незважаючи на те, що сталінський комунізм міг відрізнятися від нацистської теорії расової переваги. На початку 1930-х років понад п'ять мільйонів, переважно українців, було принесено в жертву більшовицьким планам колективізації; 750 тис. громадян СРСР загинули під час сталінських «чисток» кінця 1930-х. Під час війни <…> багато національних меншин <…> депортували <…> у нелюдських умовах, від чого загинули сотні тисяч» [12].

Автор амбітно поставив собі за мету докорінно змінити парадигму образу Голокосту, його причини і характер. Він зазначав, що інтуїція вводить нас в оману. Ми справедливо пов'язуємо Голокост із нацистською ідеологією, але забуваємо, що **багато вбивць не були нацистами чи навіть німцями**. Ми вказуємо на **концентраційні табори, хоча мало вбитих євреїв входили в їхні ворота**. Ми звинувачуємо державу, хоча вбивство стало можливим лише тоді, коли її інститути були знищені. Ми кидаємо виклик науці, тим самим приймаючи важливий елемент світогляду Гітлера. Зрештою, ми звинувачуємо нації, вдаючись до спрощень, якими користуються самі нацисти» [12].

На переконання Снайдера, яке нині звучить доволі наївно, не націоналізм і антисемітизм спричинили Шоа, а вбивча анархія та екологічна паніка виявилися вирішальними. Отже, учений не все враховував. Він помилково вважав, що найшвидше знищувались ті, хто втратив громадянство, або ті, що не були захищені законом. Хоча особи без громадянства не становили більшості постраждалих. Автор також випустив з поля зору випадки Литви та Румунії, чиї уряди були втягнуті в Голокост з найбільшою силою. Снайдер вірив в те, що, незважаючи на антисемітизм, європейські держави захищатимуть своїх громадян. Саме ця теза є не тільки сумнівною, але й позбавлена міцних підстав. Водночас погоджуємось з висновами талановитого вченого, що історія Голокосту не закінчилася. Це вічний прецедент, з якого ми ще не зробили відповідні висновки [13].

В європейських і зокрема польських дослідженнях нами не знайдено також і суспільно-політичних характеристик налаштування різних верств європейських суспільств, зокрема і польського населення до подій тих часів, часів антигуманної політики фашистів. Йдеться про інформацію щодо ставлення поляків до справ, що відбувалися на їхніх очах. Польські науковці пояснюють цей вакуум політикою прорадянської влади Польщі, а також забороною

науковцям «дратувати» польське суспільство, яке і так постраждало від окупації. А ті, хто емігрував закордон, переважно в Ізраїль, намагалися не згадувати про жахливі часи Геноциду. Фактично на тематику єврейського Геноциду було накладено табу.

Звернулися до зазначеної проблематики польські дослідники кілька років тому і одразу наштовхнулися на сильний спротив частини польського населення, яке ще наживо пам'ятало історичні події тих часів. До польського сучасного протистояння повернемося трохи далі.

Звернімося до вітчизняної історіографії. Уперше таке непросте питання щодо мотиваційних засад поводження польського суспільства щодо євреїв під час німецької окупації Польщі було порушене в розвідках науковців Інституту всесвітньої історії НАН України А.І. Кудряченка і В.В. Солошенко, які приділили прискіпливу увагу політиці загарбників на окупованих територіях і заторкнули досить чутливе питання історичної відповідальності злочинців за гуманітарний геноцид [14].

Зі свого боку також і польська сторона обережно почала порушувати згадані непрості питання, якими переважно переймається **Інститут національної пам'яті Польщі**, оскільки має відповідні джерела: зберігає раніше закриті і секретні архівні матеріали і недоступні фонди. Саме ця відверто могутня інституція, в якій працюють тисячі чиновників і науковців, поступово викриває і публікує документи, що підтверджують далеко не толерантну реакцію поляків на явище Голокосту і неоднозначну позицію суспільства щодо єврейського питання [15].

Не зважаючи на намагання довести толерантність поляків щодо євреїв, як про це пише дослідник Емануель Рінгельблюм: «Беручи до уваги особливі умови в Польщі, ми повинні вважати поведінку тієї частини польської інтелігенції, робітників і селян, які ховають євреїв у своїх домівках, надзвичайно благородною, відповідною традиціям толерантності в історії Польщі» [16], **Інститут національної пам'яті Польщі виявив низку донесень про поляків, що укривали євреїв**. Донесення написані своїми ж сусідами, що керувалися різними мотиваційними засадами, викриваючи нещасних людей. Читаємо в одному з листів: «Оскільки справа Ґетто стала актуальною у Варшаві, я вважаю за доцільне повідомити вам, що у фірмі «Елібор» на Вольській 103 переховується товстий єврей [*оригінальне написання*] на прізвище Дікштейн, який був заступником директора у лодзькій філії «Елібор» і свого часу втік з Лодзі, щоб не потрапити в гетто...». Так починається один із багатьох доносів варшавському гестапо, що зберігаються в архіві Інституту національної пам'яті. Повідомляли практично про всіх: про винахідливіших сусідів, про польських офіцерів, що переховувалися, про підпільників тощо. Євреїв, які переховувалися, створюючи небезпеку не лише для них, але й для поляків, які надали їм притулок. У повоєнних розповідях, спогадах і розмовах ті, хто пережив Голокост, часто наголошували, що інформатори були

небезпечнішими за німецьку поліцію. Від німців чекали найгіршого, а серед сусідів ніколи не було відомо, хто збереже таємницю, а хто видасть.

Польське суспільство на той час було начебто розділене на дві умовні частини. Перша – ті, хто повідомляв про переслідуваних або іншим чином брав активну участь у переслідуванні. Іншу групу складали ті, хто переховувався, а також надавав усіляку допомогу втікачам. Між ними було чимало осіб, які просто хотіли вижити і зосередили всю свою енергію та зусиллях, щоб забезпечити виживання себе та своїх близьких. Якщо якесь питання їх безпосередньо не стосувалося, вони зазвичай залишалися байдужими.

Достеменно невідомо, скільки поляків було інформаторами і тих, хто активно підтримував знищення євреїв. Але тут важливі не цифри, а мотивація і рівень залучення цих людей до згаданої процедури. Таке ставлення до інших, як стверджують польські дослідники, результат антисемітської пропаганди, як передвоєнної, так і під час окупації, яку німці активно підживлювали та використовували. Ув'язнення євреїв у гетто вони пояснювали необхідністю захисту від польського антисемітизму, хоча це не завадило їм розмістити на кордонах цих гетто попереджувальні знаки про загрозу тифу. Саме через німецьке заохочення на початок 1940 р. почалися жорстокі антиєврейські демонстрації, кульмінацією яких став Великодній погром у березні 1940 р.

Емануель Рінгельблюм – історик і хроніст Варшавського гетто, писав про ці події: «Банди антисемітів, переважно молоді, рухалися під керівництвом німця, який забезпечував тил і протежирував акції. Зброя цих банд складалася з палиць, залізних ломів тощо. Гаслами нападників були: «знищити євреїв», «геть євреїв», «хай живе незалежна Польща без євреїв» тощо. Демонстранти розбивали вікна в магазинах, позначених зіркою Давида, ламали залізні жалюзі, відкривали магазини і грабували. Євреїв, яких вони зустрічали по дорозі, били, збивали з ніг і били до втрати свідомості. Пограбування крамниць було фіналом погрому, його важливою метою» [17].

Заклики католицької церкви та підпільних організацій зберігати спокій і не піддаватися на німецькі провокації не завжди знаходили належний відгук. У погромі взяли участь люди з низьких верств суспільства та частина молоді, яка піддалася на різку антисемітську риторику радикальних активістів деяких ультраправих організацій. Масштаб цих подій був справжнім шоком для євреїв Варшави. Хоча багато з них самоорганізувалися, вступили в бій і відбили нападників, глибокий біль і почуття розчарування перед поляками залишилися. Рабин Шимон Губербанд, який працював з Емануелем Рінгельблюмом, гірко прокоментував таке: «Навіть кажуть, що це німецька робота, тому що напади поляків на євреїв фотографують німці. Пізніше вони покажуть світові, що поляки нападають на євреїв. Сумно лише, що є поляки, які дозволяють себе використати і стають іграшкою в їхніх руках, служачи чужим цілям. Ще сумніше, що немає поляків, які б вплинули на цих мерзотників, щоб вони припинили свою брудну роботу» [16].

Повсюдна, агресивна антисемітська пропаганда і, починаючи з осені 1941 р., смертна кара за допомогу та переховування євреїв (за межами окупованої Польщі така ж різка система покарань застосовувалася в окупованих німцями районах СРСР) повинні були зрештою перешкоджати полякам надавати будь-яку допомогу єврейським втікачам із гетто. Були середовища, де ті, хто втік, не могли розраховувати на підтримку, але були й такі, де надання притулку було очевидним (наприклад, Варшавський житловий кооператив, що діяв у Жоліборжі).

Зважаючи на сучасний рівень знань, важко чітко оцінити масштаб явища допомоги. Емануель Рінгельблюм намагався зробити такі підрахунки ще на початку 1943 р. За його припущенням, у столиці було сховано не більше 15000 євреїв, розподілених між 2000–3000 польських родин. Беручи до уваги, що 2000–3000 польських сімей діють з відома і згоди своїх найближчих родичів, можна дійти висновку, що принаймні 10000–15000 польських родин у Варшаві допомагають переховувати євреїв, що дорівнює приблизно кількості у 40000–60000 осіб» [18]. Ми й до сьогодні не знаємо, скільки було таких мовчазних героїв. Безперечно, вони становили еліту, яка добре все розуміла й виявляла свою людяність і польськість. На жаль, після війни їм не приділяли достатньої уваги, і багато їхніх історій тепер потрібно відкривати наново. Деякі з них загинули разом із схованими євреями, а деякі ще довго після війни не хотіли говорити про таке. Боялися переважно своїх сусідів, які, дотримуючись антисемітських стереотипів, вважали, що якщо хтось переховує євреїв, то, ймовірно, на них «заробляє».

Ті євреї, які вижили, переважно виїхали з Польщі. Їм довелося будувати життя наново. Вони довго не розповідали ні про себе, ні про своїх рятівників. Пані Христина Чигер, яку разом із родиною врятував львівський колекціонер Леопольд Соха, так описала початок нового життя: «В Ізраїлі ніхто не говорив про війну. Про Голокост ніхто не говорив. Усе, через що ми пройшли, що б ми не пережили до того, як туди потрапили, залишилося позаду і не підлягало сумніву. Це було ставлення євреїв на батьківщині за власним вибором, і багато в чому воно відповідало ставленню до минулого, яке ми виробили в нашій родині» [19].

Людям, які вижили, знадобилося багато років для загоєння своїх травм, щоб почати відкрито говорити про свій досвід війни. У Польщі минули десятиліття, щоб суспільство почало помічати і цінувати тих, хто рятував євреїв, а також заговорити про польсько-єврейські стосунки. Спільнота досвіду рятувальників і врятованих людей може стати простором, де зустрічаються польський і єврейський історичний досвід і створюють спільний наратив.

Винищення євреїв під час Другої світової війни відбувалося на очах у поляків, які самі зазнавали терору німецьких окупантів. Їхня людяність була піддана випробуванню. Більшість залишалися пасивними щодо Голокосту,

багато хто виявляв негатив до євреїв, деякі виявляли ворожість, а деякі допомагали їм.

Підбиваючи підсумок зазначимо, що час Другої світової війни на окупованих німцями територіях Польської республіки панував терор. Його громадяни – багатонаціональна громада, до складу якої входили поляки, українці, євреї, білоруси та литовці – зазнавали жорстоких репресій, боролися з побутовими труднощами, злиднями та голодом. Існувало багато приписів, які регулювали життя цивільних осіб, і їх недотримання могло призвести до драконівських покарань, навіть до смерті. Серед іншого заборонено: політична та культурна діяльність, забій сільськогосподарських тварин або володіння радіоприймачем. Також суворо заборонялося допомагати військовополоненим, партизанам і євреям. Євреї, засуджені нацистською Німеччиною до винищення, змушені були переховуватися, щоб вижити.

Незважаючи на загрозу покарання, навіть смерті, сотні тисяч поляків вели конспіративну діяльність, а деякі з них також допомагали переслідуваним євреям – самовіддано чи за плату. **Однак позитивне ставлення до допомоги в польському суспільстві було рідкісним явищем і не зустрічало загального схвалення.** Більшість поляків залишалися пасивними щодо Голокосту, зосереджуючись на долі власної родини та боючись репресій. Ця пасивність була також наслідком передвоєнного антисемітизму, вираженого прямо, особливо в колах Римо-Католицької Церкви та націоналістичних колах. Ставлення поляків до Голокосту сягало широкого спектру – від тихого задоволення від звірств проти євреїв, свідками яких вони були, до глибокого співчуття та їх заперечення.

Водночас чимало осіб активно вороже ставилися до євреїв, створюючи для них смертельну небезпеку. Керуючись антисемітськими мотивами чи бажанням наживи, ці люди співпрацювали з німцями та видавали тих, хто переховувався. Відомо багато випадків, коли поляки шантажували євреїв – особливо у великих містах – тобто вимагали гроші в обмін на те, щоб не повідомляти про них**.**

Участь поляків у переховуванні євреїв набувала різних форм і випливала з різних мотивів. Для деяких це був спосіб заробити гроші – через високий ризик схованки зазвичай надавалися за захмарними цінами. Траплялося, що платіж був відстрочений і ґрунтувався на обіцянці передати різні товари після війни (наприклад, гроші, коштовності, будинки, землю). Бувало й так, що надана «послуга» перетворювалася на безкорисливу допомогу чи нещадну експлуатацію тих, хто переховувався, матеріально, а то й морально чи сексуально. Нерідкор вичерпання фінансових ресурсів євреїв призводило до їхнього вигнання.

Для тих, хто надавав притулок, це було надзвичайно важкою та ризикованою справою. Це був страх перед німцями, але передусім перед власними сусідами. Ті, хто виявляв заборонені дії, мотивовані прибутком, страхом або небажанням, повідомляли про них. Поляки, які самовіддано допомагали євреям, діяли в ще

складніших умовах – обтяжених пошуком і організацієюпритулку, покривати витрати на проживання та часто також емоційно співчували тим, хто переховується. Це була героїчна справа – виснажлива фізично та морально, що потребувала мужності та наполегливості.

Список використаних джерел та літератури

1. Fritz S.G. Ostkrieg: Hitler's War of Extermination in the East. Lexington: University Press of Kentucky, 2011. 640 p.
2. Bearing Witnesses Evermore. *The Economist.* August 27, 2013. URL: https://www.economist.com/international/2013/08/27/bearing-witness-ever-more
3. Atviri duomenys. Holokausto aukų atminimas ir jo reikšmė nūdienos visuomenėje. *EFHR.* 2023/01/27. URL: https://lt.efhr.eu/2023/01/27/holokausto-auku-atminimas-ir-jo-reiksme-nudienos-visuomeneje
4. Grabowski: Na badających trudne epizody w historii Polski, władze spuściły ze smyczy siły populizmu [VIDEOCAST]. *Nesweek Polska.* 11 lutego 2021. URL: https://www.newsweek.pl/swiat/udzial-polakow-w-holokauscie-profesor-jan-grabowski-gosciem-podcastu-swiat-pl/11bxy27
5. Udział Polaków w Holokauście? Professor Jan Grabowski. *Newsweek Polska.* 12 lutego 2021. https://www.newsweek.pl/polska/prof-grabowski-polska-od-dawna-ma-opinie-ciemnogrodu/nqlnedh
6. "Newsweek" z USA: Czy Polska brała udział w Holokauście? *RP.* 30.04.2018. URL: https://www.rp.pl/kraj/art9815231-newsweek-z-usa-czy-polska-brala-udzial-w-holokauscie
7. Chmielewska K. Dwie szkoły myślenia o Holokauście: Snyder kontra Bauman. *Studia Litteraria et Historica*. 2022. No. 11.
8. Bauman Z. Modernity and the Holocaust. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1989. 280 p.
9. Bauman, Z. Globalization: The Human Consequences. Cambridge: Polity Press 1998. 136 p.
10. Bauman Z. Modernity and Ambivalence. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1991. 285 p.
11. Снайдер Т. Чорна земля. Голокост як історія і застереження. К.: Медуза, 2017. 400 с.
12. Снайдер Т. Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіним. К.: Грані-Т, 2011. 448 с.
13. Кудряченко А.І. Голокост – сучасний європейський дискурс. *Україна і світ: теоретичні та практичні аспекти діяльності у сфері міжнародних відносин: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.* м. Київ, 6–7 квіт. 2022 р.
14. Кудряченко А.І., Солошенко В.В. Подолання об'єднаною Німеччиною нацистського і комуністичного тоталітарного спадку. С. 129-139. URL: https://elibrary.ivinas.gov.ua/4792/1/Podolannia%20obiednanoiu%20Nimechchynoiu%20natsystskoho.pdf
15. Engelking B. Świadowie Holokaustu – społeczeństwo polskie na terenach okupowanych wobec zagłady Żydów (1939–1945). *Instytut Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk.* 2018. URL: https:/ifispan.pl/swiadkowie-holokaustu-spoleczenstwo-polskie-na-terenach-okupowanych-wobec-zaglady-zydow-1939-1945
16. Archiwum Ringelbluma. Warszawa 2017. T. 32. S. 50.
17. Archiwum Ringelbluma. Warszawa. 2018. T. 29a. S. 34.
18. "Dziewczynka w zielonym sweterku", Warszawa. 2011. S. 282.
19. Postawy Polaków wobec Żydów podczas Zagłady. *Sprawiedliwi.* URL: https://sprawiedliwi.org.pl/pl/o-sprawiedliwych/kim-sa-sprawiedliwi/postawy-polakow-wobec-zydow-podczas-zaglady

References

1. Fritz, S.G. (2011). *Ostkrieg: Hitler's War of Extermination in the East.* Lexington: University Press of Kentucky. [In English].
2. Bearing Witnesses Evermore. (2013, August27). *The Economist.* [Online]. Available from: https://www.economist.com/international/2013/08/27/bearing-witness-ever-more [In English].
3. Atviri duomenys. Holokausto aukų atminimas ir jo reikšmė nūdienos visuomenėje (20023). *EFHR.* [Online]. Available from: https://lt.efhr.eu/2023/01/27/holokausto-auku-atminimas-ir-jo-reiksme-nudienos-visuomeneje [In Lithuanian].
4. Grabowski (2021, 11 lutego). Na badających trudne epizody w historii Polski, władze spuściły ze smyczy siły populizmu [VIDEOCAST]. *Nesweek Polska.* [Online]. Available from: https://www.newsweek.pl/swiat/udzial-polakow-w-holokauscie-profesor-jan-grabowski-gosciem-podcastu-swiat-pl/11bxy27 [In Polish].
5. Udział Polaków w Holokauście? Professor Jan Grabowski. (2021, 12 lutego). *Newsweek Polska.* [Online]. Available from: https://www.newsweek.pl/polska/prof-grabowski-polska-od-dawna-ma-opinie-ciemnogrodu/nqlnedh [In Polish].
6. "Newsweek" z USA: Czy Polska brała udział w Holokauście? (2018). *RP.* [Online]. Available from: URL: https://www.rp.pl/kraj/art9815231-newsweek-z-usa-czy-polska-brala-udzial-w-holokauscie [In Polish].
7. Chmielewska, K. (2022). Dwie szkoły myślenia o Holokauście: Snyder kontra Bauman. *Studia Litteraria et Historica,* 11. [In Polish].
8. Bauman, Z. (1989). Modernity and the Holocaust. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press. [In English].
9. Bauman, Z. (1998). *Globalization: The Human Consequences.* Cambridge: Polity Press. [In English].
10. Bauman, Z. (1991). *Modernity and Ambivalence.* Ithaca, N.Y.: Cornell University Press. [In English].
11. Snayder, T. (2017). *Chorna zemlya. Holokost yak istoriya i zasterezhennya.* Kyiv: Meduza. [In Ukrainian].
12. Snayder, T. (2011). *Kryvavi zemli: Yevropa mizh Hitlerom i Stalinym.* Kyiv: Hrani-T. [In Ukrainian].
13. Kudryachenko, A.I. (2022). Holokost – suchasnyy yevropeys′kyy dyskurs. *Ukrayina i svit: teoretychni ta praktychni aspekty diyal'nosti u sferi mizhnarodnykh vidnosyn: materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf.* m. Kyiv, 6–7 kvit. 2022 r. [In Ukrainian].
14. Kudryachenko, A.I., Soloshenko, V.V. Podolannya ob″yednanoyu Nimechchynoyu natsyst·s′koho i komunistychnoho totalitarnoho spadku, pp. 129-139. [Online]. Available from: https://elibrary.ivinas.gov.ua/4792/1/Podolannia%20obiednanoiu%20Nimechchynoiu%20natsystskoho.pdf [In Ukrainian].
15. Engelking, B. (2018). Świadowie Holokaustu – społeczeństwo polskie na terenach okupowanych wobec zagłady Żydów (1939–1945). *Instytut Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk.* [Online]. Available from: https:/ifispan.pl/swiadkowie-holokaustu-spoleczenstwo-polskie-na-terenach-okupowanych-wobec-zaglady-zydow-1939-1945 [In Polish].
16. Archiwum Ringelbluma (2017). Warszawa, t. 32, s. 50. [In Polish].
17. Archiwum Ringelbluma (2018). Warszawa, t. 29a, s. 34. [In Polish].
18. "Dziewczynka w zielonym sweterku", Warszawa. 2011. S. 282. [In Polish].
19. Postawy Polaków wobec Żydów podczas Zagłady. *Sprawiedliwi.* [Online]. Available from: https://sprawiedliwi.org.pl/pl/o-sprawiedliwych/kim-sa-sprawiedliwi/postawy-polakow-wobec-zydow-podczas-zaglady [In Polish].

Chekalenko L. Memory of the Holocaust (Distinction of Polish Society).

The Holocaust is one of the most tragic page in human history. The memory of this crime is not limited to one nation or region. The Holocaust left a bitter mark on societies around the world. In 2005, the United Nations declared January 27 the International Holocaust Remembrance Day. On this day, various national communities, representatives of states, national and international organizations honor the memory of the victims of the Holocaust. This day is an important warning that should guide our decisions today, in light of the powerful slogan "Never Again". This slogan is associated with the Holocaust and other genocides.

The European Model of Remembrance under the slogan "Never Again" commemorates everyone who fought against Nazism in the Second World War. The victory is not attributed to any particular nation or state. It is primarily about memory and commemoration, not festive parades, because war is not only about tanks and guns. War is primarily human suffering and sacrifice. The European concept of memory emphasizes the human component of history, not just geopolitics and the military machine.The Day of Remembrance and Reconciliation and the Day of Victory over Nazism in the Second World War do not symbolize the triumph of the victors over the vanquished, but should be a reminder of a terrible catastrophe and an important warning. Our memory is a safeguard against such disasters ever happening again. We know well the price of war, so we cherish peace.

The Holocaust – (השואה, "catastrophe") is not only a historical phenomenon. In light of the recent tragic events of Russia's brutal war against Ukraine, the denazification of the Ukrainian people by the Russian authorities in the very center of Europe, the Holocaust is still today, unfortunately, is acute. This tragic past reminds us how terrible fascism is, which does not recognize humanity and cynically rejects the human right to life.

How relevant is the topic of the Holocaust in modern European society, in particular, in Poland? What is the attitude of Polish society to the events of the Holocaust? The author talks about this in this article.

Keywords*: Holocaust, memory, Republic of Poland, stratification of society, relevance.*

УДК 94(327.7:477)“1920”
http://doi.org/10.46869/2707-6776-2024-27-5

Tetiana Perga
https://orcid.org/0000-0002-8725-3451

WASTE FOR CHARITY? THE CASE OF THE UKRAINIAN RED CROSS AND OTHER HUMANITARIAN ORGANIZATIONS IN UKRAINE IN THE 1920s

The article argues that the Ukrainian Red Cross (URC), the Central Commission for Aid to Children under the All-Ukrainian Central Executive Committee (CCAC), and the Committee for Aid to Sick and Wounded Red Army Soldiers (AUCCASWRAS) played a key role in launching waste recycling activities in Ukraine in the early 1920s. At that time, waste recycling was seen as a promising source of income, and these humanitarian organizations needed funds to carry out their activities, such as combating child homelessness, supporting and treating demobilized wounded and sick Red Army soldiers, providing assistance to the population of famine-affected areas, etc. This activity was possible due to the accumulation of large amounts of waste in Ukraine and the lack of systematic work on its collection and recycling. The author shows the role of these humanitarian organizations in the creation and operation of one of the largest waste collectors in Ukraine – the company Ukrutilzbir. It is concluded that the Soviet authorities tried to exploit the idea of charity, which was to be implemented in the form of free transfer of waste by enterprises to Ukrutilzbir, but it did not take root, as it contradicted the ideology of rationalism and pragmatism and economic relations of the NEP period. At the same time, the idea of creating Ukrutilzbir as a business project that generated dividends was implemented quite successfully. The achievements of Ukrutulzbir are considered in the context of the waste collection problems in an economy of deficit and the limited ability of the population and enterprises to produce large amounts of waste. The author concludes that the connection of waste collection with the idea of charity is one of the distinctive features of the early Soviet waste regime in Ukraine. This study is based on the use of previously unknown archival documents and reveals unexplored pages of waste recycling activities and sources of funding for humanitarian organizations in Ukraine during the early Soviet period.

***Keywords**: waste recycling, charity, Ukraine, USSR, Ukrainian Red Cross (URC), the Central Commission for Aid to Children under the All-Ukrainian Central Executive Committee (CCAC), the Committee for Aid to Sick and Wounded Red Army Soldiers (AUCCASWRAS).*

Introduction

At the beginning of the 21st century, numerous charitable organizations are implementing various initiatives related to waste reuse. For instance, Terracycle, in collaboration with Avon, collects empty cosmetic containers, and the proceeds from their recycling support breast cancer research initiatives. Food Cycle gathers surplus food from supermarkets and other locations and distributes it to volunteers who prepare nutritious meals for those in need, addressing both food waste and food poverty. I:Collect partners with retail fashion stores to establish collection points for used clothing and footwear. The collected items are either recycled or resold, with a portion of the proceeds supporting environmental and social projects. There are many such examples.

In Ukraine, similar initiatives have existed for over a century, and the idea of charitable — free of charge — donation of waste to humanitarian organizations was quite prevalent. The study of this historical experience is particularly relevant today due to the exacerbation of social problems in Ukraine resulting from the full-scale Russian aggression that began on February 24, 2022.

The activities of humanitarian organizations in early Soviet Ukraine have been studied fragmentarily. Due to the absence of archival documents of the Ukrainian Red Cross (URC) from the 1920s to the 1940s, which have evidently been lost or remain undiscovered in the collections of other organizations, research on this period of the organization's work is lacking. Certain aspects of the activities of the Central Commission for Aid to Children under the All-Ukrainian Central Executive Committee (CCAC; original title in archival documents – *Tsentral'nyy Komitet Pomdet)*) in combating homelessness have been examined in articles by M.O. Bondarchuk, H.M. Starodubets [1; 8], I.M. Vlasyuk [2], T. Bukreeva [3] and others; the activities of the All-Ukrainian Central Committee for Aid to Sick and Wounded Red Army Soldiers (AUCCASWRAS, original title in archival documents – *Vseukrainskiy tsentral'nyy komitet pomoshchi*)– by O.V. Vilkhovyk [4], N. Lavrushyna [5] and others.

This scholarly investigation is based on previously unexplored archival documents of the CCAC and AUCCASWRAS, housed in the Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine (TsDAVO). In addition to various documents characterizing the activities of these organizations, they include several documents from the Ukrainian Red Cross, particularly correspondence regarding joint humanitarian actions, including waste collection initiatives.

Using the concept of Hungarian researcher Zsuzsa Gille, we consider the period between the First and Second World Wars as the early Soviet waste regime, which refers to a specific time characterized by a unique understanding of waste, methods of its generation and disposal, and the policies related to various aspects of this activity.

The purpose of this article is to analyze the use of waste to address social problems in Ukraine in the 1920s by three humanitarian organizations: the Ukrainian Red Cross (URC), the Central Commission for Aid to Children under the All-Ukrainian Central Executive Committee (CCAC), and the Committee for Aid to Sick and Wounded Red Army Soldiers (AUCCASWRAS). This topic, as well as the broader context of the relationship between charity and waste reuse in the USSR and Ukraine in particular, has not yet attracted the attention of researchers. The main research question of this article is: how did the Soviet leadership utilize humanitarian organizations in the 1920s to seek additional sources of funding for solving social problems? What form did the idea of a charitable waste donation for humanitarian purposes take in Ukraine during this period?

In this article, humanitarian organizations are understood to be those that provide targeted, direct, and free assistance to the most vulnerable segments of the population. Humanitarian aid is defined as targeted, direct, and free assistance in

monetary or in-kind form, which can manifest as voluntary donations or assistance in the form of performing work or providing services motivated by humanitarian considerations for the most vulnerable groups. Humanitarian aid is a type of charity, which is understood as voluntary personal and/or material assistance that does not involve the donor receiving profit and has a broader range of manifestations. These include the management of charitable endowments; the execution of wills, bequests, and inheritance agreements for charitable purposes; conducting charitable auctions, non-cash lotteries, competitions, and other charitable events not prohibited by law, among other activities [6].

Activities of the Ukrainian Red Cross, the Central Commission for Aid to Children under the All-Ukrainian Central Executive Committee, and the All-Ukrainian Central Committee for Aid to Sick and Wounded Red Army Soldiers in Ukraine

In the early 1920s, social problems in Ukraine, which became part of the USSR in 1922, significantly intensified. This was due to prolonged military-political upheavals – the First World War (1914-1919), the Bolshevik Revolution of 1917, and the Russian Civil War (1917-1921). The implementation of the policy of War Communism, which involved the nationalization of all enterprises, militarization of labor, extensive centralization, requisitioning of agricultural products, elimination of market relations, payment in kind, and equal distribution of material goods, considerably worsened the material conditions of many Ukrainians. The situation was further exacerbated by the catastrophic drought of 1921 and the famine in Ukraine from 1921 to 1922. The most severe conditions were in the Katerynoslav, Zaporizhzhia, Odesa, and Mykolaiv provinces, which were the main grain exporters before the First World War. Approximately 7 million people were starving, and a cholera epidemic was rampant [7]. The republic saw a large number of wounded and sick Red Army soldiers who required medical assistance and were unable to support their families due to health issues, lack of employment, or education; the number of homeless children also increased significantly. Within just one year (from January 1922), the number of homeless children in Ukraine nearly quintupled, rising from 102,500 to 500,000 [8].

Several humanitarian organizations assisted Soviet authorities in addressing social problems, particularly those affecting vulnerable groups such as homeless children, demobilized sick and wounded Red Army soldiers, the unemployed, residents of famine-stricken areas etc. Among them were the three humanitarian organizations that are the focus of this study.

The Ukrainian Red Cross (URC) was established in Ukraine in 1918 and officially became part of the Union of Societies of the Red Cross and Red Crescent of the USSR in 1923 [9]. In the Ukrainian SSR, its objectives included providing medical and sanitary assistance to sick and wounded Red Army soldiers and sailors, meeting their material needs during wartime, offering medical and sanitary aid to the

population during natural disasters, assisting prisoners of war, and combating social diseases [10, p. 93].

The Central Commission for Aid to Children under the All-Ukrainian Central Executive Committee (CCAC) was founded on December 6, 1922, to combat child homelessness, improve the living conditions in children's institutions, provide public child nutrition for those in need, and facilitate the re-evacuation of children to their homeland who required it [11].

The All-Ukrainian Central Committee for Aid to Sick and Wounded Red Army Soldiers under the All-Ukrainian Central Executive Committee (AUCCASWRAS) was established based on the Committee for Aid to Sick and Wounded Red Army Soldiers on October 1, 1921, with the aim of caring for these individuals and their families [12].

To fulfill their missions, these organizations required substantial funding, which they sought from various sources. For example, the funds of the Ukrainian Red Cross were composed of: fees granted to the society by the current Soviet legislation, including those from theatrical, consular, railway, water, and air transport services, membership dues, general and special-purpose donations, revenue from exhibitions, excursions, concerts, performances, etc., income from the exploitation of properties and various society-owned institutions and enterprises, proceeds from the sale of its publications [10, p. 97].

In the course of expanding their activities, these organizations gradually increased their membership, and consequently, their funding. For example, the membership of the Ukrainian Red Cross grew from 234,000 in 1924-1925 to 400,000 in 1926-1927. The organization's budget amounted to 2,443,249 rubles in 1924-1925, 3,313,606 rubles in 1925-1926, and 4,123,778 rubles in 1926-1927. In 1925 alone, 239,956 patients were treated through URC facilities, resulting in 511,469 medical visits [13].

The All-Ukrainian Central Committee for Aid to Sick and Wounded Red Army Soldiers (AUCCASWRAS) corresponded with hospitals and various companies across Ukraine regarding the provision of medical services and food to sick and wounded Red Army soldiers. Particularly, it engaged in communication with the commission of the People's Commissariat of Food of the USSR known as the "Red Gift", conducted "Weeks of Aid to Sick and Wounded Red Army Soldiers", engaged in publishing activities, operated stamping enterprises, sought funding to provide scholarships to disabled individuals studying at universities, and so forth [12].

In addition to maintaining several children's homes and other initiatives, the Central Commission for Aid to Children under the All-Ukrainian Central Executive Committee (CCAC) undertook, like the Ukrainian Red Cross (URC), extensive efforts to generate revenue from the entertainment industry. For instance, regional committees for aid to children opened various establishments such as a totalizator [14, p. 5] and casino in Poltava [14, p. 6],a lottery in Romny [14, p. 12], a game called "Bull" in Zinovyivsk [14, p. 26], and a mechanical hippodrome in Mohyliv-

Podilskyi [15, p. 42]. A percentage of the profits from these ventures was allocated to the organization's needs. They also sold badges, including mourning badges and those featuring Lenin's image [14, p. 20]. The Poltava Regional Committee for Aid to Children even proposed imposing taxes on the sale of alcohol, such as vodka and beer [14, p. 66]. As casinos, clubs, and lotteries contributed a certain percentage of their earnings to the activities of the CCAC, the latter appealed to the People's Commissariat of Finance to exempt them from state taxation. However, the existing fiscal regulations did not allow for this [14, p. 14]. Among the previously unknown initiatives was the collection and sale of waste to Soviet enterprises, with the proceeds from these operations directed towards addressing social problems in early Soviet Ukraine.

The establishment of "Ukrutilzbir"

The understanding of the value of various unnecessary and unused items and objects came to the attention of Soviet authorities as early as 1918 when the Department for the Utilization of Unusable Items was created under the Higher Council of People's Economy (VRNG) in the RSFSR. This department was tasked with identifying and accumulating such items for the needs of the Red Army. Soon, similar departments were established in all territories controlled by the Bolsheviks, including Ukraine. After the end of hostilities, amidst resource shortages, waste began to be viewed as valuable raw material for Soviet enterprises.

On August 28, 1923, Eduard Ivanovich Simson addressed the branch of the Ukrainian Red Cross with a letter in which he wrote: "In the production of various types of paper, the by-products of paper pulp production include: trimmings, paper cut-offs, spoiled paper, etc. Paper mills and glass factories in recent years have been in great need of these additional resources and obtain them through various means, mostly through private individuals. Meanwhile, before our eyes, in just the city of Kharkiv alone, these unnoticed treasures are being destroyed... because couriers cannot litter yards and premises with unnecessary scraps. For example, take government offices... by the end of the working day, almost every employee accumulates almost a whole basket of various unnecessary torn paper under the table, which is thrown away by couriers into garbage pits or burned in furnaces. If we look at warehouses... we will see that broken glass, along with garbage, is taken to landfills, where it is irretrievably lost. If this was profitable in the past, it seems that at present, with a shortage of raw materials for our domestic industry, the collection of paper scraps and other waste, as well as broken glass, will be not only profitable but also practically and beneficial to the state in general".

Drawing an analogy with the past, when various charitable organizations "maintained children's shelters, homes for the disabled, and other institutions with money raised from scraps", he proposed that "every citizen collect every piece of unnecessary paper... trimmings, broken glass, or household bottles... and by handing them over to the collectors of the Red Cross, give them the opportunity to gradually achieve their goals and objectives, and give factories and plants the opportunity to

continue production without interruption due to a lack of raw materials". He concluded the letter with the following words: "Be that as it may, entrepreneurs and raw material collectors have not yet deeply enough rooted themselves, so the moment has come, which should not be feared".

Simson proposed the creation of a special department in Kharkiv under the Ukrainian Red Cross, which would operate on the principles of self-sufficiency and would be engaged in waste collection both in the city itself and would extend its activities to the periphery [16, p. 9-10].

It's evident that this idea intrigued not only the leaders of the Ukrainian Red Cross but also the regulatory bodies of the Ukrainian Soviet Socialist Republic (USRR). On December 5, 1923, the Presidium of the All-Ukrainian Central Executive Committee (VUTsIK) and the Council of People's Commissars of the USRR issued a resolution to establish the Administration of the Authorized Central Committee for Assistance to Children, the Central Committee for Assistance to Sick and Wounded Red Army Soldiers, and the Ukrainian Red Cross under the name "Ukrutilzbir" (Waste Collection).

The tasks of the Administration were: 1) the monopolistic collection of paper, rags, bones, glass, and other waste (excluding scrap metal) in all state, professional, and public institutions and enterprises, with the prohibition of such collection by other institutions and organizations; 2) the purchase, sale, and disposal of paper, rags, bones, glass, and other waste through processing and realization [16, p. 8].

The distinctive feature of Ukrutilzbir was its hybrid nature. On the one hand, it was a private company and did not receive state funding. Although its founders were humanitarian organizations working to address social problems in the Soviet Union, they had to independently seek funds for the company's operations. At the same time, Ukrutilzbir was required to work on orders from regulatory bodies of the Soviet government (the People's Commissariat of Trade of the USSR and the People's Commissariat of Trade of the USRR) and fulfill their plans and tasks.

In waste collection, the main emphasis was placed on installing containers in organizations, institutions, factories, warehouses, and other locations. Wholesale batches were to be collected through contracts with counterparties, while retail collections were to occur at markets, households, and private individuals. For this work, it was planned to involve unemployed individuals from the labor exchange, branches of humanitarian organizations, private individuals, and cooperatives, as well as to create special teams of waste collectors [16, p. 6].

The circulating capital amounted to 2500 rubles and consisted of contributions from co-founders – three humanitarian organizations, of which the Ukrainian Red Cross allocated 500 rubles. Profits from waste operations were to be distributed as follows: 30% equally among the co-founders, 30% into the reserve capital, and 40% into the circulating capital [15, p. 3].

In a certain sense, Ukrutilzbir was a joint business project of three humanitarian organizations that recognized the potential profits from industrial and household

waste operations. By the early 1920s, Ukraine had accumulated large stocks of various waste materials, yet systematic efforts to collect them were lacking. "The entire matter of waste collection during the revolutionary period had been forgotten, and prior to the establishment of the Ukrutilzbir organization, there was no organization in Ukraine engaged in this matter on correct and organized principles. In the conditions of economic recovery, industrial development, and economic revitalization of the country, undoubtedly, there are significant reserves of waste materials in Ukraine and significant opportunities for their collection", evaluated Abram Kanevsky, the first head of the Kyiv branch of Ukrutilzbir [16, p. 25].

Conducting monitoring of the waste market in Kyiv, Kanevsky discovered significant reserves of various items that were unused and had remained in enterprises and warehouses of various ownership since the times of the Russian Empire and the Civil War. These items included military equipment, textile products, footwear, leather goods, and so forth, which were gradually pilfered or deteriorated due to improper storage or negligence. "In Bila Tserkva of the Kyiv Governorate, on the warehouses of Rokytnyanska Street, there are about 4,9 t of woolen rags and about 65,5 t of old galoshes, which are under the control of the Ukrtekstyltrest in Kharkiv. The woolen rags on the top layers are unsightly, and those at the bottom are suspicious in quality (some of the woolen rags have been in storage for over 10 years and may have decayed). They are stored in two sheds—stone and wooden. We could purchase all the woolen rags in the stone shed, where they are better preserved..." [16, p. 29].

In the Kyiv region, there also existed a large quantity of agricultural waste, primarily bones, which were not purchased by the state enterprise Zhyrkist. Only artisans ordered small batches for their needs. Kanevsky estimated the potential quantity of sausage bones at 49-82 t per month, which was a decent starting point for operations. He also recognized the potential of urban landfills as sources of various waste materials, where "waste from the entire city flowed". He found significant reserves of broken glass in Kyiv, which he proposed to include in Ukrutilzbir's waste catalog [16, p. 18]. Such a situation was typical for many regions of Ukraine.

The charitable transfer of waste to humanitarian organizations

From the analysis of archival documents, it can be concluded that to fulfill their objectives, the organizations – co-founders of Ukrutilzbir – attempted to monopolize the waste market in Ukraine. They lobbied higher executive bodies for the adoption of resolutions granting them priority access to waste from various institutions. Indeed, this was the main idea behind their operation to utilize the umbrella of exclusive representation of state power for conducting commercial activities aimed at extracting the maximum amount of waste for the needs of the Soviet economy and, simultaneously, acquiring funds to address social issues. On December 5, 1923, the Acting Chairman of the People's Commissariat for Trade of Ukrainian SSR, Vuzdalin, issued Instructions for the Implementation of the Resolution of the All-Ukrainian Central Executive Committee (VUCIK) which stated:

"Taking into account the responsible tasks entrusted to the higher appointed organizations by the Soviet government, all state, especially economic, trade union, and public institutions, enterprises, and organizations must provide full support [to these organizations] in their work... Establishments, enterprises, and organizations that provided free delivery or sale of waste, even irregularly, but in quantities not less than, in total, 3,3 t per year for each type of waste or had their existing stocks, were obliged after the publication in the official body of the local Gubvukonkom [regional executive authority] of information about the creation of a local ... body for waste collection or the institution that replaced it, to immediately [within a 7-day period] notify with a return receipt to the specified body... about all the waste available to them that is subject to free delivery or sale..." [16, p. 33]. However, they failed to monopolize the Ukrutilzbir market, as, during the New Economic Policy (NEP), the model of the Soviet economy envisaged the existence of many companies with different forms of ownership and other manifestations of market relations. Therefore, they used this resolution as a marketing tool, attempting to create preferential conditions for themselves when purchasing waste.

The correspondence between various organizations regarding the establishment of Ukrutilzbir and its operations in the initial months demonstrates the utopian belief of the Bolsheviks in the idea of charity and the free transfer of waste to the company. This belief was based on the notion that waste collection with humanitarian purposes – such as combating child homelessness and aiding sick and wounded Red Army soldiers, veterans, and other vulnerable populations – would influence enterprises to donate their waste to Ukrutilzbir instead of selling it, thus contributing to the cause without cost.

In the informational leaflet distributed by Ukrutilzbir at the beginning of 1924, this idea is articulated through the following phrases: "Citizens!... From every household and yard, numerous unnecessary waste items are discarded daily, such as bones, various papers, newspapers, boxes, scraps, bottles, broken glass, old boots, and more. No one considers that all these items can be utilized beneficially and represent greater value – as raw materials for our industry. By decree of the Central Executive Committee of Workers, Peasants, and Red Army Deputies (VUCVK), Ukrutilzbir has been granted priority in the collection and purchase of various waste materials. The income from these operations goes towards aiding homeless children, sick and wounded Red Army soldiers, assisting the disabled, the unemployed, and those affected by natural disasters... It is your duty to respond to this immense need, which we are combating, and to support our efforts in every possible way. Do not dispose of the aforementioned items in garbage pits. Donate them to homeless children, the sick, injured Red Army soldiers, and the disabled!" [15, p. 28].

The authorized head of the company, Simson, emphasized on multiple occasions that alongside commercial activities, employees should intensify efforts to obtain waste materials free of charge [18, p. 41]. Some organizations did donate small batches of waste to Ukrutilzbir as a charitable contribution in the early 1920s. For

instance, in mid-December 1923, the People's Commissariat of Education of Ukrainian SSR (Narkompros) provided unnecessary items for disposal to the company free of charge [16, p. 25]. However, such initiatives were few.

Iryna Skubii notes that the idea of charity contradicted the ideology of rationalism and pragmatism of the Soviet government [18]. In our view, it also contradicted the practices of that period and the market relations that allowed for relatively free (though with certain limitations) trade during the New Economic Policy (NEP). In conditions of total resource scarcity and the need for survival, neither enterprises nor private individuals could afford to "squander" "unused treasures". In the totalitarian state that was beginning to form in the Soviet Union, ideas of charity were quickly ideologized and commercialized. The principles of war communism regarding the requisitioning of raw materials for the benefit of the Bolsheviks, which Simson attempted to extend through this decree in a somewhat modernized form, no longer found support among market actors.

The commercialization of waste collection for humanitarian purposes

The establishment of Ukrutilzbir legalized the idea of collecting waste for humanitarian purposes, but it was not a pioneer in this field. Even before its founding, CCAC had a workshop for making paper bags from waste, which it sold independently on the market. After the establishment of Ukrutilzbir, with the aim of eliminating duplication of activities, it transferred this business to the latter [15, p. 27].

While the idea of charitable waste donation did not gain traction in early Soviet society, the utilization of profits from waste operations by Ukrutilzbir was much more successful. Throughout years of operation, from 1923 to 1930, the shareholders of the company – specified humanitarian organizations – received profits in the form of dividends. For instance, in the year of operation from 1925 to 1926, Ukrutilzbor generated a profit of 667,737 rubles [19, p. 8]. Thus, the total dividends received by (URC, CCAC and AUCCASWRAS constituting 40% of the profit, amounted to 267,000 rubles. Central Commission for Aid to Children under the All-Ukrainian Central Executive Committee, which sold its shares in Ukrutilzbor to the Vacot company on October 1, 1928, received 85,200 rubles for them [20, p. 13].

The Ukrainian Red Cross invested not only money but also human resources in the creation of Ukrutilzbir. Several employees of the company had previously worked in the URC. Among them were the company's secretary Nikitina, legal consultant Heinrich Bukhman, and the first and second directors of the Kyiv branch, Abram Kanevsky and Grygoriy Tverdokhlib, with the latter having previously headed the factory of the Ukrainian Red Cross. After the closure of Ukrutilzbir, some employees were redirected to work for the State Trade Organization of Ukrainian SSR.

URC, CCAC and AUCCASWRAS not only established Ukrutilzbir but also formed its statutory capital, albeit very limited. They also invested in the establishment of branches of the organization in the periphery.

The first year of Ukrutilzbir's operation demonstrates a tendency to use the war communism policy methods. Without investing a penny in their development, located in Kharkiv Board, built the company's management on principles of strict centralization. However, local branches were obliged to comply with all its directives, plans, and tasks. This paralyzed the work of the branches that began to be established. Therefore, in the autumn of 1924, the Board decided to decentralize Ukrutilzbir's activities and proposed that local branches of co-founders – establish local organizations called "Utilzbir", which would cooperate with the Board on contractual terms. However, humanitarian organizations participated in this process depending on their commercial interests.

The Donetsk Utilzbir was established in May 1924 and had agencies in Mariupol and Stalino. CCAC and AUCCASWRAS contributed an initial capital of 920 rubles to its operation, but the Ukrainian Red Cross refused to participate. Since these funds were insufficient, CCAC contributed an additional 2000 rubles to its capital. During the operation of the Donetsk Utilzbir, the following sales were made: scrap iron – 835 t, cast iron – 360 t, glassware – 360 t. The net profit amounted to 7,610 rubles, with 98,2% purchased from state authorities and 1,8% from private individuals [15, p. 74].

The Poltava Utilzbir commenced operations in June 1924 with an initial capital of 1500 rubles, contributed by the CCAC and the Ukrainian Red Cross. AUCCASWRAS declined to become a shareholder, citing the unprofitability of the enterprise. Due to the inadequacy of these funds, the Utilzbir was reorganized into a joint-stock company with a capital of 10,000 rubles, which enabled extensive operations. The Poltava branch focused on collecting black and colored metal scrap. With a market orientation and private capital, it mainly sold metals to private individuals, who offered higher prices – 51% of the general sales, with only 19% sold to state authorities. As of March 1, 1925, it had earned a profit of 11,594 rubles. In the Poltava province, as in many others, there were numerous other actors engaged in waste collection. Due to the presence of independent branches of the Central Commission for Aid to Children and the Ukrainian Red Cross engaged in these activities in rural areas, the Poltava Utilzbir operated only within the city limits [15, p. 75].

The Podil Utilzbir was established in January 1924. All three humanitarian organizations contributed to its working capital, each providing 750 rubles. Waste was sold to government agencies – 92%, and private individuals – 8%. To gain experience and generate income, it opened a soap-making factory, which yielded a 15% profit. As of March 1, 1925, the branch dispatched 1065 t of metals, 14 railway cars of bones, 33 t of paper, prepared 5000 pairs of horns, and 295 t of glass. An artisanal workshop was established for metal dismantling; however, due to a lack of funds, the work there was treated as voluntary and unpaid [15, p. 74].

The Krasnogorod Utilzbir commenced operations on April 1, 1924, with a modest charter capital. Although there were 8 shareholders in the branch, only the CCAC and

AUCCASWRAS allocated 300 rubles each for working capital. This forced the Utilzbir to focus solely on collecting black scrap metals. Over the years of its operation, the branch sold 82 t of iron, 2,7 t of lead, and 78 t of cartridges, copper, brass, and cast iron, as well as 122 t of bones and 1,2 t of rags, yielding a gross profit of 2700 rubles. However, due to a lack of funds, the branch did not engage in the extensive collection of rags and bones, although their resources were estimated at around 819 t annually.

The Volyn Utilzbor commenced operations on April 1, 1924. Of the three shareholders, only the Ukrainian Red Cross and CCAC contributed 400 rubles each to the working capital. The branch operated exclusively within the city. Rag scraps amounting to 49 t were purchased by military units. Additionally, 19,6 t of paper, 82 t of metal scrap, 82 t of cast iron scrap, and 49 t of bones were collected. However, the ancillary activities proved unsuccessful – operations at the woolen and glue factories incurred losses amounting to 1,500 rubles. Therefore, the profit was modest, totaling only 1,700 rubles [15, p. 75].

During the first year of operation, all local branches focused on collecting waste paper and metals, which did not require significant initial capital. The main customer for paper waste, Ukrpapirtrest [state trust responsible for paper production], provided advances, which they used to purchase waste paper in bulk from printing houses, publishing houses, and state institutions. Scrap metal was in demand by Soviet enterprises, always had a market, and generated the highest profits. The collection of other types of waste, such as rags and bones, began to develop after the establishment of warehouses and receiving points, and the engagement of collectors on commission-based terms.

However, most local branches were weak in organizational and financial terms. The capital allocated by the co-founders for the establishment of branch offices was insufficient, making it impossible to fulfill plans. To survive, local Utilzbir companies purchased various random materials, allowing them to obtain maximum benefit with minimal expenses and thus accumulate working capital for expanding their operations. However, this activity was at best unprofitable and at worst resulted in losses. Market relations during the NEP period facilitated the survival of the most viable branches, but they were few in number.

Therefore, the leadership of CCAC, AUCCASWRAS, and URC decided to re-register Ukrutilzbir as a joint-stock company, which opened up broader prospects for financial operations than was possible under the legal form of an authorized entity of three humanitarian organizations. The restructured company emerged on October 1, 1925, with a significantly larger authorized capital of 300,000 rubles. By 1927, out of the 31 shareholders of the company who owned 3,000 shares, the largest were CCAC (745 shares), the AUCCASWRAS (745 shares), and UCHX (705 shares) [21, p. 452].

By October 1, 1926, the Joint-Stock Company Ukrutilzbir already had 5 branches, with centers in Kharkiv, Kyiv, Artemivsk, Odesa, and Dnipropetrovsk. District offices existed in Vinnytsia and Mykolaiv [20, p. 1], and representations were

established in Katerynoslav (Ukraine) and Moscow and Leningrad (RSFSR) [22, p. 577]. In just a few years of operation, Ukrutilzbir transformed into one of the largest waste collectors in Ukraine. For the years 1925/1926, it collected scrap black metals – 20,858 tons, paper – 3,118 tons, rags – 1,700 tons, bones – 1,114 tons, scrap colored metals – 699 tons, glass cullet – 688 tons, and the least – rubber – 60 tons [20, p. 1]. Overall, Ukrutilzbir collected and sold almost 80% of all paper collected in Ukraine. The expansion of its activities is indicated by the fact that by 1930, it was supposed to collect 12,000 tons of rags, 20,000 tons of paper waste, and 6,500 tons of bones [23, p. 772]. By that time, its network consisted of 10 offices and 133 warehouses (with the highest number of warehouses in Kyiv – 62, Odesa – 17, Artemivsk – 16, Dnipropetrovsk – 9, Mykolaiv – 8, and in Kharkiv – 4).

To evaluate these indicators and the efforts made to collect waste, it is important to consider the challenges faced by Ukrutilzbir in the 1920s. The Soviet economy of that time can be characterized, using Kornai's term, as an economy of scarcity. In the 1920s-1930s, there was a shortage of many industrial goods. As Sheila Fitzpatrick writes, "With the transition to centralized planning [the introduction of planned economy and the beginning of the first five-year plan of development of the USSR] in the late 1920s, the shortage of goods became an integral feature of the Soviet economy". [24, p. 54]. This was associated with uneven recovery of industrial enterprises, economic disparities, shortage of raw materials, underdeveloped trade, and emphasis on heavy industry development. There was a shortage of almost everything, especially basic food products, clothing, housing, and footwear. From 1928 to 1936, due to a food crisis in the USSR, centralized distribution of food products was introduced, significantly limiting the consumption of meat, and consequently, the production of bones. In 1931, shoes cost 11-12 rubles in regular stores (although they were impossible to buy), while in commercial stores, they ranged from 30 to 40 rubles [25, p. 72]. Meanwhile, in 1932, the average wage of a worker in Moscow, where it was on average higher than in the USSR, was 115 rubles [25].

By the end of 1925, a significant percentage of workers' families in Ukraine, especially women, were still not adequately provided with warm clothing, and the stocks of bed linen, which were being replenished, were minimal – averaging no more than two pairs. The shortage of warm clothing was eliminated by 1927, and the stocks of bed linen doubled, but the supply of hosiery was still insufficient (2,5-3 pairs per person per year), while the number of sets of outerwear averaged 3 "assembled" suits for men and 6 dresses for women. However, there was a catastrophic shortage of woolen products. Apart from 1-2 woolen sets, the rest consisted of cotton clothing, which wore out quickly [26, p. 29-30]. In these conditions, the population sought to prolong the service life of items as much as possible, resorting to repair practices, which complicated the collection of waste textiles.

During this period, the waste collection plans that Ukrutulzbir received from the People's Commissariat of Trade of the Ukrainian SSR (Narcomtorg) were continually increasing, especially during the industrialization drive that began in 1928. These plans were often difficult to fulfill, in particular, this applies to the collection of bones and rags.

In this context, the waste collection plans received by Ukrutylzbir from the People's Commissariat of Trade of the Ukrainian SSR consistently increased, especially during the industrialization period that began in 1928 and was not always fulfilled. The most challenging aspect was to execute the plans for collecting rags and bones.

By the end of the 1920s, Ukrutylzbir workers, like other collectors, began participating in large-scale collective campaigns for waste collection, intended to engage broad segments of the population in this activity and ensure the implementation of waste collection plans during industrialization. At the same time, other branches of the Ukrainian Red Cross also participated in these activities. On December 31, 1928, the All-Ukrainian Central Executive Committee appealed to the Central Committee of the Ukrainian Communist Youth League with a proposal to organize all members of the Komsomol branches existing in Ukrainian factories to participate in the clean-up of enterprise territories. The Central Committee of the Ukrainian Red Cross decided to utilize this initiative. Its chairman, P. Lynchenko, secured the approval of the chairman of the All-Ukrainian Central Executive Committee, Sukhomlyn. In a letter to 13 organization branches, he proposed discussing this idea, adding, "These scraps, such as old iron or scrap metal, through Ukrutylzbir, will be transferred to our industry as necessary raw materials". [27, p. 443]. The branches of the Ukrainian Red Cross also participated in many other mass waste collection campaigns, even after the closure of Ukrutylzbir in 1930.

Conclusions

The history of Ukrutulzbir in Ukraine (1923–1930) is a narrative of survival for a non-state company whose activities were regulated by the higher echelons of Soviet power amidst fierce competition for waste materials, driven by an economy of scarcity. This history illustrates the methods by which the emerging totalitarian Soviet regime of the 1920s sought to utilize humanitarian organizations to broaden their sources of revenue to address various social issues, as well as to bolster their economic and ideological agendas.

However, the model of waste management developed in Ukraine, which incorporated elements of a planned economy during the NEP period, fostered competition among the humanitarian organizations that founded Ukrutylzbir – Ukrainian Red Cross, Central Commission for Aid to Children under the All-Ukrainian Central Executive Committee, the All-Ukrainian Central Committee for Aid to Sick and Wounded Red Army Soldiers. Often it was manifested in unethical business practices. Despite being co-founders of Ukrutulzbir and receiving dividends from its profits, these organizations established branches that did not operate on a

contractual basis with Ukrutulzbir but conducted independent and unauthorized waste collection activities. This created challenges in meeting the plans set by regulatory bodies. It remains unclear whether the central bodies of these organizations were aware of the "illegal" activities of their local branches. Most likely, it was a local initiative driven by the desire of some branch leaders to find additional sources of funding to fulfill their social missions.

The exploitation of the idea of charity and humanitarian aid through "waste" had its limits and was ultimately exhausted in 1930 with the closure of Ukrutulzbir. From that point on, waste operations were taken over by state companies that had no connection to humanitarian activities. Although the closure of Ukrutilzbir was driven by economic reasons – namely, the existence of numerous collectors on the Ukrainian market created competition and obstacles to fulfilling plans, which was unacceptable in the context of industrialization - it is important to note that by the late 1920s, the severity of social problems had been alleviated, and mentioned above organizations had largely fulfilled their functions. By then, stable sources of funding for their activities had been established, and the need to earn money through waste operations, which yielded minimal profits, had diminished.

Thus, it can be asserted that the origins of waste recycling in Ukraine in the 1920s were rooted in humanitarian organizations and closely linked to the idea of charity, which is a distinctive feature of the early Soviet waste management regime.

The preparation of the article was financed by the Deutsche Forschungsgemeinschaft (DFG, German Research Foundation), project No. 541235895.

Bibliorgaphy

1. Бондарчук М., Стародубець І.М. Дитяча безпритульність на Житомирщині в 1921–1928 роках та шляхи її подолання. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.* Серія: Історія. 2020. Вип. 34. С. 28–36.
2. Власюк І.М. Діяльність державних комісій допомоги дітям на Волиніу роки НЕПу (1921–1928 рр.). *Емінак: науковий щоквартальник.* 2018. № 1 (21). Т. 3. С. 66–70.
3. Букрєєв Т. Досвід подолання дитячої безпритульності у другій половині 20-х років XX ст. на Півдні України (за матеріалами Херсонщини). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* 2016. Вип. 45, т. 1. С. 221–226.
4. Вільховик О.В. Трансформація світогляду червоноармійців на території радянської України: політичний, економічний, соціальний аспекти (1917-1920-ті роки). URL: http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/16685/1/%D0%92%D1%96%D0%BB%D1%8C%D1%85%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BA%20%D0%9E.%20%D0%B4%D0%B8%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F.pdf
5. Лаврушина Л. Етапи та тенденції діяльності товариств допомоги дітям в Україні (1918-1930-ті рр.). *Актуальні питання гуманітарних наук.* 2020. Вип 27. Т. 3. С.186-192.
6. Глазунов С.В. Нариси з історії соціальної роботи. Донецьк: РВВ ДНУ, 2015.
7. Бондарчук М.О., Стародубець Г.М. Форми і способи боротьби радянської влади з дитячою безпритульністю в 1920-ті роки (на прикладі Житомирщини). *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського.* Серія: Історичні науки. 2023. Т. 34 (73) № 3. С. 14-21.

8. Букрєєв Т. Досвід подолання дитячої безпритульності у другій половині 20-х років XX ст. на Півдні України (за матеріалами Херсонщини). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2016. Вип. 45. Т. 1. С. 221–226.
9. Історія Українського Червоного Хреста. URL: https://redcross.org.ua/about-urcs/history/#:~:text=%D0%A3%201923%20%D1%80%D0%BE%D1%86%D1%96%20%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9%20%D0%A7%D0%B5%D1%80%D0%B2%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D0%B9,%D1%82%D0%B0%20%D0%B3%D1%83%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D1%96%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%BD%D0%B0%20%D0%BF%D1%96%D0%B4%D1%82%D1%80%D0%B8%D0%BC%D0%BA%D0%B0%20%D0%BF%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%B6%D0%B4%D0%B0%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F
10. ЦДАВО України. Ф. 283. Оп. 1. Спр. 245. Арк. 93.
11. Положение о Центральной комиссии помощи детям при ВУЦИК: Постановление ВУЦИК от 06.12.1922 г. *Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины.* 1922 г. № 53. С. 773.
12. ЦДАВО України. Ф. 1239. Оп. 1.
13. Робота на селі. *Газета Червоний Хрест.* Ч.1. 1926. С. 1.
14. ЦДАВО України. Ф. 283. Оп. 1. Спр. 267.
15. ЦДАВО України. Ф. 283. Оп. 1. Спр. 146.
16. ЦДАВО України. Ф. 2923. Оп. 1. Спр. 16.
17. ЦДАВО України. Ф. 283. Оп. 1. Спр. 44.
18. Skubii I. Food Waste and Survival in Times of the Soviet Famines in Ukraine. *Journal of Contemporary History*. 2024. № 2 (59). P. 234-252.
19. ЦДАВО України. Ф. 4274. Оп. 1. Спр. 1.
20. ЦДАВО України. Ф. 283. Оп. 1. Спр. 641.
21. ЦДАВО України. Ф. 2923. Оп. 1. Спр. 60.
22. ЦДАВО України. Ф. 2923. Оп. 1. Спр. 40.
23. ЦДАВО України. Ф. 2923. Оп. 1. Спр. 102.
24. Fitzpatrick S. Everyday Stalinism. Oxford: Oxford University Press, 2000. 312 p.
25. Prokopovich S.N. People's economy of the USSR. Chapter VIII. Wages of workers. 1952. URL: https://istmat.org/node/48144
26. Поляк Г. *Бюджеты рабочих и служащих, бюджет рабочей семьи в 1922–1927 гг.* Выпуск 1. Статистическое издательство, Москва: РОССПЭН, 1929. 189 с.
27. ЦДАВО України. Ф. 2923. Оп. 1. Спр. 70.

References

1. Bondarchuk, M., Starodubets′, I.M. (2020). Dytyacha bezprytul′nist′ na Zhytomyrshchyni v 1921–1928 rokakh ta shlyakhy yiyi podolannya. *Naukovi zapysky Vinnyts'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhayla Kotsyubyns'koho*. Seriya: Istoriya, 34, pp. 28–36. [In Ukrainian].
2. Vlasyuk, I.M. (2018). Diyal′nist′ derzhavnykh komisiy dopomohy dityam na Volyni v roky NEPu (1921–1928 rr.). *Eminak: naukovyy shchokvartal'nyk*, 1(21): 3, pp. 66–70. [In Ukrainian].
3. Bukryeyev, T. (2016). Dosvid podolannya dytyachoyi bezprytul′nosti u druhiy polovyni 20-kh rokiv XX st. na Pivdenniy Ukrayini (za materialamy Khersonshchyny). *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu*, 45(1), pp. 221–226. [In Ukrainian].
4. Vil′khovyk, O.V. Transformatsiya svitohlyadu chervonoarmiytsiv na terytoriyi radyans′koyi Ukrayiny: politychnyy, ekonomichnyy, sotsial′nyy aspekty (1917-1920-ti roky). [Online]. Available from: http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/16685/1/%D0%92%D1%96%D0%BB%D1%8C

%D1%85%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BA%20%D0%9E.%20%D0%B4%D0%B8%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F.pdf [In Ukrainian].
5. Lavrushyna, L. (2020). Etapy ta tendentsiyi diyal′nosti tovarystv dopomohy dityam v Ukrayini (1918-1930-ti rr.). *Aktual'ni pytannya humanitarnykh nauk*, 27(3), pp.186-192. [In Ukrainian].
6. Hlazunov, S.V. (2015). *Narysy z istoriyi sotsial'noyi roboty*. Donets′k: RVV DNU. [In Ukrainian].
7. Bondarchuk, M.O., Starodubets′, H.M. (2023). Formy i sposoby borot′by radyans′koyi vlady z dytyachoyu bezprytul′nistyu v 1920-ti roky (na prykladi Zhytomyrshchyny). *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernads'koho*. Seriya: Istorychni nauky, 34 (73):3, pp. 14-21. [In Ukrainian].
8. Bukryeyev, T . (2016). Dosvid podolannya dytyachoyi bezprytul′nosti u druhiy polovyni 20-kh rokiv XX st. na Pivdenniy Ukrayini (za materialamy Khersonshchyny). *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu*, 45(1), pp. 221–226. [In Ukrainian].
9. Istoriya Ukrayins′koho Chervonoho Khresta. [Online]. Available from: https://redcross.org.ua/about-urcs/history/#:~:text=%D0%A3%201923%20%D1%80%D0%BE%D1%86%D1%96%20%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9%20%D0%A7%D0%B5%D1%80%D0%B2%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D0%B9,%D1%82%D0%B0%20%D0%B3%D1%83%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D1%96%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%BD%D0%B0%20%D0%BF%D1%96%D0%B4%D1%82%D1%80%D0%B8%D0%BC%D0%BA%D0%B0%20%D0%BF%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%B6%D0%B4%D0%B0%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F [In Ukrainian].
10. TsDAVO of Ukraine. Fond 283,opis 1, file245. P. 93 [In Ukrainian].
11. Polozheniye o Tsentral'noy komissii pomoshchi detyam pri VUTSIK: Postanovleniye VUTSIK ot 06.12.1922 g. (1922). *Sobraniye uzakoneniy i rasporyazheniy raboche-krest'yanskogo pravitel'stva Ukrainy,* 53, pp 773. [In Russian].
12. TsDAVO of Ukraine. Fond 1239, opis 1. [In Ukrainian].
13. Robota na seli. (1926). *Hazeta Chervonyy Khrest,* 1, pp. 1. [In Ukrainian].
14. TsDAVO of Ukraine. Fond 283, opis 1, file 267. [In Ukrainian].
15. TsDAVO of Ukraine. Fond 283, opis 1, file 146. [In Ukrainian].
16. TsDAVO of Ukraine. Fond 2923, opis 1, file 16. [In Ukrainian].
17. TsDAVO of Ukraine. Fond 283, opis 1, file 44. [In Ukrainian].
18. Skubii, I. (2024). Food Waste and Survival in Times of the Soviet Famines in Ukraine. *Journal of Contemporary History*, 59(2), pp. 234-252. [In Ukrainian].
19. TsDAVO of Ukraine. Fond 4274, opis 1, file 1. [In Ukrainian].
20. TsDAVO of Ukraine. Fond 283, opis 1, file 641. [In Ukrainian].
21. TsDAVO of Ukraine. Fond 2923, opis 1, file 60. [In Ukrainian].
22. TsDAVO of Ukraine. Fond 2923, opis 1, file 40. [In Ukrainian].
23. TsDAVO of Ukraine. Fond 2923, opis 1, file 102. [In Ukrainian].
24. Fitzpatrick, S.(2000). *Everyday Stalinism.* Oxford: Oxford University Press. [In English].
25. Prokopovich, S.N. People’s economy of the USSR. Chapter VIII. Wages of workers. 1952. [Online]. Available from: https://istmat.org/node/48144 [In Ukrainian].
26. Polyak, G. (1929). *Byudzhety rabochikh i sluzhashchikh, byudzhet rabochey sem'i v 1922–1927 gg.* Vypusk 1. Statisticheskoye izdatel'stvo, Moskva: ROSSPEN [In Russian].
27. TsDAVO of Ukraine. Fond 2923, opis 1, file 70. [In Ukrainian].

Перга Т. Відходи для благодійності? Кейс Українського Червоного Хреста та інших гуманітарних організацій в Україні у 1920-х роках.

У статті стверджується, що Український Червоний Хрест (УЧХ), Центральна комісія допомоги дітям при ВУЦИК (ЦК Помдет) і Комітет допомоги хворим і пораненим червоноармійцям (Всеукрцекомпом) відіграли ключову роль у започаткуванні діяльності з вторинного використання відходів в Україні на початку 1920-х рр. У цей період операції з відходами розглядались як перспективне джерело отримання прибутків, а ці гуманітарні організації потребували кошти для своєї діяльності – боротьби з дитячою безпритульністю, підтримки і лікування демобілізованих поранених і хворих червоноармійців, надання допомоги населенню територій охоплених голодом тощо. Ця діяльність була можлива внаслідок накопичення в Україні великої кількість відходів і відсутності системної роботи з їхнього збирання і вторинного використання. Показано роль цих гуманітарних організацій у створенні і роботі одного з найбільших заготувачів відходів в Україні – компанії Укрутильзбір. Зроблено висновок, що радянська влада намагалась експлуатувати ідею благочинності, яка мала реалізовуватися у вигляді безоплатної передачі підприємствами відходів Укрутильзбору, однак вона не прижилась, адже суперечила ідеології раціоналізму та прагматизму й економічним відносинам періоду НЕПу. Водночас ідея створення цієї компанії як бізнес-проекту, що приносив девіденти, була реалізована досить успішно. Здобутки Укрутильзбору розглядаються в контексті проблем збирання відходів в умовах економіки дефіциту й обмеженої можливості населення і підприємств продукувати велику кількість відходів. Автор приходить до висновку, що зв'язок збирання відходів з ідеєю благодійності, є однією з відмінних рис ранньорадянського режиму поводження з відходами на території України. Це дослідження проведено на основі використання невідомих раніше джерел і розкриває невідомі раніше сторінки діяльності з утилізації відходів та джерел фінансування гуманітарних організацій в на території України періоду раннього СРСР.

***Ключові слова**: благодійність, вторинне використання відходів, гуманітарні організації, Україна, СРСР, Український Червоний Хрест (УЧХ), Центральна комісія допомоги дітям при ВУЦИК (ЦК Помдет), Комітет допомоги хворим і пораненим червоноармійцям (Всеукрцекомпом).*

УДК 94-058.65-047.86(474+476+477)«1943/44»
http://doi.org/10.46869/2707-6776-2024-27-6

Михайлюк М.В.
https://orcid.org/00000-0001-8357-4744

ЛІКВІДАЦІЯ СЛІДІВ НАЦИСТСЬКИХ ЗЛОЧИНІВ: «ЗОНДЕРАКЦІЯ–1005»

Нині зберігається потреба у висвітленні маловідомих сторінок часів Другої світової війни, нацистської окупації теренів СРСР. Однією з таких сторінок є питання утилізації тіл вбитих радянських громадян (цивільних, військовополонених), захоронених у великих масових могилах, розскиданих по всій території країн Балтії, Білорусі, України. Протягом нацистської окупації ідеологічних ворогів Рейху, насамперед євреїв, комуністів, комісарів та інший «політично небезпечний елемент» (підпільників, партизанів, саботажників), масово винищували чотири німецькі айнзацгрупи РСГА, додаткові мобільні оперативні формування СС і СД, поліцейські формування (полки, батальйони), стаціонарні підрозділи поліції безпеки і СД, інші підрозділи. Усі каральні структури були напряму підпорядковані РСГА і безпосередньо рейхсфюреру СС, адже виконували накази Гіммлера, Гейдріха, Мюллера.

У статті наголошено, що «зондеракція-1005», організована в РСГА, мала таємний статус і однакову методику утилізації трупів по всіх окупованих регіонах. Відтак те, що відбувалося в Україні не є винятком, а вписувалося в загальні правила, розроблені для східних земель. «Зондеракція» на теренах СРСР розпочалася влітку 1943 р. (напередодні відступу німців) і тривала до осені 1944 р. (моменту звільнення території червоноармійцями). Методика утилізації трупів на східних окупованих територіях повністю дублювала ті методи, які застосовувалися у «таборах смерті» акції «Рейнгард» (польської Генеральної губернії), а також в Хелмно і Біркенау (Аушвіц-ІІ) (анексованої території Польщі). У статті проаналізовані: центри масових вбивств і захоронення трупів в країнах балії, Білорусі, України; залучення до «зондеракції» в'язнів тюрем СД, таборів-гетто, виправно-трудових таборів, таборів для радянських військовополонених як основних виконавців утилізаційних робіт; охоронно-контролюючі функції німецького персоналу. Залучені спогади свідків подій з різних частин окупаційних зон Білорусі та України. Маловідомі аспекти окупаційної дійсності були частково опрацьовані у роботах зарубіжних і окремих українських науковців, але потребують більш ґрунтовного вивчення й переосмислення.

Ключові слова: *Друга світова війна, Білорусь, країни Балтії, Україна, утилізація трупів жертв масових вбивств, «зондеракція-1005», зондеркоманди.*

В перші півтора роки нацистської окупації теренів СРСР (з червня 1941 і до кінця 1942 рр.) в тиловій зоні Вермахту різними оперативними формуваннями, переважно чотирма айнзацгрупами (поділеними на айнзац- і зондеркоманди (ЕК, ЗК)), поліцейськими полками і батальйонами, підпорядкованих Гіммлеру через вищих фюрерів СС і поліції, відбувалося масове знищення єврейського цивільного населення як ідеологічних ворогів Рейху, психічно хворих (відповідно до виконання програми «Т–4»), євреїв-військовополонених (за наказом про вбивство комісарів), трупи яких скидали в яри, протитанкові рови, завчасно вириті ями, перетворені на великі «братські могили».

До великої кількості єврейських жертв додалися страти радянського і націоналістичного підпілля (переважно членів і прихильників ОУН(б)), партизанів, саботажників, радянських активістів і агітаторів (комуністів), антисоціальний елемент (повій, жебраків, циганів тощо), загалом порушників встановлених порядків, які проводили не лише айнзацгрупи, але й тилові стаціонарні відділення поліції безпеки і СД. Усіх цих злочинців тримали в тюрмах СД, виправно-трудових таборах, робочих таборах, і вбивали методом розстрілу або газації в газвагенах («душогубках»), а трупи скидали в одні й ті самі масові могили (створені ще в 1941 р.) або викопували ями поруч, тобто використовували одну й ту саму місцевість для ліквідаційних робіт протягом всього періоду окупації.

Зазвичай масові могили розташовувалися поблизу або на околицях населених пунктів, в лісосмузі, піщаних (глиняних) кар'єрах. Частину людей вбивали і ховали поблизу або на території міських (сільських) цвинтарів (єврейських, православних і т.п.). Наприклад, в Україні відомими місцями вбивств є Бабин Яр у Києві, Дробицький Яр у Харкові, урочище «Сосонки» біля Рівного, Гусарський ліс на Кіровоградщині, «Піски» і Лисиницький ліс на околицях Львова. Усього, лише на території України, відомо про близько 2 тис. масових поховань жертв Голокосту. Число місць індивідуальних вбивств донині не встановлене. На території Білорусі найбільшим центром масових вбивств і ліквідації слідів злочинів є нинішня територія Меморіального комплексу «Тростенець». В країнах Балії основними центрами знищення людей стали Бікернієкський і Румбульський ліси поблизу Риги, Каунаські форти тощо.

Щоб приховати сліди злочинної діяльності СС і СД на східних окупованих територіях в Головному управлінні безпеки Рейху (Reichssicherheitshauptamt (RSHA/РСГА) (Берлін) була організована «зондеракція–1005». Для її проведення були створені кілька німецьких команд, переважно укомплектованих з поліцейських, колишніх і діючих членів айнзацгруп, задля організації і проведення утилізації трупів загиблих. Власне саму «брудну» роботу виконували відібрані з тюрем і таборів цивільні особи і військовополонені, переважно єврейського походження, яких належало знищити після виконання місії, як зайвих свідків.

Українська історіографія вивчення «зондеракції-1005» на теренах СРСР відсутня і спеціалізованих досліджень щодо означеної теми немає. Українська складова операції обмежена фрагментарними, регіональними і дуже розрізненими відомостями про неї, які можна знайти в публікаціях О. Круглова [1; 2; 3], Ж. Ковби і О. Гогуна [4], Л. Соловки [5], А. Боляновського [6], О. Пагірі [7], Т. Пастушенко [8].

Зарубіжна історіографія більш детально опрацювала даний напрямок досліджень. Основні узагальнюючі праці написані ізраїльськими [9] і німецькими [10; 11] істориками. Відомості про «зондеракцію» в Бабиному Яру знаходимо в публікаціях Е.-Р. Віна [12], на території РКУ – у французького

громадського діяча, президента організації «Яхад-ін-Унум» (Париж) о. П. Дебуа [13]. Розгортання операціїна теренах Білорусі описали Й. Хоффман [14], Л. Смиловицький [15; 16], С. Кулинок [17]. Серед опублікованих его-джерел необхідно виділити спогади учасників «зондеракції-1005» в Києві Д. Будника і Я. Капера [18].

Метою дослідження є аналіз процесу ліквідації наслідків нацистських злочинів під кодовою назвою «зондеракція–1005» в Білорусі, країнах Прибалтики, Україні у 1943–1944 рр.

Загальні відомості про «зондеракцію». З літа 1943 – до осені 1944 рр. на східних окупованих територіях відбувався процес приховування слідів нацистських злочинів під кодовою назвою «зондеракція–1005». Назва походить від порядкового номеру одного з наказів для IV відділу РСГА. Накази для відділу, який очолював группенфюрер СС Генріх Мюллер, віддавали рейхсфюрер СС Гіммлер напряму або через шефа поліції безпеки і СД обергруппенфюрера Гейдріха, як наприклад, від 20 листопада 1942 р. щодо обов'язкового знищення трупів розстріляних євреїв [1, с. 239]. Однак операція була задумана в Берліні набагато раніше – навесні 1942 р. На цей час, особливо до літа, СРСР і західний світ вже почали отримувати повідомлення про масові вбивства, які відбувалися в країнах Східної Європи і погрожувати Німеччині юридичною відповідальністю за вчинені злочини. Це підштовхнуло нацистів до пошуку шляхів приховування слідів злочинної діяльності. На різних окупованих територіях Польщі, країн Балтії, Білорусі, України «зондеракція» тривала з червня 1942 р. до вересня 1944 р.

Виконуючи вказівки керівництва, Мюллер таємно, в усній формі, доручив керівництво і контроль над «зондеракцією» штандартенфюреру СС Паулю Блобелю, який з червня 1941 р. до січня 1942 р. очолював ЗК 4а айнзацгрупи С і був напряму причетний до розстрілів ворогів Рейху, добре знав їх місце захоронення в Україні. Зокрема, саме П. Блобель був одним з виконавців страти київських євреїв у Бабиному Яру 29–30 вересня 1941 р. Щоб зберегти таємницю, будь-яке відкрите листування між ним і Мюллером заборонялося. У звітах РСГА «зондеракція» проходила як «таємна справа імперії» під кодовою назвою «метеозведення»: кількість могил визначалася «хмарами», а кількість «опадів» – спаленими тілами [13, с. 221]. За розголошення державної таємниці розстрілу підлягали усі причетні до «зондеракції».

Про проведення спецоперації на місцях не мало дізнатися місцеве населення, хоча завжди знало, що відбувалося в іхній окрузі. Адже з поверненням радянської влади і створенням регіональних комісій з підрахунку збитків, завданих нацистською окупацією, саме місцеве населення стало основним джерелом інформації про місця і методи масових страт радянських громадян.

З червня 1942 р. і до вересня 1944 р. П. Блобель був відповідальним за ексгумацію та знищення тіл жертв масових розстрілів на окупованих теренах СРСР, став застосовувати вже апробований метод спалення трупів на великих

багатях, шарами на металевих решітках чи рейках, обкладених дровами. Метод кремації трупів на великих багаттях влітку 1942 – навесні 1943 рр. широко використовувався в «таборах смерті» польської Генеральної губернії (табори акції «Рейнгард»), а також на території анексованої Польщі – в «таборах смерті» Хелмно і Біркенау (Аушвіц–II).

Для виконання покладеного на нього завдання, П. Блобель зв'язався з місцевими відділеннями поліції безпеки і СД в рейхскомісаріатах «Остланд» (РКО) (країни Балтії і Білорусь) і «Україна» (РКУ), в усній формі передав розпорядження Мюллера і особисто контролював їх виконання. Для контролюючих функцій і охорони в'язнів, які виймали з розкопаних могил трупи і спалювали їх, місцевими відділеннями СД були сформовані три команди «1005–Центр», «1005а», «1005б», які виконували завдання на території Білорусі, країн Балтії, України. У прифронтовій південно-східній зоні, зокрема навесні 1944 р. в Криму, знищити масові захоронення виявилося неможливо через близькість фронту і партизанських баз. У військових окупаційних зонах за утилізацію трупів відповідали місцеві гарнізони та польові комендатури, які діяли у співпраці з діючими зондер- і айнзацкомандами айнзацгруп. Так, у Східній Білорусі, значна частина якої входила у військову окупаційну зону, утилізацією трупів займалися спецкоманди айнзацгрупи «В».

Приховувати сліди своїх злочинів в основних місцях масових вбивств окупанти розпочали після поразки Вермахту під Сталінградом, але найбільш потужні заходи відбулися восени 1943 – навесні 1944 рр. Там, де не встигали остаточно приховати сліди злочинів, могили маскували – засаджували кущами, деревами, квітами, городиною, як, наприклад, навесні 1944 р. у білоруських містах Гродно, Барановичі, Колдичеве.

Спецзагонам П. Блобеля активно допомагали місцеві службовці СД, СС і поліції, які з тюрем, таборів-гетто, трудових таборів та інших мобілізували цивільних осіб і радянських військовополонених, переважно єврейського походження. Відбір євреїв був не випадковим, оскільки усі вони так чи інакше підлягали знищенню. Тому з них і формували команди «смертників». Після завершення утилізаційних робіт усі робітники підлягали розстрілу, щоб не допустити витоку таємної інформації. Знаючи про своє майбутнє вони намагалися тікати і такі спроби виявилися не поодинокими.

Так, під час проведення «зондеракції–1005»у Бабиному Яру в ніч на 29 вересня 1943 р. (тобто в другу річницю масових розстрілів євреїв) під час сильного туману частина в'язнів, переважно єврейського походження, змогла втекти. За спогадами Д. Будника, більшість втікачів загинули і не дожили до визволення Києва радянськими військами. З 327 осіб, які до моменту втечі працювали в Яру, в живих лишилося лише 14 осіб, які до приходу червоноармійців переховувалися на горищах і в каналізації сусіднього цегельного заводу. Вижити утікачам допомогли пожежник заводу та його син, які приносили їжу з водою, при цьому знаючи про винагороду, встановлену за

видачу біглих. Я. Капер мав дещо інші дані і додав, що втеча 330 робітників планувалася завчасно, але про підготовку стало відомо сирецькому поліцаю-охоронцю з Білоцерківщини, який доніс німецькому керівництву. За це німці розстріляли 16 заручників. Після втечі з Бабиного Яру в живих лишилося 18 осіб [18, с. 42–44, 164, 171]. За спогадами Я. Стеюка, до моменту його втечі в Яру працювало 321 осіб. З них 30 осіб втекли, з яких вижило 15 [1, с. 251]. Тож, спогади учасників спалення трупів несуть в собі різну інформацію щодо загальної кількісті робітників, задіяних в утилізаційних роботах та кількості виживших серед втікачів. Проте в інших подробицях вони майже одностайні.

У Львові в'язні Янівського табору, задіяні в утилізації трупів на різних околицях міста, теж вчинили бунт і втекли в ніч з 19 на 20 листопада 1943 р. Проте більшість з них були схоплені і страчені. Втеча з каунаського IX Форту (Литва) відбулася в ніч на 25 грудня 1943 р., тобто на католицьке Різдво, коли охоронцям було не до в'язнів – вони гучно святкували і перебували напідпитку. Втеча виявилася вдалою. Частина робітників повернулися в Каунаський табір-гетто, решта дісталися партизанів. З Понар поблизу Вільнюса (Литва) втеча робітників відбулася в ніч на 15 квітня 1944 р. Проте більшість біглих були схоплені і страчені, вижило лише 15 осіб, які дісталися партизанів. Згодом ті, хто вижив, надали свідчення членам НДК, вичерпні дані щодо подробиць проведення утилізаційних робіт та їхньої особистої участі в них.

Знищення слідів нацистських злочинів в Білорусі (військова окупаційна зона, РКО, Західна Білорусь). У білорусько-українсько-прибалтійському трикутнику «зондеракція–1005» розпочалася восени 1943 р. У Східній та Західній Білорусі акція відбулася у різні часи і залежала від адміністративно-територіального підпорядкування окупованих земель. На території РКО діяла зондеркоманда «1005–Центр» (75 осіб), яка складалася зі співробітників мінської поліції безпеки і СД (виконували організаційні і контролюючі функції); рядових поліцаїв з числа співробітників 9-ї поліцейської танкової роти, охоронної поліції, гестапо, зокрема 40 солдатів з роти «фольксдойче» (етнічних німців з Румунії та Угорщини) (забезпечували охорону території і примусових робітників під час утилізаційних робіт). У військовій окупаційній зоні утилізацією трупів займалися діючі зондер- та айзацкоманди айнзацгрупи «В», які мусили тісно співпрацювати з військовими комендатурами. Відтак представники Вермахту були напряму причетні до реалізації «операції–1005».

Перші саморобні печі були створені і випробувані біля с. Пашкове Могильовського району наприкінці вересня 1943 р. Тоді спалили 100 трупів за особистої присутності службовців СД з Бобруйська, Гомеля, Вітебська, Могильова і Мінська, щоб ті мали уявлення щодо проведення подібних робіт в своїх регіонах. Пашківські п'ять печей сягали 8-10 м заввишки з 20 рядами трупів. Знайдені під час обшуку або спалення тіл золоті вироби здавалися німцям, за що в'язні–військовополонені отримували їжу (хліб, цигарки, квас, суп). Їли брудними руками, які мити заборонялося [17, с. 141–142]. Можливо,

щоб економити привозну воду і пришвидшити природню смертність від хвороб.

Про спалення трупів у Пашковському лісі у жовтні 1943 р. розповів один з учасників події – в'язень Могильовської тюрми С. Пілунов, якого разом з іншими 280 співкамерниками залучили до утилізаційних робіт. У лісовий протитанковий рів до останнього звозили на розстріл в'язнів тюрми або скидали трупи померлих у газвагенах, які потрібно було спалювати. Восени 1943 р. «душогубки» робили до 8 рейсів за добу, знищуючи за раз 50–60 осіб. Робітникам видали реманент і поділили на групи, кожна з яких виконувала свою роботу. Одні розкопували рів, інші рили котловани для спалення трупів або заготовляли дрова, доставляли пальне. Роботи тривали від світанку до заходу сонця. До 19 жовтня 1943 р. на чотирьох багаттях, яке горіло 3–4 доби, було спалено понад 25 тис. з 35 тис. трупів. Потім створили п'яту піч. Робітників охороняли 68 німців, озброєних автоматами і кулеметами, 8 службових собак. 15 хворих робітників вивезли нібито у «шпиталь», натомість вбили, а трупи спалили в цих же печах. 20 жовтня 1943 р. частину пашківської команди (близько 35 осіб) вивезли для проведення подібних робіт неподалік Гомеля. Там в районі артмістечка за п'ять днів вони спалили понад 6 з 8 тис. трупів. Надалі групу перекинули в Озаричі, де протягом 5–6 діб вони спалили близько 4 тис. тіл, ймовірно, єврейських, оскільки роботи відбувалися неподалік єврейського цвинтаря. На початку листопада 1943 р. вся пашківська команда працювала в районі с. Поликовичі Могильовського району. Там з протитанкового рову вони дістали і спалили 8 з 11 тис. трупів, переважно, військовополонених. Наступного дня робітників поділили на дві групи і вбили вихлопними газами у «душогубці», а трупи спалили. Вижив лише один робітник [1, с. 247–249].

Наприкінці жовтня – у листопаді 1943 р. спалення трупів відбувалося не лише в районі Гомеля, але й Вітебська, Бобруйська, Борисова. Так, у Бобруйську роботами керував комендант місцевого гарнізону, який наказав спочатку спалювати трупи політв'язнів, потім євреїв, військовополонених, цивільного місцевого населення. Після чого робітничу команду належало знищити. Відповідальність за проведення робіт покладалася на Бобруйське СД. На практиці утилізації підлягали, переважно, старі трупи з єврейських поховань 1941 р. (біля р. Ілово, в долині Толобаськ та в інших місцях). В акції брали участь представники польової комендатури. Проте кількість спалених трупів донині не встановлена [17, с. 143, 145].

У Борисові під час окупації у таборі на заводі «Комінтерн» було вбито 2–3 тис. в'язнів (чоловіків, жінок, дітей, старих). Як місце страти і захоронення тіл табір використовувалося до кінця окупації. Жертв звозили у газвагенах, по 25–30 осіб з числа заарештованих партизанів, активістів. Спаленням тіл на великих багаттях займалися службовці з ЗК 7б [17, с. 144–145].

Про одну з чисельних операцій з «метеозведення» восени 1943 р. свідчив роттенфюрер СС Ервін Ханзен (ЗК 7а). Усі роботи розпочалися за місяць до відступу німецьких військ. Членів групи, задіяних в спецоперації, до останнього не інформували про їхню місію. Солдати про все дізналися лише на місці спалення трупів. Частина службовців зондеркоманди стояла в оточенні місцевості задля запобігання витоку інформації і стежила за тим, щоб ніхто зі сторонніх осіб не потрапив у спецзону. В роботі з доставки та спалення трупів були задіяні 20 військовополонених, за яких відповідали службовці з місцевого відділення СД. Полонені отримали реманент: лопати та гачки для розкопування могил і витягування трупів. Через сильний трупний сморід не всі з них витримували. Тих, хто втрачав свідомість відстороняли від утилізаційних робіт. Для покращення працездатності полоненим німці видавали цигарки та горілку. Трупи змішували з дровами і поливали смолою. Попіл від спалених трупів вивозився. Задля збереження таємничості процесу, одну й ту ж саму групу полонених та охоронців для подібної роботи використовували й в інших місцевостях [1, с. 242–244; 19, с. 203–205].

Найбільшим місцем проведення «зондеракції–1005» в Білорусі стало урочище «Тростенець» (неподалік Мінська), де загинули радянські військовополонені, білоруські та західноєвропейські євреї, підпільники, партизани, місцеві мешканці-заручники. Місцевість об'єднує кілька місць масового знищення і захоронення тіл, спалення трупів: урочище «Благовщина», табір поруч з с. Малий Тростенець, урочище «Шашківка». В 1963 р. в «Тростенці» був встановлений пам'ятний обеліск, а 2015 р. відкрито Меморіальний комплекс.

В урочищі «Тростенець» керівництвом і контролем за спаленням трупів займалася зондеркоманда «1005-Центр». Роботи тривали з кінця жовтня і до середини грудня 1943 р. Трупи спалювалися на великих багаттях. Після чого кістки перемелювалися, а попіл просіювався на вміст золотих виробів. Цим займалися команди «смертників». Перша складалася зі 100 в'язнів, відібраних у мінському таборі на вул. Широкій. В другу входили радянські євреї і неєврейські в'язні мінської тюрми СД. Після завершення робіт обидві команди були ліквідовані на місці [17, с. 146]. Натомість Л. Смиловицький зазначає, що спочатку «брудну» роботу виконували в'язні робочих таборів СС і мінської тюрми СД, переважно єврейського походження, яких стратили. Після чого замінили на 50-100 військовополонених [16, с. 111–112].

В урочищі «Благовщина» роботи розпочалися 27 жовтня і тривали 6 тижнів, до Різдва (25 грудня 1943 р.). Робітників змушували розкопувати ями-могили і залізними крюками витаскувати тіла, що перебували у стані розкладу, складати один на одне і спалювати. Після закінчення робіт усіх вбили як зайвих свідків, зокрема, у листопаді 1943 р. спалили живцем трьох в'язнів-євреїв.

Після війни гауптшарфюрер СС з поліції безпеки та СД Мінська Адольф Рюбе, який був безпосередньо причетним до масових розстрілів і ліквідації

слідів нацистських злочинів, здійснював контроль і керівництво робочою командою в урочищі «Благовщина», свідчив: «Ексгумацію проводили виключно радянські в'язні, доставлені з мінського робочого табору СС. …Моє завдання полягало в тому, щоб з частиною росіян розкопувати могили, витаскувати трупи, складати їх на дрова і спалювати... Радянських в'язнів, які проводили ексгумацію, вбивали партіями, щоб не залишати в живих свідків акції» [20]. Загалом в «Благовщині» було знайдено 34 ями-могили, замасковані хвойними гілками. Деякі могили були завдовжки 50 м. В них лежали спалені трупи і метровий шар попелу. Поблизу ям – людські кістки, волосся, зубні протези і речі особистої гігієни. В урочищі утилізували до 150 тис. трупів [17, с. 145–146; 21, с. 88].

Розстріли та спалення трупів відбувалися й на території трудового табору біля с. Малий Тростенець, в якому загинули представники руху Опору, заручники з числа місцевих жителів, євреї. За німецькими даними, в 1942 р. у підсобному господарстві СД біля Малого Тростенця працювало 600 євреїв [22, с. 31]. Спочатку заарештованих доправляли в мінську тюрму, звідти у мінський табір на «Широкій», а потім у Малий Тростенець.Наприкінці червня 1944 р., незадовго до звільнення Мінська, в'язнів таборів, а також трупи розстріляних в с. Малий Тростенець звезли до колгоспного сараю, де людей ростріляли, а трупи спалили. Після деокупації регіону, члени НДК оглянули цей сарай і знайшли попіл, кістки, 127 не повністю спалених чоловічих, жіночих і дитячих трупів, а також особисті речі померлих. Експертиза встановила, що людям стріляли в голову. Для посилення температури горіння німці використовували запалювальні бомби. Поранених спалювали разом з мертвими. Загалом у сараї німці стратили 6,5 тис. осіб [16, с. 113; 17, с. 147; 21, с. 86–87].

В урочищі «Шашківка» (на відстані 1,5 км південніше табору) протягом окупації розстрілювали відфільтрованих в'язнів, зокрема запідозрених у зв'язках з партизанами. Багатьох привозили в німецьких газвагенах або вантажівках. Наприкінці окупації в «Шашківку» щоденно прибувало 3–5 вантажівок, набитих людьми. Восени 1943 р. в урочищі для спалення викопаних трупів була спеціально побудована кремаційна піч (своєрідний міні-крематорій), оточена триметровим парканомі колючим дротом. Тіла розстріляних чи задушених в газвагенах складали один на одне на металеву решітку, обкладали дровами і підпалювали. Дрова підвозили місцеві селяни. Урочище охоронялося. Вартові чергували добу, потім мали дві доби відпочинку. Піч працювала щоденно і в ній спалювалися й свіжі трупи тих, кого знищували в газвагенах. Іноді розстрілювали або підривали людей гранатами поблизу печі, а трупи скидали у вогнище. Попіл розвіювали на території Малого Тростенця. За оцінками НДК, з жовтня 1943 р. до літа 1944 р. число жертв становило 50 тис. осіб [16, с. 115; 17, с. 147].

Після деокупації району члени НДК знайшли цю кремаційну піч, яка складалася з рельсів, на які клали листи заліза з отворами і масу людських тіл. До печі був влаштований спеціальний спуск (для вантажівок). Біля печі були знайдені бочка і черпак з залишками смоли, розкидані речі померлих. Судячи зі стріляних гільз і залишків підірваних гранат, німці розстрілювали або підривали людей на вході у міні-крематорій. Трупи обкладали дровами і поливали смолою.

Також в районі Мінська були знайдені залишки трупів військовополонених у селах Глинище, Тучинка, на хуторі Петрашкевичі, в урочищах Уручче і Дрозди, на єврейському цвинтарі, в парку культури. Так, у 450 м. від колишнього хут. Петрашкевичі були знайдені 8 ям-могил із залишками попелу і кісток, волоссям, металевими речами, обпаленим жіночим і дитячим взуттям. Там німці знищили до 25 тис. осіб з Мінська. Неподалік табору на території с. Дрозди теж була знайдена траншея-канава з залишками трупів (кісток і черепів) та спаленого одягу. Членами НДК встановлено, що в ній поховано близько 10 тис. осіб [21, с. 89]. Неподалік Мінська на залізничному шляху Мінськ-Молодечно було знайдено 197 могил з 80 тис. осіб (як цивільних, так і військовополонених). Проте не всі трупи встигли спалити [17, с. 148].

У Західній Білорусі зондеракція розпочалася пізніше і тривала навесні-влітку 1944 р. (район Бреста, Гродно, Колбасино тощо). Утилізацією трупів займалася група євреїв, яких після робіт стратили. Наприклад, у Гродно спалення трупів тривало до 26 червня 1944 р. [16, с. 118–120]. В районі Смолевичів, Пінська, Кобрина, Слоніма та інших містах акція тривала, переважно, у першій половині 1944 р., приблизно з грудня 1943 р. до початку липня 1944 р. У Смолевичах спалення трупів відбувалося у січні 1944 р., у Пінську і на ст. Бронна Гора – у травні – червні, у Слонімі – з кінця червня до початку липня 1944 р. [1, с. 245]. Так, у травні 1944 р. розпочалися утилізаційні роботи під Пінськом, де розрили 9 масових могил, в яких було захоронено 30 тис. трупів з числа військовополонених, євреїв, білоруського населення (акції 1941–1942 рр.) [17, с. 147].

Водночас розпочалися роботи в районі залізничної ст. Бронна Гора. В німецькій команді перебувало 30 осіб (20 поліцейських, 6 есесівців, 3 представника СД, перекладач), а також 100 в'язнів. В цьому районі у 1941–1943 рр. були розстріляні бл. 50 тис. бранців гетто Бреста, Пінська, Дрогичина, Іванова, Кобрина, Берези-Картузької, а також в'язні тюрем інших національностей. Також на станцію з Мінська німці доставили для спалення 8 тис. свіжих трупів. Ексгумація і спалення тіл відбувалася цілодобово протягом 15 днів. Після робіт «команду смертників» ліквідували. А місце засадили молодими деревами [17, с. 148–149].

Наприкінці травня –у червні 1944 р. відбулася утилізація трупів в Березі-Картузькій. В районі Слоніма роботи проводилися наприкінці червня 1944 р. Там працювало 50 в'язнів з місцевої тюрми. Жили у землянці. Після робіт

команду зачинили у землянці, закидали гранатами, а потім підпалили. Також у 1944 р. «операція–1005» проводилася в районі Молодечно, Запілля, Янове, Лунинця, Кобрина, Бреста, Вілейки. Загальна кількість спалених трупів у Білорусі оцінюється у понад 300 тисяч [17, с. 149–150].

У Литві приховування слідів злочину розпочалося одночасно з Білорусью або трохи пізніше. Так, утилізаційні роботи в Каунаських фортах тривали з осені 1943 р. В IX Форті, де в основному були розстріляні євреї з Каунаського гетто і депортовані євреї з Рейху, роботу проводили відібрані 34 в'язні з Каунаського табору-гетто, 26 радянських військовополонених, 4 неєвреїв. Мусили спалити понад 50 тис. тіл. Працювали під пильною охороною, а після робіт їх заковували в кайданки, щоб не втекли. Тим не менш втекти їм вдалося. Нині форт є музеєм [23].

У Понарах (Панеряй, неподалік Вільнюса), де протягом окупації загинуло від 50–70 до 100 тис. осіб, переважно євреїв Вільнюського гетто і регіону, спалення трупів тривало з осені 1943 р. до червня 1944 р. Працювало понад 80 єврейських в'язнів, ймовірно, з Вільнюського табору-гетто. Тіла спалювали штабелями на великих багаттях, які горіли по три доби. Після чого залишки кісток перемелювалися і дробилися до стану піска. У квітні 1944 р. з робіт втекли десятки робітників, частині з яких вдалося вижити. У 1960 р. на місці масових вбивств був відкритий пам'ятник жертвам фашистського терору, в 1991 р. – пам'ятник вбитим євреям (на їдиші, івриті, литовській мові), в 2018 р. відкрито Панеряйський меморіальний комплекс [24; 25].

У районі Риги (Латвія) і Талліна (Естонія) через брак пального «зондеракція–1005» тривала протягом квітня-вересня 1944 р., тобто розпочалася набагато пізніше ніж у Литві. У Латвії в команду «смертників» набиралися теж євреї та радянські військовополонені. За завчасно підготовленою методикою, масові могили розкопувалися, залишки тіл спалювалися, а учасники операції знищувалися [26, с. 18].

Так утилізацією трупів Саласпілського концтабору займалися в'язні табору під керівництвом зондеркоманди «1005б», що прибула з України. Табір почав створюватися у жовтні 1941 р. для ув'язнення іноземних євреїв, але з 1942 р. став місцем запроторення місцевих євреїв, а також депортованих з Білорусі. Крім євреїв у концтаборі тримали латишів і білорусів – порушників порядків. У 1967 р. на місці концтабору відкрили Саласпілський меморіальний ансамбль. 50-60 табірників мусили спалити від 12 до 20 тис. трупів. Чоловічі, жіночі і дитячі тіла знаходилися в 6-8 масових могилах у 8 км від Риги і в 100 м від дороги Рига-Двинськ. Роботи в цьому місці розпочалися наприкінці квітня і тривали до початку червня 1944 р. Потім робітників вбили пострілом у потилицю, до того змусивши лягти обличчям до землі [1, с. 258–259].

Далі команду «1005б» відправили у Бікернієкський ліс на околицю Риги, де під час нацистської окупації були розстріляні місцеві та іноземні євреї, радянські активісти, представники руху Опору, полонені червоноармійці.

Частина розстріляних були привезені в ліс з ризьких тюрем протягом липня 1941 р. Загалом, за різними оцінками, в лісі загинуло від 35 до 46 тис. осіб, з них євреїв – близько 20 тисяч. Трупи були захоронені в «братських могилах». У 2001 р. на місці масових страт було відкрито Меморіал, що дуже нагадує треблінський в Польщі.

У Бікернієках масові могили знаходилися в двох місцях. 50–60 робітників мешкали в бараках в 250 м від розкопаних 6–7 могил (10–12 тис. трупів). В іншому місці розкопали 78 могил (10–20 тис. тіл). У лісі роботи на різних ділянках тривали з середини червня до кінця липня і з початку серпня до середини вересня 1944 р. Після чого робітників розстріляли поліцаї-охоронці, а трупи спалили. Завершення «зондеракції» для команди «1005б» ознаменувало вибуття з Риги пароплавом у Данциг, а далі в Марбург. В останньому місті загін об'єднали з іншими поліцейськими і відправили нести суто поліцейську функцію у Прагергоф, де до кінця війни мусили вести боротьбу з партизанами і кримінальними злочинцями [1, с. 259–260].

П. Блобель, який у Ризі перебував з жовтня 1943 р., був особисто присутнім на утилізації трупів поблизу Талліна, де невеличкі масові могили знаходилися у болотистій місцині, у 20-30 км на схід від міста і нараховували 20-30 тіл. Проте відкрили лише 4–5 могил, трупи яких спалили [1, с. 240]. Тож, на території Білорусі та країн Балтії «зондеракція–1005» тривала з осені 1943 р. до осені 1944 р. і залежала не лише від темпу наступу радянських військ, але й наявності пального.

Дистрикт «Галичина». Проведення «зондеракції–1005» розпочалося у червні 1943 р. з розпорядження шефа СС і поліції дистрикту Ф. Катцмана. Були проведені спецзаходи з викопування і спалення трупів розстріляних і закатованих цивільних осіб, радянських військовополонених, підданих іноземних країн. Під час нацистської окупації Львівщини основними місцями масових страт цивільних осіб, переважно євреїв, окрім території Львівського ґетто, стали Кривчицький ліс, Лисиницький ліс (поблизу с. Лисиничі біля Львова у напрямку Винників і Тернополя, нині львівський міський парк), околиці і територія Янівського табору у Львові. Загалом на території Львівщини члени НДК виявили 60 місць масового знищення людей. Викопані з масових могил трупи спочатку обшукувалися на предмет наявності дорогоцінностей, потім складалися штабелями разом з дровами, обливалися смолою і бензином, і спалювалися на відкритих багаттях (у кожному від 1,2 до 1,6 тис. тіл).

Кістки та попіл просіювали через спеціальне решето з метою збору золотих предметів: зубних коронок, каблучок, годинників. Часто віднайдені золоті і срібні вироби (ланцюжки, персні, медальйони) забирали собі німецькі охоронці. Потім всю суміш розвіювали полями як добриво чи змішували із землею. Крупні кістки перемелювалися у спеціально сконструйованій кісткодробилці. Подібну установку вже використовували в «таборі смерті» Белжець (на півдні

Генеральної губернії), тому для Львова вона не була особливим винаходом. Під час евакуації німці не встигли знищити пристрій і залишили його на території Янівського табору.

Зазвичай, всі «брудні» роботи виконували євреї, переважно набрані з Янівського табору, і військовополонені, ймовірно, з львівської «Цитаделі». Для правильного приховування слідів злочинів у Янівському таборі навіть створили 10-ти денні спецкурси, на які з'їжджалися коменданти таборів з Любліна, Варшави, Кракова, інших польських міст. Курси викладав керівник львівської «зондеркоманди–1005» унтерштурмфюрер СС Вальтер Шаллок (Шеллок), навчаючи персонал методиці утилізації тіл, приховування і маскування місць злочину через висадження кустарників і дерев.

Львів. Львівська «зондеркоманда–1005» нараховувала до 126–129 в'язнів, за якими наглядали 8–10 есесівців і 70 шуцполіцаїв [17, с. 139]. Роботу розпочали з району «Піски» поблизу Янівського табору, де знаходилися багаточисленні масові поховання 1941–1943 рр. У піщаному кар'єрі відбувалася ексгумація й одночасне спалення тіл вбитих. На початку жовтня 1943 р. були спалені й 36 трупів розстріляних львівських професорів [21, с. 68].

Використання місцевості «Піски» не припинялося до останнього – туди на розстріл постійно звозили в'язнів Янівського табору, тюрми на Лонцького, львівських околиць. У перші дні єврейські в'язні-робітники розміщувалися в одному з бараків Янівського табору, а потім у спецприміщенні на «Пісках». Кількість задіяних людей коливалася від 70–80 до 120 осіб, поділених на бригади, яким заборонялося спілкуватися між собою. Територію і робітників охороняла тернопільська поліція охорони з 1-го батальйону 23-го поліцейського полку. Хворих розстрілювали, а тіла спалювали. Спалені тіла були не лише львівського походження, але й звезені у червні – липні 1943 р. з інших галицьких містечок. Після завершення робіт на «Пісках» частину зондеркоманди перевели в Личаківську рощу на східній околиці Львова [1, с. 245–246].

В'язні Янівського табору Л. Вєлічкер і Г. Хамайдес у своїх показах повідомили, що за 5 місяців роботи у «бригаді смерті» з попелу спалених ними трупів було висіяно і відправлено до Німеччини 110 кг золота. Л. Вєлічкер у бригаді працював з 6 червня до 20 листопада 1943 р. У цей час його команда спалила понад 310 тис. трупів, з яких близько 170 тис. на піщанику Янівського табору («Піски») (за іншими даними, 40–50 тис. трупів [17, с. 139; 27, с. 126–127]). До того ж команда утилізувала понад 140 тис. в Лисиницькому лісі [7, с. 158] (за іншими даними, – 90 тисяч). У ці цифри входять як старі трупи, викопані з могил, так і свіжі, що спалювалися відразу після розстрілу.

Протягом 18–20 листопада 1943 р. у Янівському таборі тривав збройний опір в'язнів. Було вбито 40 німців і щонайменше 200 євреїв. З табору утекло від 50 до 600 осіб. Трупи цілодобово вивозили у Лисиницький ліс або на єврейський цвинтар. Частину бунтівників вивезли на розстріл у Кривчицький і

Лисиницький ліси. З Кривчицького лісу під час страти втекло 150 осіб, оскільки стрілки були на підпитку [4, с. 146, 148, 150, 152].

У листопаді 1943 р. «бригада смертників», розкидана по різних місцях утилізаційних робіт, під впливом бунту в Янівському таборі, здійснила одночасну спробу втечі, за що багатьох було вбито. Так, з личаківської команди не всім вдалося втекти. Частина в'язнів була розстріляна охоронцями на місці, інших половили протягом наступних кількох днів. Вижити вдалося лише 10–15 втікачам. Після втечі була створена нова команда для спалення трупів на «Пісках», але вже янівських бунтівників. Для запобігання втечі ноги їм закували у кайданки. Після чого команду перевели у Станіславів (Івано-Франківськ) [1, с. 246].

Восени 1943 р. у Лисиницькому лісі вже працювала команда з 40 в'язнів Янівського табору, яких спочатку щодня доправляли в с. Лисиничі, а згодом лишили на місці і розмістили у бараці. Знесилених працею, голодом, знущаннями в'язнів знищували. А на їхнє місце з табору набирали нові партії. Люди займалася викопуванням і спаленням трупів, хоча перед цим (навесні 1943 р.) у Лисиничах сильним паводком рови розмило і на поверхні опинилися численні трупи, які довелося перепоховати [4, с. 144–146].

У Лисиничах, за спогадами місцевих жителів, за шість місяців спалили 90 тис. тіл, переважно, євреїв, а також радянських та італійських військовополонених, які були поховані в 59 ямах-могилах. Основні роботи розпочалися навесні 1944 р. Спецзона була оточена вежами і колючим дротом. У розпалене велике багаття тіла скидали євреї–військовополонені. Вони ж обшукували їх на вміст золотих виробів, а тіла рахували. Роботи велися цілодобово. Наприкінці завершення робіт в'язні вночі вчинили бунт, щоб втекти до польських партизанів, але більшість були розстріляні німецькою охороною. Наступного дня їхні тіла зібрали і спалили місцеві жителі, які мали кінні підводи [13, с. 154–170].

Натомість в інших джерелах йдеться про іншу хронологію подій. За польськими джерелами, втеча лисиницьких робітників відбулася з 19 на 20 листопада 1943 р. Бунт розпочався увечорі, коли німці вже спали. Євреї накинулися на німецьких вартових, але захопити їх зненацька не вдалося. З кар'єру втекли всі робітники разом з німецькою охороною. На їхній пошук була мобілізована вся львівська кримінальна поліція, яка опівдні виїхала машинами у Лисиничі для розслідування інциденту та полювання за втікачами. Згідно з офіційним німецьким звітом, з лисиницького табору втекло 160 євреїв. Кілька осіб переховувалися у Львові. На меблевому складі було вбито 25 євреїв–утікачів, екзекуцію виконано українською поліцією [4, с. 146–147, 150].

Після бунту німці створили «нову» бригаду, яка продовжила спалення трупіву Лисиницькому лісі до весни 1944 р. У цей ліс щоденно вантажівками звозили великі партії військовополонених з табору «Цитадель», в'язнів Янівського табору, Львівської тюрми, затриманих підчас вуличних облав. Член

«бригади смертників» Д. Манусевич розповів, що після завершення робіт неподалік Янівського табору, їх вночі вантажівками відвезли в Лисиницький ліс, де вони розрили 45 ям-могил з трупами розстріляних радянських, французьких, бельгійських, італійських, угорських військовополонених (з числа колишніх союзників Німеччини), а також мирних громадян. Члени НДК, обстеживши місце розстрілів, знайшли на поверхні землі і в різних ямах попіл і людські кістки, вставні зуби, предмети особистої гігієни, волосся [21, с. 72, 79–81].

Тож, в районі Львова основні утилізаційні роботи тривали з літа 1943 р. до весни 1944 р. Однак в різних джерелах кількість розкопаних могил і спалених трупів значно різниться. Також різняться дані щодо втечі янівських робітників, які одночасно працювали в різних місцевостях неподалік Львова. З «Пісків» робітники втекли наприкінці листопада 1943 р., під час бунту в Янівському таборі. У Лисиничах, ймовірно, також, хоча в спогадах місцевих мешканців мова йде про весну 1944 р. і про бунт військовополонених.

Станіславів (Івано-Франківськ). У цьому західноукраїнському місті утилізація трупів вбитих, переважно євреїв місцевого гетто, тривала у січні–березні 1944 р. Виконавцями стала львівська команда в'язнів, яка працювала на «Пісках», спеціально привезена для цієї роботи, оскільки вже мала певний досвід з зачистки слідів нацистських злочинів. Щоб запобігти втечі ноги 100–105 в'язнів закували ланцюгами. Роботи відбувалися на міському цвинтарі, який завчасно огородили триметровим парканом. Спочатку з трупів знімали цінності, а потім спалювали в печах. Кістки перемелювали, а попіл просіювали. Всього з 4-х поховань вилучили і утилізували 8 тис. тіл. 25 березня 1944 р. львівську команду розстріляли на тому ж цвинтарі, а її трупи спалили. Втекти вдалося лише одному в'язню [1, с. 246; 5].

Тож, у дистрикті «Галичина» всю брудну роботу з утилізації трупів виконували, переважно, в'язні Янівського табору. Роботи тривали з літа 1943 р. до весни 1944 р. Попри бунти і невдоволення робітників, роботи все одно продовжувалися. Німці попросту замінювали втікачів і розстріляних бунтівників новими партіями в'язнів і формували нові команди.

РКУ. Проведення «зондеракції–1005» на території РКУ розпочалося з кінця літа 1943 р. і тривало до весни 1944 р. Організацію і контроль за утилізацією трупів здійснювали дві зондеркоманди «1005а» і «1005б».

Бабин Яр (Київ). 18 серпня 1943 р. розпочалася утилізація трупів, захоронених в ровах Бабиного Яру. Там працювали дві німецькі зондеркоманди «1005а» і «1005б»: перша була сформована на початку серпня у Києві, друга – наприкінці серпня у Дніпропетровську. Кожна команда нараховувала кілька чиновників з поліції безпеки і СД (до 10 осіб), які керували процесом спалення трупів. В обидві команди входили від 30-40 до 60 осіб з числа німецької поліції охорони, які охороняли спецзону і робітників, набраних з числа в'язнів Сирецького табору (комуністів, підпільників, євреїв, військовополонених), що

знаходився поруч з Бабиним Яром. Спалення трупів розпочала команда «1005а», якій на допомогу відправили команду «1005б» [3, с. 47].

Рух дніпропетровської команди розпочався 5 вересня 1943 р., коли мобілізували 40 осіб охоронної поліції г/о «Дніпропетровськ» і разом з 6–8 офіцерами з СД відправили в Київ. Київський загін мав подібний склад і вже місяць ніс охорону в'язнів на місці розкопок. Дніпропетровський загін розмістили в казармах київської охоронної поліції. Ніхто не розповідав про причини їхнього перекидання в Київ, лише після прибуття на місце утилізаційних робіт (10 вересня), солдати дізналися про свої функції. До останнього все трималося в таємниці. Групу «1005б» привезли вантажівками на цвинтар на околиці Києва для посиленої охорони в'язнів, за яких кожен ніс особисту відповідальність. Тож, обидві групи поліцейських несли охоронні функції, а співробітники СД слідкували за роботою в'язнів. Охорона периметру Бабиного Яру мала подвійне коло. Зовнішня охорона відганяла зайвих глядачів і близько до спецзони нікого не підпускала, внутрішня – слідкувала за тим, щоб в'язні не втекли. Роботи в Києві тривали до 1 жовтня 1943 р. На них з інспекцією двічі (у серпні і вересні) особисто побував П. Блобель [1, с. 252-255].

Після війни головний керівник «зондеракцією» свідчив: «…У серпні я особисто спостерігав спалення трупів у загальній (масовій) могилі під Києвом. Довжина цієї могили була приблизно 55 м., ширина – 3 м., глибина 2,5 м. Після того, як був знятий верхній шар землі, трупи облили паливом і підпалили. Це тривало приблизно два дні, допоки могила не прогорала до землі.…Після цього вона була засипана, а сліди знищені. Через наближення фронту було неможливо знищити загальні могили далі на південь і схід, які лишилися після екзекуцій, проведених оперативними групами» [1, с. 240; 12, с. 103; 18, с. 8]. Тобто покази П. Блобеля свідчать про те, що з могили трупи не виймалися, а спалювалися на місці, на відміну від решти.

Подробиці щодо відбору в'язнів з Сирецького табору і самих утилізаційних робіт в Бабиному Яру розповіли Д. Будник, Я. Капер, Я. Стеюк, В. Давидов, С. Берлянт, які брали безпосередню участь в них. За їхніми спогадами, спочатку з табору відібрали 100 осіб, ноги яких закували в кайданки, щоб не втекли. У кайданках в'язні перебували цілодобово: і спали, і працювали. До кінця вересня 1943 р., через велику кількість робіт та з метою їх прискорення, значне фізичне навантаження, кількість робітників німці збільшили втричі: від 321 до 330 осіб.

Проведення утилізаційних робіт трималося в таємниці. Тому навколо Яру німці встановили маскувальні щити, а територію оголосили забороненою зоною. У похапцем висадили звезені дерева, щоб максимально замаскувати територію від радянської авіації. Охороняли в'язнів не українські поліцаї, як у Сирецькому таборі, а суто німецькі, які мали при собі зброю (нагайки і пістолети). Охорона змінювалася кожні дві години. Основна охорона на схилах Яру мала на озброєнні кулемети. Все що відбувалося у Бабиному Яру

становило таємницю навіть для самих німців, не причетних до «зондеракції». Щоб максимально тримати все у таємниці, німецькі охоронці власноруч підвозили робітникам їжу, дрова, пальне.

Усі робітники мешкали у викопаних землянках прямо на місці розкопок і спалення трупів, і до кінця утилізаційних робіт назад до Сирецького табору не поверталися. З метою запобігання втеч перед землянками була встановлена спостережна вежа з кулеметом. В самі землянки німці не входили. Німецькі охоронці мешкали в 2-х км від землянок, в двох дерев'яних бараках. Робітників годували трохи краще ніж в'язнів Сирецького табору, проте не достатньо добре. За виснажливу роботу двічі на день видавали шматок хліба і черпак супу, а також горілку. Робітники мусили їсти брудними руками, які не дозволялося мити, так само, як у Білорусі.

Хворих і не придатних до важких фізичних робіт розстрілювали. Зокрема, відомо про страту 24 осіб. На їх місце привозили нові групи в'язнів (по 20–40 осіб), тому ротація робітників була суттєвою і відбувалася протягом всього часу.

З метою збереження максимальної таємничості про мету робіт в'язням не повідомлялося і вони про все дізнавалися на місці, як й німецькі охоронці. Технічними роботами керував штурмшарфюрер СС Генріх Топайде, який знав усі місця захоронення тіл. Серед в'язнів Топайде мав репутацію психічно неврівноваженої людини (психа), жорстокого ката і нелюда, адже за будь-яку провину людину відразу вбивав, стріляючи у потилицю без попередження або змушуючи жертву вставати перед ним на коліна, а потім в неї стріляв.

Щоб пришвидшити роботи, оскільки наближався фронт, німці в Яр пригнали бульдозер, екскаватор, нафтовозку. Усі робітники були поділені на бригади (до 30 осіб), на чолі з бригадиром-в'язнем. Кожна виконували свою ділянку роботи. Одні розкопували могили вручну лопатами чи бульдозером, інші обслуговували екскаватор, треті діставали трупи (гачками або екскаватором), четверті обшукували їх на предмет наявності дорогоцінностей (перснів, каблучок, ланцюжків тощо), грошей (зокрема валюти), царських золотих монет, золотих годинників і портсигарів. Знайдені золоті вироби німецька охорона забирала собі. Натомість в'язням діставалася знайдена їжа, парфумерія (наприклад, чоловічий одеколон), пляшки вина. Все знайдене вони вживали на місці, на очах в німецьких охоронців. Бригади працювали з 7 год. ранку до 18 год. вечора. На обідню перерву відводилася 1–2 години [1, с. 255; 18, с. 167].

Ще одна група в'язнів виривала з ротів золоті зубні коронки, інша складала тіла на багаття. Ці робітники працювали по 12–15 годин на добу, оскільки німці дуже поспішали і всіх підганяли.Під час утилізаційних робіт розмовляти між собою в'язням заборонялося, так само, як і на решті окупованих земель.

Трупи спалювалися на великих саморобних багаттях (печах), висотою від 2,5 до 3–4-х метрів.Одночасно на кожному з них, за різними оцінками, горіло від 2–3 до 5 тис. тіл, переважно з числа тих, кого розстріляли восени 1941 р.

Загалом в яру працювало 60 багать/печей. Так як розстріли в Бабиному Яру не припинялися до останнього, то робітники мусили спалювати й свіжі трупи, зокрема ті, які привозили в газвагенах, переважно вбитих в'язнів київської тюрми СД (з числа повій, партизанів, підпільників).

Більшість спалених тіл належала цивільним особам (чоловікам, жінкам, дітям). Щодо стану трупів Я. Капер свідчив, що перші тіла були голі, другим шаром лежали напівроздягнені, а зверху – в одязі [18, с. 167]. Це нашарування свідчить про те, що трупи мали різний час вбивств, і не лише 1941 рік, різне походження вбитих. Адже відомо, що, наприклад, євреїв німці розстрілювали голими або в одній спідній білизні. За різними оцінками, таких тіл було спалено від 45 до 70 тисяч, зокрема близько 20 тис. трупів радянських військовополонених з числа командного складу, а також 500–800 тіл вбитих на території психіатричної лікарні ім. Павлова. Там трупи викопували в ручну, а потім вантажівками звозили до печей.

Саморобні багаття/печі будували з підручних матеріалів, переважно з плит, пам'ятників і залізних огорож, звезених з сусіднього єврейського цвинтаря. На пам'ятники встановлювали рельси, зверху огорожу. Потім в два ряди клали дрова, зверху трупи, потім знову дрова, трупи, дрова. Все це поливали паливом (керосином, автолом чи нафтою), але підпалювали особисто німці.

Про все, що відбувалося в Яру здогадувалися мешканці Куренівки (нині район Києва), оскільки бачили чорний дим від вогнищ і відчували постійний сморід від горілого м'яса. Двічі на тиждень (по понеділках і п'ятницях) в Яр приїздили газвагени, які привозили нові жертви – людей різного віку і національностей, переважно, в'язнів тюрми СД. В кожній «душогубці» перебувало 40-45 трупів. Робітники самі вивантажували тіла і підкидали у вогонь. Іноді автівки напряму заїзджали в Бабин Яр і там на місці живих людей труїли вихлопними газами. Робітники чули їхній галас, який поступово згасав. Якщо не вистачало робочих рук німці людей не знищували, а змушували працювати в Яру, допомагаючи в'язням Сирецького табору.

Серед групи, яка спалювала трупи вижило не багато: одних німці розстріляли, інші вчинили самогубство. Замість них щодня підкидали новий контингент робітників, які розповідали про наближення фронту, оскільки в Яру у вересні 1943 р. вже було чути радянську канонаду. Німецька охорона печей часто змінювалася і вони багато пили горілки. Явно, не витримували нерви все це бачити на власні очі. Не до кінця спалені кістки дробилися, просіювалися через спеціальні сита (для затримки неспаленого золота), змішувалися з землею і розвіювалися по Яру іншою бригадою.

Робітників періодично обшукували на наявність заборонених предметів і якщо щось знаходили, то розстрілювали на місці. Так, в одного в'язня німці знайшли ножиці, подумали, що хотів перерізати ними кайдани. За це його побили до напівсмерті і втрати свідомості, а потім напівживого кинули в багаття. Попіл змішали з піском і висипали на дорогу.

Час від часу в Бабин Яр приїздило «високе начальство» і вимагало від Топайде пришвидшити роботи. А той, у свою чергу, обіцяв за гарну роботу забрати в'язнів з собою під час відступу на Житомир, Бердичів і Львів, а на тих, хто буде погано працювати чекала піч. Однак люди не витримували фізичного і психічного навантаження. Щодня німці розстрілювали 5–6 осіб, ймовірно, за повільну роботу. Робітники намагалися тікати, але за втечу розстрілювали їхніх побратимів-заручників. Одного разу за втечу однієї особи розстріляли 15 заручників, а німецький охоронець був покараний. Проте втекти частині робітників все таки вдалося. Подія сталася наприкінці вересня 1943 р. Серед втікачів на прихід червоноармійців дочекалися, за різними оцінками, від 14 до 18 осіб. 14 німецьких охоронців отримали покарання у вигляді 10 діб арешту в київській тюрмі СД. Після втечі німці жорстоко помстилися і розстріляли решту робітників, а роботи в Бабиному Яру припинили [1, с. 249–252, 256; 3, с. 47–50; 18, с. 36–38, 43–44, 161–162, 165–166, 168].

Шлях зондеркоманд після завершення робіт у Києві. Після Києва німецьких фахівців з команд «1005а» і «1005б» відправили в інші місцевості, де вони мусили проводити подібну роботу. Так, команду «1005а» відправили в Білу Церкву. У грудні 1943 р. команда вже працювала в Умані, де 50 в'язнів спалили 5 тис. трупів. Далі команду перекинули у Львів, де наприкінці січня 1944 р. вона пішла у відпустку. В середині березня команда «1005а» знову зібралася у Львові, звідти виїхала у Кам'янець-Подільський, але тамтешні розкопки провести не встигли через стрімке оточення міста радянськими військами. Відтак була змушена повернутися до Львова. У травні 1944 р. команду перекинули у польське м. Замосця, де за містом знаходилася велика братська могила. Інше місце робіт розташовувалося у лісосмузі. В обох місцях Замосця роботи тривали 6 тижнів. На них працювало 50 єврейських в'язнів. Після робіт їх знищили, ймовірно, у газвагені. Пізніше команду «1005а» використовували для охорони єврейських транспортів, які вибували з Лодзького гетто в Аушвіц–Біркенау. Наприкінці літа – восени 1944 р. команда припинила свою зондер-діяльність і була відправлена у Зальцбург [1, с. 260–261].

Після Києва команду «1005б» відправили в Бердичів, потім Білу Церкву і Кривий Ріг. В останньому місті команда перебувала два дні (14–15 жовтня 1943 р.), чекала початку ексгумаційних робіт. На той час СД сформувала команду в'язнів з 40–50 осіб, поселила в землянки поблизу масових могил (так само, як в Бабиному Яру), але через стрімке наближення фронту спалення тіл так і не розпочалося. Тому команду відправили у Миколаїв, де протягом 8 днів мусила стежити за утилізацією 3–4 тис. трупів, переважно єврейських, охороняти в'язнів-робітників. Мешкали в погребі для зберігання овочів. Після завершення робіт, на початку листопада 1943 р. СД розстріляло в'язнів-робітників (виводили групами по 4–5 осіб).

З Миколаєва команду «1005б» відправили у Воскресенськ, де знаходилося кілька масових могил в одній з піщаних долин. В 3–4 могилах було зарито близько 1 тис. трупів (чоловічих, жіночих, дитячих), які, ймовірно, належали євреям. Роботи тривали майже три тижні і після їх завершення в середині грудня 1943 р. 40–50 в'язнів-робітників теж знищили. З Воскресенська команда на два тижні повернулася в Миколаїв, скоріш за все на різдвяно-новорічні свята, а вже 3 січня 1944 р. виїхала у Вознесенськ. Там на розкопках теж працювали в'язні, яких стратили у 20-х числах січня. Після виконання робіт загін знову на кілька днів повернувся в Миколаїв, звідти був перекинутий у польське м. Закопане (під Краків) для місячного відпочинку (з кінця січня до кінця лютого 1944 р.). У березні німецька команда отримала додаткові 4 тижні відпустки на Батьківщині. Після чого усі зібралися у Львові, щоб продовжити роботу і залишалися в місті до середини квітня 1944 р. Потім вибули в польське м. Катовіце, а звідти в табір Саласпілс поблизу Риги [1, с. 256–258].

Навесні 1944 р. в Миколаєві утилізацію трупів продовжили 50 радянських військовополонених з табору на «Темводі» (Шталаг–364). Мешканка с. Воскресенське та інші свідки розповідали, що військовополонених поселили у колгоспному курнику, оточеного колючим дротом. У Яру працювали в ланцюгах, прикуті один до одного. Щодня викопували тіла, рахували їх, обшукували на вміст золотих предметів і складали у великі багаття. Після виконання утилізаційних робіт людей зачинили і живцем спалили у курнику, врятуватися вдалося одиницям [13, с. 225–227].

Після завершення «зондеракції–1005», у вересні 1944 р. у Зальцбургу всі команди зібрали вже для іншої оперативної роботи. Створили з них оперативну групу «Ільтіс» під керівництвом П. Блобеля для введення боротьби з партизанами на австрійсько-югославському прикордонні [1, с. 261].

Тож, ліквідація слідів нацистських злочинів на теренах РКУ, так само як в дистрикті «Галичина», розпочалася і завершилася раніше ніж в РКО, тривала протягом літа 1943 – весни 1944 р. Усі роботи виконували в'язні місцевих таборів, зокрема, в Києві – Сирецького табору. Дві німецькі команди, задіяні в спецакції, проводили організацію і контроль за утилізацією трупів в різних місцевостях, переважно в великих містах Київщини, Черкащини, Дніпропетровщини, Миколаївщини.

Таким чином, організація і проведення «зондеракції–1005» мала на меті зачистку слідів нацистських злочинів проти цивільних осіб і радянських військовополонених, тіла яких були захоронені у великих «братських могилах» після проведення масових страт, переважно у 1941–1942 рр. Головним замовником спецоперації виступило РСГА, основним виконавцем – один з керівників зондеркоманди айнзацгрупи С, який з січня 1942 р. працював в РСГА. Усі німецькі зондеркоманди формувалися на місцях, складалися з представників місцевих відділень поліції безпеки і СД, поліції охорони порядку. До команд тимчасово залучалися й в'язні місцевих тюрем, таборів-

гетто, виправно-трудових таборів, трудових таборів, які виконували всю брудну роботу замість німців. Німецький персонал ніс виключно організаційно-контролюючі і охоронні функції. Через набуття відповідного досвіду німецький персонал зондеркоманд не розформовували до останнього, а навпаки намагалися використати в різних місцевостях для проведення однакових робіт, щоб не набирати інший, і якомога менше залучати сторонніх осіб до виконання таємної місії.

Утилізація трупів на всіх окупованих теренах Білорусі, країн Балтії та України відбувалася за одним сценарієм: тіла викопували з могил, обшукували, спалювали на відкритих багаттях/саморобних печах, попіл і залишки кісток перемелювали, просіювали, а потім розвіювали місцевістю. Єдине, що згадки про кісткодробилку стосуються лише львівського регіону, на решті територій про її використання не йдеться. Залучення в'язнів з тюрем і таборів СС і СД, зокрема радянських військовополонених для утилізаційних робіт характерне для всіх окупованих територій. Одних тримали у кайданках, інших – ні, що свідчить про різні підходи місцевих керівників щодо використання допоміжної робочої сили. Зазвичай усі робітники жили поруч з місцем утилізаційних робіт (землянках, бараках) і їхня подальша доля виявилася однаковою – усі мусили загинути і забрати з собою в могилу таємницю про «зондеракцію». Знаючи про це, робітники влаштовували втечі з місць примусових робіт. Хоча не всі спроби виявилися вдалими, вижити вдавалося одиницям.

Список використаних джерел та літератури

1. Круглов А. Без жалости и сомнения: Документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопастности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. Часть IV. Днепропетровск: Ткума, 2010. 304 с.
2. Круглов А. Трагедия Бабьего Яра в немецких документах. Днепропетровск: Ткума; Лира ЛТД, 2011.140 с.
3. Круглов А., Уманский А. Бабий Яр: жертвы, спасители, палачи. Днипро: Ткума; Лира ЛТД, 2019. 280 с.
4. Гогун О., Ковба Ж. Збройний виступ євреїв у Янівському таборі в інформаційних звітах українських і польських націоналістів. *Голокост і сучасність.* 2010. №1 (7). С. 143–153
5. Соловка Л. Геноцид євреїв Станіслава в роки Другої світової війни. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Solovka_Liubov/Henotsyd_ievreiv_Stanislava_v_roky_Druhoi_svitovoi_viiny.pdf
6. Боляновський А. Нацистський табір примусової праці у Львові: історія, злочинці, жертви. *Українсько-єврейське співжиття під час Голокосту. На матеріалі Західної України: збірник наукових статей; упор. та наук. ред. А. Боляновський.* Дніпро-Львів: Ткума, Ліра ЛТД, Інститут українознавства ім. І. Крипякевича НАН України, 2019. С. 6–40
7. Пагіря О. Єврейське гетто та нацистський концтабір у Львові (за документами ГДА СБУ). *Українсько-єврейське співжиття під час Голокосту. На матеріалі Західної України: збірник наукових статей; упор. та наук. ред. А. Боляновський.* Дніпро-Львів: Ткума, Ліра ЛТД, Інститут українознавства ім. І. Крипякевича НАН України, 2019. С. 138–160
8. Пастушенко Т. Айнзацгрупи СС – оперативні групи поліції та СД, виконавці терору на окупованих нацистами територіях під час Другої світової війни. Український аспект. *Сторінки воєнної історії України.* 2023. Вип. 27. С. 135–166. DOI: https://doi.org/10.15407/sviu.2023.27.135

9. Spector S. Aktion 1005 — Effacing the Murder of Millions. *Holocaust and Genocide Studies.*1990. Vol. 5. No. 2. P. 157–173
10. Hoffmann J. "Das kann man nicht erzählen": Aktion 1005 – wie die Nazis die Spuren ihrer Massenmorde in Osteuropa beseitigten. Hamburg: Konkret Verlag, 2008. 649 s.
11. Angrick A. "Aktion 1005" – Spurenbeseitigung von NS-Massenverbrechen 1942–1945. Eine "geheime Reichssache" im Spannungsfeld von Kriegswende und Propaganda. 2 Bde. Göttingen: Wallstein, 2018. 1381 s.
12. Wiehn E.-R. (Hrsg.) Die Shoah von Babij Jar: Das Massaker deutscher Sonderkommandos an der jüdischen Bevölkerung von Kiew 1941. Fünfzig Jahre danach zum Gedenken. Konstanz, 1991.
13. Дебуа П. Хранитель спогадів. Кривавими слідами Голокосту / Отець Патрік Дебуа; [пер. з фр.]. Київ: Дух і Літера, 2011. 336 с.
14. Хоффманн Й. «Операция 1005» – уничтожение немцами следов массовых преступлений в Малом Тростенце. *Лагерь смерти «Тростенец» в европейской памяти: Материалы международной конференции (Минск, 21–24 марта 2013 г.).* Минск, 2013.
15. Смиловицкий Л. «Операция 1005» в Беларуси. 1942–1944 гг. Общее и особенное. *Homo Historicus. Гадавік антрапалагічнай гісторыі.* Вільня, 2016. С. 139–161
16. Смиловицкий Л. Евреи Беларуси в годы Холокоста (1941–1944 гг.): Сборник избранных статей. Тель-Авив, 2021. 392 с.
17. Кулинок С. «Операция 1005»: уничтожение нацистами следов преступлений на территории Белоруссии в 1943-1944 гг. *Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований.* 2021. № 3(26). С. 124–188. DOI: 10.24412/2409-1413-2021-3-124-188
18. Будник Д., Капер Я. Ничто не забыто. Еврейские судьбы в Киеве 1941–1943. Констанц: Chartung-Gorre, 1993. 319 с.
19. Холокост в Беларуси. 1941–1944. Документы и материалы / Сост. Э. Йоффе, Г. Кнатько, В. Селеменев. Минск: НАРБ, 2002. 276 с.
20. Малый Тростенец. Операция 1005. URL: www.trostenez.org/ru/ausstellung
21. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сборник материалов в 7-ми тт. / Под общ. ред. Р. Руденко. Том IV: Военные преступления и преступления против человечности. Москва: Государственное изд-во юридической литературы, 1959. 896 с.
22. Еврейское сопротивление нацизму на территориии Беларуси в годы Великой Отечественной войны 1941–1944 гг. / Сост. К. Козак. Минск: И. П. Логвинов, 2011. 172 с.
23. Девятый форт. URL: https://www.yadvashem.org/ru/holocaust/lexicon/ninth-fort.html
24. Понары. URL: https://www.yadvashem.org/ru/holocaust/lexicon/ponary.html
25. Информационный центр Панеряйского мемориала https://www.govilnius.lt/posetite-vilnyus/mecta/informatsionnii-tsentr-paneryaiskogo-memoriala
26. Шнеер А. Холокост в Латвии / Левенштейн М. У края бездны. Москва: Гамма-пресс, 2012. С. 10–18.
27. Левітас Ф. Євреї України в роки Другої світової війни. Київ: Вирій, 1997. 272 с.

References

1. Kruglov, A. (2010). *Bez zhalosti i somneniya: Dokumenty o prestupleniyakh operativnykh grupp i komand politsii bezopastnosti i SD na vremenno okkupirovannoy territorii SSSR v 1941-1944 gg.* [Without pity and doubt: Documents on the crimes of operational groups and teams of the security police and SD in the temporarily occupied territory of the USSR in 1941–1944]. Chast IV. Dnepropetrovsk. [In Russian].
2. Kruglov, A. (2011). *Tragediya Babyego Yara v nemetskih dokumentah* [The tragedy of Babyn Yar in German documents]. Dnepropetrovsk. [In Russian].
3. Kruglov, A. & Umanskiy, A. (2019). *Babiy Yar: zhertvy, spasiteli, palachi* [Babi Yar: victims, saviors, executioners]. Dnipro. [In Russian].

4. Hohun, O. & Kovba, Zh. (2010). Zbroynyy vystup yevreyiv u Yanivskomu tabori v informatsiynyh zvitah ukrayinskyh i polskyh natsionalistiv [The armed demonstration of Jews in the Yaniv camp in the information reports of Ukrainian and Polish nationalists]. *Holokost i suchasnist [Holocaust and modernity]*. 1(7), pp. 143–153. [In Ukrainian].
5. Solovka, L. Henotsyd yevreyiv Stanislava v roky Druhoyi svitovoyi viyny [Genocide of the Jews of Stanislav during the Second World War]. [Online]. Available from:https://shron1.chtyvo.org.ua/Solovka_Liubov/Henotsyd_ievreiv_Stanislava_v_roky_Druhoi_svitovoi_viiny.pdf [In Ukrainian].
6. Bolyanovskyy, A. (2019). Natsystskyy tabir prymusovoyi pratsi u Lvovi: istoriya, zlochyntsi, zhertvy [Nazi forced labor camp in Lviv: history, criminals, victims]. *Ukrayinsko-evreyske spivzhyttya pid chas Holokostu. Na materiali Zakhidnoyi Ukrayiny: zbirnyk naukovykh statey; upor. ta nauk. red. A. Bolyanovskyy* [Ukrainian-Jewish coexistence during the Holocaust. On the material of Western Ukraine: a collection of scientific articles; emphasis and science ed. A. Bolyanovskyi]. Dnipro-Lviv, pp. 6–40. [In Ukrainian].
7. Pahirya, O. (2019). Evreyske hetto ta natsystskyy kontstabir u Lvovi (za dokumentamy HDA SBU) [The Jewish ghetto and the Nazi concentration camp in Lviv (according to the documents of the State Security Service of Ukraine)]. *Ukrayinsko-evreyske spivzhyttya pid chas Holokostu. Na materiali Zakhidnoyi Ukrayiny: zbirnyk naukovykh statey; upor. ta nauk. red. A. Bolyanovskyy*[Ukrainian-Jewish coexistence during the Holocaust. On the material of Western Ukraine: a collection of scientific articles; emphasis and science ed. A. Bolyanovskyi]. Dnipro-Lviv, s. 138–160. [In Ukrainian].
8. Pastushenko, T. (2023). Aynzatshrupy SS – operatyvni hrupy politsiyi ta SD, vykonavtsi teroru na okupovanyh natsystamy terytoriyah pid chas Druhoi svitovoi viyny. Ukrayinskyy aspekt [SS Einsatzgruppen – operative groups of the police and SD, perpetrators of terror in the territories occupied by the Nazis during the Second World War. Ukrainian aspect]. *Storinky voyennoi istorii Ukrainy [Pages of military history of Ukraine],* 27, pp. 135–166. DOI: https://doi.org/10.15407/sviu.2023.27.135 [In Ukrainian].
9. Spector, S. (1990). Aktion 1005 — Effacing the Murder of Millions. *Holocaust and Genocide Studies,* 5(2), pp. 157–173. [In English].
10. Hoffmann, J. (2008). *"Das kann man nicht erzählen": Aktion 1005 – wie die Nazis die Spuren ihrer Massenmorde in Osteuropa beseitigten.* Hamburg. [In German].
11. Angrick, A. (2018). *"Aktion 1005" – Spurenbeseitigung von NS-Massenverbrechen 1942–1945. Eine "geheime Reichssache" im Spannungsfeld von Kriegswende und Propaganda.* 2 Bde. Göttingen. [In German].
12. Wiehn, E.-R. (Hrsg.). (1991). *Die Shoah von Babij Jar: Das Massaker deutscher Sonderkommandos an der jüdischen Bevölkerung von Kiew 1941. Fünfzig Jahre danach zum Gedenken.* Konstanz. [In German].
13. Debua, P. (2011). *Hranytel spohadiv. Kryvavymy slidamy Holokostu* [Keeper of memories. In the bloody traces of the Holocaust] / Otets Patrik Debua; [per. z fr.]. Kyiv. [In Ukrainian].
14. Khoffmann, Y. (2013). "Operatsiya 1005" – unichtozhenie nemtsami sledov massovyh prestupleniy v Malom Trostentse [Operation 1005 –the destruction by the Germans of traces of mass crimes in Maly Trostenets]. *Lager smerti "Trostenets" v yevropeyskoy pamyati: Materialy mezhdunarodnoy konferentsii (Minsk, 21–24 marta 2013 g.) [Death camp "Trostenets" in European memory: Proceedings of the international conference (Minsk, March 21–24, 2013)].* Minsk. [In Russian].
15. Smilovitskiy, L. (2016). "Operatsiya 1005" v Belarusi. 1942–1944 gg. Obshcheye i osobennoye [Operation 1005 inBelarus. 1942–1944 Generalandspecial]. *Homo Historicus. Gadavík antrapalagíchnay gístoryí [Homo Historicus. Gadavik anthrapalagic history].* Vílnya, pp. 139–161. [In Belarusian].

16. Smilovitskiy, L. (2021). Evrei Belarusi v gody Holokosta (1941–1944 gg.): Sbornik izbrannyh statey [Jews of Belarus during the Holocaust (1941–1944): Collection of selected articles]. Tel-Aviv. [In Russian].
17. Kulinok, S. (2021). "Operatsiya 1005": unichtozhenie natsistami sledov prestupleniy na teritorii Belorussii v 1943–1944 gg. [Operation 1005: the Nazis' destruction of traces of crimes on the territory of Belarus in 1943-1944]. *Zhurnal rossiyskikh i vostochnoyevropeyskih istoricheskih issledovaniy [Journal of Russian and East European Historical Research],* 3(26), pp. 124–188. DOI: 10.24412/2409-1413-2021-3-124-188 [In Russian].
18. Budnik, D. & Kaper, Ya. (1993). *Nichto ne zabyto. Evreyskie sudby v Kieve 1941–1943* [Nothing is forgotten. Jewish destinies in Kyiv 1941–1943]. Konstants. [In Russian].
19. *Kholokost v Belarusi. 1941–1944.* (2002). Dokumenty i materialy / Sost. E. Yoffe, G. Knat'ko, V. Selemenev [Holocaust in Belarus. 1941–1944. Documents and materials / Comp. E. Joffe, G. Knatko, V. Selemenev]. Minsk. [In Russian].
20. Malyy Trostenets. Operatsiya 1005 [Maly Trostenets. Operation 1005]. [Online]. Available from:www.trostenez.org/ru/ausstellung [In Russian].
21. Nyurnbergskiy protsess nad glavnymi nemetskimi voyennymi prestupnikami. Sbornik materialov v 7-mi tt. / Podred. R. Rudenko. Tom IV (1959): Voennye prestupleniya i prestupleniya protiv chelovechnosti [Nuremberg trial of the main German war criminals. Collection of materials in 7 volumes. / Under general ed. R. Rudenko. Vol. IV: War crimes and crimes against humanity] Moskva. [In Russian].
22. Evreyskoe soprotivleniye natsizmu na territorii Belarusi v gody Velikoy Otechestvennoy voyny 1941–1944 gg. (2011). / Sost. K. Kozak [Jewish resistance to Nazism on the territory of Belarus during the Great Patriotic War of 1941–1944. / Comp. K. Kozak]. Minsk. [In Russian].
23. Devyatyy fort [Ninth Fort]. [Online]. Available from: https://www.yadvashem.org/ru/holocaust/lexicon/ninth-fort.html [In Russian].
24. Ponary [Ponar]. [Online]. Available from: https://www.yadvashem.org/ru/holocaust/lexicon/ponary.html [In Russian].
25. Informatsionnyy tsentr Paneryayskogo memoriala [Information Center of the Paneryai Memorial]. [Online]. Available from: https://www.govilnius.lt/posetite-vilnyus/mecta/informatsionnii-tsentr-paneryaiskogo-memoriala [In Russian].
26. Shneyer, A. (2012). Holokost v Latvii [The Holocaust in Latvia] / Levenshteyn M. U kraya bezdny [Levenshtein M. At the edge of the abyss]. Moskva, pp. 10-18. [In Russian].
27. Levitas, F. (1997). Evrei Ukrainy v roky Druhoi svitovoi viyny [Jews of Ukraine during the Second World War]. Kyiv. [In Ukrainian].

Mykhailiuk M. Elimination of Traces of Nazi Crimes: "Sonderaction-1005".

Currently, there is still a need to highlight little-known pages of the Second World War, the Nazi occupation of the territory of the USSR. One of these pages is the issue of disposing of the bodies of murdered Soviet citizens (civilians, prisoners of War), buried in large mass graves scattered throughout the territory of the Baltic States, Belarus and Ukraine. During the Nazi occupation, the ideological enemies of the Reich, primarily Jews, communists, commissars and other «politically dangerous elements» (undergrounds, partisans, saboteurs), were mass exterminated by four German Einsatzgruppen RSHA, additional mobile operational formations of the SS and SD, police formations (regiments, battalions), stationary units of the security police and SD, other units. All penal structures were directly subordinated to the RSHA and directly to the SS Reichsführer, because they carried out the orders of Himmler, Heydrich and Müller. The article emphasizes that "Sonderaktion-1005", organized in the RSHA, had a secret status and the same method of disposing of corpses in all occupied regions. Therefore, what happened in Ukraine is not an exception, but fit into the general rules developed for eastern lands. "Sonderaktion" on the territory of the USSR began in the summer of 1943 (on the eve of the retreat of the Germans) and lasted until the fall of 1944 (the moment of the

liberation of the territory by the Red Army). The method of disposal of corpses in the eastern occupied territories completely duplicated the methods used in the "death camps" of the "Reingard" action (Polish General Governorate), as well as in Chelmno and Birkenau (Auschwitz-II) (annexed territory of Poland). The article analyzes: centers of mass killings and burial of corpses in the Baltic countries, Belarus, Ukraine; involvement of prisoners of SD prisons, ghetto camps, correctional labor camps, and camps for Soviet prisoners of War as the main executors of disposal works in the "Sonderaction"; security and control functions of German personnel. Recollections of witnesses of events from different parts of the occupation zones of Belarus and Ukraine are involved. Little-known aspects of the occupation reality were partially elaborated in the works of foreign and individual Ukrainian scientists, but they require a more thorough study and rethinking.

Keywords: *World War II, Belarus, Baltic countries, Ukraine, disposal of corpses of mass murder victims, "Sonderaktion-1005", Sonderkommando*

УДК 94(324/470+571)«2024»
http://doi.org/10.46869/2707-6776-2024-27-7

Держалюк М.С.
https://orcid.org/0009-0006-2821-1039

ПРЕЗИДЕНТСЬКІ ВИБОРИ В РФ 2024 Р.: РЕЗУЛЬТАТИ ПРОГНОЗОВАНІ, А НАСЛІДКИ – ЗЛОЧИННІ (ЧАСТИНА 2)

Стаття присвячена президентським виборам у РФ 15-17 березня 2024 р. У виборах В. Путін брав участь як самовисуванець, проте його підтримали дві правлячі у РФ партії – «Єдиная Россия» і «Справедливая Россия».

Висвітлюються комплексні заходи, що забезпечили перемогу В. Путіна на виборах. Конституційною реформою 2020 р. та відповідними змінами до законодавства скасовувалося обмеження двома строками перебування на цій посаді і запроваджувалося право балотуватися на цю посаду без обмежень. Вперше вибори проводилися упродовж трьох днів, дозволялося дострокове голосування як на виборчих дільницях, так і у прибудинкових місцях, запроваджувалося дистанційне електронне голосування. Розширювалися права ЦВК щодо остаточного права на реєстрацію кандидатів на цю посаду. Відмінялися: поріг мінімальної участі у виборах, усувалися умови, коли у разі участі меншої половини виборців у голосуванні, вони ставали недійсними, обов'язковість публічних дискусій між претендентами на цю посаду.

Звертається увага на те, що провідні аналітики оцінили ці зміни конституційним переворотом, що завершився встановленням диктатури Путіна. Відомі демократичні діячі РФ припинили свою політичну активність, емігрували або переключилися на активну наукову чи творчу діяльність. Більшість з тих, хто залишився у Росії і продовжував активно протидіяти режиму Путіна, публічно його критикувати, були кинуті до в'язниці чи були знищені.

Зазначається, що вибори виявилися самими непрозорими, найбільш сфальсифікованими за усі роки існування самостійної РФ. Обнародувані ЦВК РФ 21 березня 2024 р. результати виборів засвідчили про рекордну участь виборців та кількість голосів за В. Путіна у порівнянні з попередніми періодами. Негативна реакція світової спільноти на результати виборів була закономірною. Керівники розвинених країн світу, більшість держав Європи прийняли до відома результати виборів у РФ, але не привітали В. Путіна з перемогою, бо не визнали їх результатів, вважали їх не відкритими і не прозорими, організованими і проведеними під примусом і на нечуваній антидемократичній основі. Західний світ вважає, що ці вибори не були вільними і чесними. Міжнародні організації ООН, ПАРЄ, країни ЄС, члени НАТО не визнали результатів виборів у РФ та на окупованих територіях України, засудили проведення президентських виборів РФ на території іншої держави – України. ПАРЄ закликала офіційно визнати В. Путіна нелегітимним президентом РФ і рекомендувала «зупинити всі контакти зі злочинною путінською владою». Президент України В. Зеленський оцінив президентські вибори у РФ однозначно нелегітимними.

Ключові слова: *Росія, президентські вибори, результати, фальсифікація, міжнародна реакція, перспективи РФ.*

Рівень обмеження прав та покарання нелояльних до чинної влади Росії, не кажучи вже про активних опозиціонерів, після початку воєнної агресії 24 лютого 2022 р. проти України різко почала зростати і не зменшується у РФ. Усі прояви чи форми опозиційної діяльності до влади Путіна набули

кваліфікації антидержавної діяльності і зради. Шпигуноманія у РФ набула узаконення, а переслідування інакомислячих – масового характеру. Першочергової розправи зазнавали лідери опозиційних сил – Михайло Касьянов, Олексій Навальний, інші представники і послідовники їхньої команди. При диктатурі Путіна стало нормою закону те, щоб усі публічні заходи (програма, організатори, зміст виступів) узгоджувалися з органами місцевої влади. Більшість публічних акцій опозиції не отримували від органів місцевої влади дозволу на проведення. А урочисті заходи, на які влада не мала можливості накласти табу, уже на початковій стадії, завдяки присутності численних провокаторів та спецгруп, швидко переростали у масий безлад і насильництво, чим хутко користувалися силові органи і згортали зібрання, не даючи можливості реалізації навіть самої благородної їх програмної мети. Після початку СВО ця тактика владних органів стала самою поширеною у всіх регіонах РФ.

Міністерство юстиції РФ оголосло 24 листопада 2023 р. колишнього Главу уряду РФ, головного опозиціонера Путіна М.М. Касьянова іноземним агентом, оскільки він брав участь у створенні та поширенні для необмеженого кола осіб повідомлень та матеріалів іноземних агенств, а також «поширював недостовірну інформацію про прийняті органами публічної влади Російської Федерації рішення та політику, що здійснювалася ними». М. Касьянов «виступав проти Спеціальної Воєнної Операції на Україні, брав участь в якості респондента на інформаційних площадках, що представлялися іноземними структурами. Поряд з особами, які віднесені до реєстру Іноземних агентів, є членом «Антивоєнного комітету Росії» - об’єднання, діяльність якого спрямована на дискредитацію зовнішньої та внутрішньої політики Російської Федерації» [1].

В умовах диктатури Путіна, відсутності мінімальних правових і демократичних засад для діяльності опозиційних режиму сил, наростання небезпеки фізичної розправи 65-ти річний М.М. Касьянов зразу ж після початку війни РФ проти України емігрував до однієї з країн Західної Європи і продовжив роботу заради повалення режиму Путіна.

Такими ж репресивними заходами знищувалася упродовж 2022-2023 рр. організаційна структура опозиційних сил, що гуртувалися навколо О. Навального. Більшість з них потрапила до в’язниць, або вчасно вдавалася до еміграції. 68-го Юрія Жданова (Москва), батька Івана соратника Навального, у кінці лютого 2022 р. було засуджено до 3-х років тюрми. Сам Іван вчасно виїхав до Литви.

Серед відомих опозиційних діячів сучасної РФ постать Олексія Навального вивищується. Маючи вищу юридичну та менеджерську освіту, він у своєму житті не добився високих державних посад, не відзначався успіхами в адміністративно-управлінській сфері, у адвокатській чи бізнесовій діяльності. Його покоління було замолодим, щоб відігравати головну роль у забезпеченні

та проведенні докорінних реформ, зміні державного устрою, роздержавленні та масовій приватизації загальнонародної власності. Навіть більш старші і досвідченіші партійно-адміністративні кола, партійні керівники, представники правоохоронних і репресивних органів не спромоглися у 1990-і рр. забезпечити трансформаційні процеси на правових і демократичних засадах. Успішними виявилися ті кола, які переслідували власні, корпоративні інтереси, а докорінні реформи, роздержавлення і приватизацію забезпечували не на правовій основі, під державним і суспільним контролем. Реформа соціалістичної форми власності була проведена головним чином заради власного, корпоративного збагачення, тому формування правового і демократичного устрою зазнало краху. Внаслідок цього трансформаційні процеси завершилися у кінці 1990-х рр. у РФ виникненням дикого олігархічно-кланового капіталізму. Активне, але молодше покоління Навального опинилося на узбіччі цих процесів. Воно спромоглося проявити себе у периферійних сферах, дрібній підприємницькій діяльності, зіштовхнулося з безправ'ям та всесиллям бюрократії Центру та провідних регіонів, нездоланною корупцією і хабарництвом. Успішна ділова активність вимагала інших умов, змушувала до активної боротьби і протидії беззаконню, державно-олігархічному всесиллю, що пронизували усі сфери політичного, економічного і духовного життя російського суспільства. Поєднання успішної підприємницької діяльності на нижчих щаблях з боротьбою проти безмежної влади олігархічного режиму унеможливлювалося. У відповідь на виступи проти свавілля олігархічних кланів зразу ж вживалися заходи з підриву і знищення сприятливих бізнесових умов для діяльності їх провінційних ініціаторів. Для реалізації природніх потреб таких діячів як Навального мали бути значно сприятливіші, оптимальніші можливості, а не умови перехідного періоду, позначені швидкою деградацією кригких прогресивних перетворень і досягнень, різким відходом від моделі розвинутого політико-правового, демократичного суспільства до авторитаризму і диктатури силових структур, всесилля олігархічних кланів та панування корупційних схем. За своїм покликанням він сформувався як особистість і вступив у активне життя у неприйнятних для його світосприйняття умовах. Усю свою увагу він спрямовував проти злочинної олігархічної верхівки, що сформувалася у 1990-і рр., головною метою якої було збагачення, утримання неподільності якомога більшої частини приватизованої державної власності, недопущення відновлення домінування державних інтересів над корпоративними в економічній та соціальній сферах Росії.

Він не до кінця розібрався у тому, що режим Путіна, який під час свого зміцнення, вдався до зміцнення державних інституцій в країні, централізації влади, обмеження всесилля олігархату, підпорядкування його державницьким інтересам. Метою еліти Путіна стало відновлення статусу Росії як окремого світового центру, відродження колоніальної системи, якою була царська і радянська імперії. Формувалися плани щодо насильницького повернення

України до сфери впливу РФ. Разом з тим, він не встиг розібратися у причинах і природі зростаючого шовінізму і ненависті до української нації, до Української держави не тільки серед правлячої еліти РФ, але й серед значної частини «русской» нації. Швидше всього він навмисно не демонстрував свого ставлення до цих явищ та уникав від їх публічних оцінок.

Сильні якості Навального – порядність і справедливість, вимоги від владних органів приймати правові і справедливі рішення в інтересах усього соціуму, безкомпромісність, непокора і бунтарський характер проти усіх свавільних дій московської еліти – дозволяють назвати його сміливим, безстрашним, прогресивним і видатним діячем РФ. Генетична спадщина, отримана від батька-українця з Чорнобильської родини та «русской» матері з Підмосков'я, дозволила Навальному критичніше оцінювати політичну систему пострадянської Росії, особливо у період її сповзання до диктатури на чолі з Путіним, сміливо кинути виклик рашизму, не боячись того, що це може завершитися його знищенням. Його свідомий крок до самопожертвування є відгоміном волелюбних і незнищуваних рис українців з величних минулих століть.

О. Навального після повернення до Росії було заарештовано і кинуто до в'язниці, де він загинув 20 лютого 2024 р. з вини режиму Путіна. Він пішов на цей крок свідомо, приніс себе в жертву заради того, щоб його співвітчизники у масовому порядку прозріли, отямилися і відмежувалися від злочинного рашизму, який несе росіянам та сусіднім народам нечуване зло. Закономірним стало й те, що після знищення О. Навального режимом Путіна з ініціативи Андріуса Кубіліуса, литовського політика, члена Європарламенту, М. Ходорковського (Швейцарія, російського бізнесмена), який за статками у 2004 р. посідав перше місце у РФ і 16 місце у світі, дружини О. Навального Юлії Навальної було направлено звернення до ЄС прийняти резолюцію про нелегітимність президентських виборів у РФ.

Парламентська Асамблея Ради Європи (ПАРЄ) ухвалила 17 квітня 2024 р. Резолюцію «Смерть Олексія Навального і необхідність протистояти тоталітарному режиму Владіміра Путіна та його війні проти демократії». У цій Резолюції ПАРЄ чітко зазначила, що з моменту приходу до влади Путін формує режим, метою якого є ведення війни проти демократії та перекроювання європейського і світового порядку, встановленого після розпаду СРСР.

Серед усіх нинішніх способів боротьби з опозицією у РФ за правовим нігілізмом та антидемократичним віроломством виділяється звинувачування діяльності опозиціонерів у шпигунстві та державній зраді. Так, упродовж 2023 р. до реєстру «Иноагентов» РФ були віднесені сотні діячів громадських і творчих організацій, науковців. Серед таких: історик Ілля Венявкін, журналісти Ілля Давлятчин, Ілля Шепелін, Ідріс Юсупов, публіцист Станіслав Бєлковський, письменниця Лінор Горалик, економіст Андрій Ілларіонов, політолог Андрій Піонтковський, ТОВ «Люди» – юридична особа «Команды против пыток».

Одного з керівників г/о «Меморіалу», Сергія Давідіса, діяльність якого спрямована на захист політв'язнів у РФ, обгрунтовану критику диктатрського режиму Путіна, недопущення СВО в Україні, засудили 28 грудня 2023 р. до 18 років тюрми. 72-у річну Євгенію Майбороду (Маріуполь) за протести проти злочинів Росії в Україні у березні 2024 р. було засуджено до 5,5 років ув'язнення. 66-и річного Олександра Скобова (Санкт-Петербург) – критика радянського режиму, війни РФ проти Чечні, агресивної політики Путіна, засудження СВО в Україні – 2 квітня 2024 р. було заарештовано. Суд готується до винесення йому суворого вироку. У травні 2023 р. Бориса Кагарлицького (Москва) за опозиційні дії проти режиму було включено до списку «Іноземний агент», а у кінці 2023 р. було засуджено до 5 років колонії.

Дитячого лікаря 68-и річну Надію Буянову (Москва) у лютому 2024 р. було звільнено з роботи і заарештовано, триває слідство через те, що вона у відповідь на скарги і випади пацієнтки Акіньшіної на адресу українців під час її прийому з 7-и річним сином про те, що її чоловіка вбили в Україні, сказала: якщо її чоловік воював там, то став законною мішенню для захисників України. Пацієнтка написала до поліції на Буянову скаргу. Через день Н. Буянову звільнили з роботи і упродовж квітня-травня 2024 р. проти неї ведеться слідство, підробляються і підтасовуються матеріали, що вона бандерівка, прославляє героїв України, бажає українцям перемоги, а російським ворогам – смерті, щоб кваліфікувати її поведінку за кримінальними статтями законодавства РФ.

Адвокат Черджієв заперечує усі звинувачення, які висуваються проти Н. Буянової. Складу злочину у її словах не має, щоб вона не говорила. Бесіда лікаря і пацієнтки – це не публічна агітація і «публічне поширення зазделегідь неправдивої інформації», за яку передбачається за законами РФ відповідальність. Розмова двох осіб між собою – це справа не публічна, тим більше у ній не було наслідків, а лише констатація факту. Необхідно додати, що Н. Буянова закінчила Львівський медуніверситет і з початку 1990-х рр. прожииває і працює у Москві. Володіє лише паспортом РФ, тому з 2022 р. не може приїхати до України. Її племінниця Оксана (Київ) повідомила для інформагенства Би-би-си (Русская служба), що «їй страшно, адже тьотю посадять без підстав. Ніхто в суді розбиратися не буде. Вирок винесуть такий, як накажуть зверху» [2].

За рішенням Центрального окружного воєнного суду Свердловської області 15 квітня 2024 р. В. Меньшикова було засуджено до 14 років колонії загального режиму за причетність до співпраці з Україною та її військовими. У справі значилося, що він пробував ще у вересні 2022 р. пустити під укіс поїзд з військовою технікою у Свердловській області, підтримував плани сибірського військового легіону «Свободная Россия», що бореться на боці України за визволення РФ від диктатури.

Висловлені В. Меньшиковим (Катеринбург) критичні думки на адресу влади, несхвалення війни проти України, емоційні роздуми про доцільність переходу російських військ на бік України, щоб спільно повалити антинародну і корупційну владу Москви, що жирує за рахунок усієї Росії, були використані слідчими органами для фабрикації кримінальної справи. Адже дій з його боку після слів не було виявлено. Всупереч цьому суд виніс йому суворий вирок – 14 років тюремного ув'язнення. Усі звинувачення цілковито побудовані на емоційних і заполітизованих матеріалах і недостатні для того, щоб їх розглядати у судових органах, тим більше виносити таке тяжке покарання.

Подібне сталося й з 70-и річним правозахисником, співголовою громадянської організації «Меморіал» РФ Олегом Орловим. За публікацію антивоєнної статті у Франції під назвою «Им хотелось фашизма. Они его получили» з різкою критикою агресії проти України районний суд Москви 11 жовтня 2023 р. засудив його до штрафу в 150 тис. руб. Але таке слабке покарання викликало у владних колах роздратування. Мінюст РФ оголосив О. Орлова «іноземним агентом». Саме рішення суду було оскаржене і справа була відправлена на перегляд, оскільки у діях Орлова з'явилися додаткові аргументи. Зокрема, на думку державного звинувачувача, стаття Орлова була спрямована «проти традиційних російських духовно-моральних і патріотичних цінностей», на розпалювання ненависті до російських військовослужбовців. Вона оцінювалася як антидержавний акт. У засіданні Голованівського райсуду Москви 27 лютого 2024 р. взяли участь дипломати від майже 20 країн, керівних органів ЄС, 30 журналістів та 50 слухачів. У протестному заході під час розгляду справи О. Орлова у суді взяли участь значна кількість громадян РФ, серед них і голова г/о «Меморіал» Ян Рачинський, голова Комітету «Громадянське сприяння» Світлана Ганушкіна. Проте розгляду справи не відбулося. Суддя Астахова погодилася з вимогою держзвинувачення і без обговорення справи оголосила вирок: за дискредитацію армії РФ, за антивоєнну статтю О. Орлова засуджено до 2 років та 6 місяців колонії загального режиму. Підслідний вів себе впевнено і непохитно. Після оголошення вироку О. Орлов у своєму останньому слові нагадав про політв'язнів, яких «повільно вбивають у колоніях і тюрмах». Трагедію О. Навального він оцінив «вбивством, незалежно від конкретних обставин цієї смерті». Влада, продовжував він, воює навіть з мертвим Навальним, вона боїться його як і живого. І правильно, що боїться. Режим старанно знищує меморіали його пам'яті, що створюються у Росії. Ті, хто це робить, сподіваються, що таким чином їм вдасться деморалізувати ту частину суспільства, яка продовжує діяти і нести відповідальність за свою країну. Так от нехай не сподіваються на це. Ми пам'ятаємо заклик Олексія «Не здавайтесь!». Цей заклик Навального О. Орлов доповнив словами: «Не падайте духом, і не втрачайте оптимізму. Адже правда на нашому боці». Він закликав продовжувати спільну роботу до перемоги. В останніх словах Орлов сказав: «Онукам буде соромно розповідати, де служили їхні дідусі і бабусі».

У заяві г/о «Меморіал» було відзначено, що О. Орлов – великий патріот Росії і прихильник справжніх, а не видуманих цінностей. Він рятував полонених російських солдатів з чеченського полону. «Однак, у сучасній Росії усе перевернуто: війна – це мир, заклики до миру – злочин, а застереження, що держава культивує насилля – злочини на підгрунті ненависті». На думку г/о «Меморіал», вирок О. Орлову – це спроба заглушити голос правозахисного руху у Росії, будь-яку критику держави. Ця г/о наголосила, що його звинувачення і вирок є несправедливими, тому «влада Росії зобов'язана негайно зняти усі звинувачення з Олега Орлова. Свободу усім політв'язням!». Зразу ж після винесення вироку О. Орлова повезли до Самарської в'язниці для відбування покарання [3].

Особливої уваги заслуговують репресії проти 11 вчених Інституту теоретичної і прикладної механіки (ІТПМ), Інституту лазерної фізики СВ РАН та МФТІ (Москва), звинувачених режимом Путіна у державній зраді. Ці вчені є відомими фахівцями у сфері аеродинаміки гіперзвукових потоків і, починаючи з 2014 р., друкували статті у високорейтингових іноземних журналах, а також брали участь у міжнародних наукових проектах з цієї галузі знань (ФРН, КНР, США). Вони не мали відношення до практичної реалізації цих знань, зокрема до розробки гуперзвукової зброї у РФ та інших державах. Міський суд Санкт-Петербурга упродовж лютого-травня 2024 р. засудив до 14 років позбавлення волі 77-и річного Анатолія Маслова, який 50 років пропрацював у ІТПМ, з них понад 20 років був заступником директора з наукової роботи. Серед ув'язнених і чинний директор ІТП ІТПМ Олександр Шиплюк. Усі вони та інші підозрювані отримали від 7 до 12 років позбавлення волі за державну зраду [4]. Цим самим науковцям РФ продемонстровано заборону на участь у міжнародних наукових проектах та наукових конференціях. Незважаючи на очевидне відставання РФ від передових країн світу у важливих наукових і технологічних сферах, самоізоляція продовжує посилюватися в усіх науково-дослідницьких установах.

Москва, окуповані Донбас і Крим продовжують лідирувати за кількістю винесених покарань для незгодних з нинішнім режимом. У середині квітня 2024 р. блогера Максима Лютого було засуджено до 8 років і відправлено до колонії загального режиму. Слідство триває щодо Михайла Зигаря, Анастасії Івлєєвої (Москва), затриманих за критику чинної влади та дискредитацію російської армії. Громадянина України Сергія Кармазіна у кінці березня 2024 р. засудили до 25 років тюремного ув'язнення за вчинені «диверсії» на залізниці у Підмосков'ї [5]. «Верховним судом ДНР» 33 військових батальйону «Азов» ЗС України, після здачі в полон, були засуджені на терміни від 27 до 29 років суворого режиму за обстріли житлових будинків Маріуполя. Варварська поведінка російських окупантів постійно викликає протести серед значної частини населення Криму, особливо серед українців та кримських татар. Не знайшло схвалення насильницьке позбавлення їх українського громадянства і надання населенню громадянства РФ. Окупаційні заходи РФ у Криму

виглядають етноцидом кримськотарського та українського народів, що не припиняється з 2014 р. На території півострова обмежена і взята під суцільний нагляд діяльність культурно-освітніх українських та кримськотатарських товариств. Обмежується освіта національною мовою, закриті усі незалежні культурно-освітні установи цих спільнот, а релігійні центри перебувають під тотальним наглядом спецорганів. Викладання у вузах, школах українською чи кримськотатарською мовами усе більшою мірою обмежується, запроваджується навчання лише на «русском языке». Без дозволу окупаційної влади використання національної символіки, національних свят, проведення зібрань і мітингів заборонено. Під тиском окупаційної влади на материкову територію України вимушено виїхала значна частина українських політичних та громадських активістів, викладачів, науковців. Активна частина тих, хто залишився в Криму піддається переслідуванням, незаконним арештам, катуванням і засудженням.

Серед таких – Володимир Балух, Кирило Баранюк, Ірина Данилович, Ігор Кияшко, Олександр Кольченко, Леонід Кузьмін, Олег Приходько, Олег Сенцов, Микола Шептун, Рефат Алімов, Енвер Алядінов, Наріман Джелял, Арсен Джепаров, Емір-Усеїн Куку, Наріман Сайфуллаєв та сотні інших. О. Сенцова та О. Кольченка затримали весною 2014 р. У серпні 2015 р. першого засудили до 20 років, а другого до 10 років колонії суворого режиму за організацію в Криму спротиву окупантам та проукраїнську діяльність. Обидва не визнали громадянства РФ і вимагали відновлення громадянства України. Під дією ООН у 2015 р. ця вимога Москвою була задовільнена. Водночас Мінюст РФ відмовлявся упродовж 2016-2017 рр. видавати їх до України. Станом на 14 травня 2018 р. у тюрмах РФ перебували 64 українці як політичні в'язні, переважна більшість з яких відбували «покарання» за полярним колом. Держдеп США потребував 21 серпня 2018 р. від Москви звільнити Сенцова та інших громадян України, політв'язнів РФ. Підставою вимог було те, що вони мирно демонстрували протести проти «анексії Криму», рішуче відстоювали демократію і верховенство права і були засуджені в Росії з політичних мотивів. 7 вересня 2019 р. їх звільнили в рамках обміну затриманих осіб між Росією та Україною. Повернувшись до Києва, вони включилися до активного життя. Після нападу РФ на Україну більшість з них влилася у збройні сили України і воюють проти агресора. О. Сенцов після поранення у листопаді 2023 р. зосередився на кінорежисерській творчій роботі.

По іншому склалася доля іншого великого патріота України в Криму Олега Приходька. Незважаючи на пенсійний вік, він активно підтримував приналежність Криму до України, публічно протестував проти окупації і анексії краю Росією. За це він був затриманий ФСБ РФ у жовтні 2019 р. Аж через півтора року, коли слідчі змогли зліпити справу для судового рішення, військовий суд у Ростові-на-Дону 3 березня 2021 р. засудив його до 5 років позбавлення волі в колонії суворого режиму, а також до штрафу в розмірі

110 тис. руб. О. Приходько звинувачувався в участі у підготовці до теракту та незаконного виготовлення вибухових речовин. Це – стандартні звинувачення рашистської правоохоронної системи. У листопаді 2023 р. російський суд переглянув його справу і додав ще 4,5 років ув'язнення на підставі нових звинувачень. Вони торкаються публічного виправдовування тероризму проти загарбників, закликів до розв'язання активної війни проти окупантів. На знак протесту він вивішував на своєму будинку у м. Саки державний прапор України. Правозахисна організація «Меморіал» вважає, що причиною таких каральних вироків окупантів щодо Приходька була його проукраїнська позиція, його відкриті виступи проти окупації Криму. Але його вчинки були мирними і відповідали загальновизнаним нормам.

Дискримінація кримських татар та українців у Криму, порушення прав цих народів зафіксована у резолюціях ПАРЄ (2016 р.) та ООН (2020 р.). На самому високому міжнародному рівні визнано, що проти цих народів постійно чиняться з боку окупантів масові репресії, дискримінація, насильство, викрадення, арешти, тортури, ув'язнення, вбивства, депортації. З часу окупації Криму у 2014 р. від репресій окупаційної влади у Криму постраждало 1400 громадян України, серед них зафіксовано 320 політв'язнів. Ці дані торкаються лише політично і релігійно вмотивованих переслідувань. У 2023 р. у тюрмах Криму перебувало не менше 200 політв'язнів, переважно представників кримськотатарського та українського народів, патріотів України [6]. Упродовж І-го кварталу 2024 р. у Криму було зафіксовано 43 випадки арештів місцевих жителів, 41 затримання, 33 обшуки, 46 допитів, 82 випадки порушення права на справедливий суд. Питома вага кримських татар та українців у всіх цих випадках досягає 100%. Подібна динаміка щодо дискримінаційних вчинків проти цих двох народів у Криму є сталою як у минулі, так і у нинішні роки [7].

Оскільки масові порушення прав населення Криму має постійне місце, то обов'язком українських та міжнародних правозахисних організацій є мобілізація зусиль, щоб справи щодо масових порушень прав громадян України у Криму якомога швидше ставали постійним предметом розгляду на рівні Європейського суду з прав людини. Це один із ефективних шляхів визволення усіх невинних жертв окупації, повернення Криму до складу України і відновлення її суверенітету на цій території.

За нинішні злочини окупантів у Криму, репресії проти представників обох корінних народів Криму, страждання більшості населення цього краю несе відповідальність насамперед путінська Росія. Але й тогочасна влада незалежної України не безгрішна. У свій час Києвом не було доведено до кінця справи щодо повернення в Україну, представників усіх народів, серед них, зокрема, і кримськотатарського в Крим, із Середньої Азії, Сибіру, Далекого Сходу, інших регіонів колишнього СРСР, незаконно депортованих радянською владою упродовж 1944–1970-х рр., не було засуджено актів насильницької депортації

усіх народів з території України у часи комуністичного режиму. Все актальнішим ставало питання про визнання кримськотатарської нації єдиним корінним народом Криму і відповідне забезпечення йому автономного статусу у вигляді Кримськотатарської автономної республіки у складі України. Цим самим з політико-правової точки зору татарський народ перетворювався б на провідну силу цього півострова у складі Української держави. Однак, на такий єдино справедливий крок влада Києва не наважилася. Створення Автономної Республіки Крим у складі України було вчинено на угоду Москві та «русскому» населенню півострова, що підвищувало політико-правові амбіції цього населення та шанси для анексії РФ цієї ласої території. Адже в історичній ретроспективі лише криськотатарське населення мало на цій території свою державність упродовж майже 400 років. Усі інші народи, які переселялися на цю територію, такого статусу не мали.

Історія підтвердила нікчемність планів щодо перетворення Криму на область у складі спочатку у Росії, а потім України, чи про відновлення АРК у складі України у майбутньому. Більш обгрунтованою виглядає ідея щодо запровадження кримськотатарської автономії у Криму у складі України. Таке політико-правове і адміністративне рішення сприятиме зміцненню непорушності територіальної цілісності України, підвищить статус кримськотатарського народу на цьому півострові, нівелює претензії інших сусідніх з Україною держав – Росії і Туреччини на цю територію. Останні у минулому як імперські формування загарбували землі Кримського ханства, позбавляли корінне населення права не тільки на державність, а й на автономію. Колишні османські та московські агресори і колонізатори не мають права у нинішні часи претендувати на територію народу, який на ній є автохтонним. Іншої батьківщини у кримськотатарської нації, окрім Криму, немає і не буде. Тому її право на проживання і автономію у Криму є справедливим і найбільше відповідає сучасному міжнародному праву. З минулих помилок Києву після війни необхідно зробити правильні висновки і відповідно діяти [8]. Останнім часом лише в Україні почала висвітлюватися історія масової депортації кримськотатарського та інших народів Криму до Середньої Азії у другій половині 1944 р., а пізніше – заселення цього півострова представниками центральних регіонів Росії та даватися належна оцінка тогочасним злочинам сталінської імперії у Криму та нинішнім діям диктатора Путіна.

ПАРЄ у Резолюції від 17 квітня 2024 р. оцінила президентські вибори у РФ нечесними і несправедливими, закликала офіційно не визнавати В. Путіна легітимним президентом РФ, рекомендувала країнам-членам РЄ, країнам спостерігачам (США та інших), країнам ЄС «зупинити всі контакти зі злочинною путінською владою». Резолюцію підтримали 134 голосами, проти – нуль. Документ нагадує, що російський диктатор перебуває при владі безперервно з 2000 р., а поправки до Конституції РФ, прийняті в липні 2020 р.,

які дозволяють Путіну залишатися на посаді до 2036 року, були визнані Венеціанською комісією та ПАРЄ нелегітимними.

У Резолюції також вимагається посилити санкції проти Росії як держави-спонсора тероризму, а також проти режиму самопроголошеного президента РБ Олександра Лукашенка в Білорусі. Крім того, «ПАРЄ одноголосно визнала РПЦ інструментом кремлівської впливу і пропаганди, що не має нічого спільного зі свободою віросповідання та вираження поглядів, а також ставитися до Патріарха Кирила та ієрархів Російської православної церкви як до співучасників злочинів Росії проти України і продовження неоімперської ідеології «русского міра». Ще одним пунктом резолюції депутати Асамблеї визнали НПЗ РФ легітимними цілями для їх знищення Збройними силами України [9].

Через тиждень Європарламент прийняв 25 квітня Резолюцію щодо виборів у РФ, в якій ці вибори було визнано нелегітимними. Вона була підтримана 193 голосами, проти – 11, утрималося – 18 депутатів. У заяві МЗС України 6 травня напередодні введення у РФ В. Путіна 7 травня на посаду президента наголошено, що Україна не бачить правових підстав для визнання Путіна легітимним президентом. Цією інавгурацією влада РФ намагається створити ілюзію законності майже довічного перебування при владі людини, «яка перетворила РФ на державу – агресора, а правовий режим – на диктатуру». [10].

У МЗС України відзначили, що враховуючи рішення обох Резолюцій ПАРЄ від 17 квітня та Європарламенту від 25 квітня, які підтверджують неправомочність проведення так званих «виборів» на тимчасово окупованих територіях України, їх недемократичний характер на території РФ та фактично заперечують легітимність їх результатів, а також чинний ордер Міжнародного кримінального суду в Гаазі від 17 березня 2023 р. на арешт В. Путіна за викрадання дітей з України і вивезення їх до Росії. «Україна не бачить правових підстав для його визнання демократично обраним і легітимним президентом Російської Федерації» [11].

Авторитетні аналітичні центри припускали, що поступово знижуючи допомогу Україні напередодні президентських виборів у РФ колективний Захід демонстрував Москві готовність до початку мирних переговорів на прийнятних для обох сторін умовах. Ними визнається, що Росія та Україна як незалежні держави стартували з неспівставимих позицій. РФ успадкувала колишню радянську імперію, а Україна, як колишній осколок єдиного політичного, економічного і культурного простору цієї імперії, розпочала розбудову самостійної держави практично з нуля. На формування міцної держави потрібно не одне десятиліття. Москва цим скористалася і нарощувала заходи проти успішного процесу українського державотворення, зміцнення Української самостійної держави. Недосягши у такий спосіб успіху, вона вдалася в агресивний спосіб повернути її до складу нової імперії на правах замаскованої колонії. На Заході вірно відзначали й те, що при відсутності

великої допомоги Заходу обороноздатність Києва з відомих причин швидко знижувалася. Серед них: значно нижчий економічний, військовий та людський потенціал, неагресивна природа України, її прихильність до мирного співробітництва з усіма сусідами, зокрема й з РФ після розпаду СРСР, розпродаж і ліквідація наявної військової техніки радянського періоду, зниження боєготовності ЗСУ, різке скорочення їх чисельності, відсутність умов і часу для підготовки до тривалої оборонної війни, блискавичне захоплення Росією 18% її території. Внаслідок СВО 3,7 млн. українських громадян вимушено залишили рідну землю, перемістилися в інші регіони; 6,4 млн. чол. емігрували до Європи та Америки. Під час дворічної війни Росія знищила значну частину промислового і житлового фонду, енергетичного комплексу України. Понад 500 християнських, іудейських та мусульманських релігійних споруд зазнали руйнації. Але найбільші втрати це цивільні люди, які тисячами загинули в результаті агресії. Запроваджені міжнародні санкції негативно впливали на економіку РФ, але не спричинили її раптового і остаточного падіння. Москві вдалося віднайти нових тіньових економічних партнерів та перевести економіку країни на військовий стан.

Під впливом тривалої і всебічної великодержавницької пропаганди режиму Путіна переважна частина населення РФ повірила його брехливим звинуваченням керівництва України у нацизмі, фашизмі та бандерівщині, піддалася його впливу і рішуче засуджує ворожі для Росії наміри України вийти з-під контролю Кремля, приєднатися до ЄС і НАТО, тому підтримує плани Москви перешкодити цьому: збройним шляхом знищити чинну владу України та окупувати її територію. Навіть після двох років невдалої війни більша частина «русских» продовжує підтримувати не тільки війну проти України, а й загострення відносин РФ із Заходом, терпіти труднощі і різке погіршення життєвих умов. Якщо для Заходу підтримка України для протистояння Росії обійшлася у 252 млрд. євро, то для режиму Путіна у відповідь потрібно було витрачати ще більші кошти, щоб не програти у цьому двобої.

Демонструючи зменшення обсягів допомоти Україні на рубежі 2023-2024 рр., провідні держави колективного Заходу, насамперед США, вважали це сприятливішим кроком для вироблення прийнятних умов миру між Росією та Україною. Діловий світ після закінчення цієї війни також зацікавлений у нормалізації відносин між Україною та Росією і готується до участі у відбудові України. Зазначається, що проектів щодо відбудови України буде більше, ніж їх надавалося Німеччині після Другої світової війни [12]. Важливою у цьому відношенні є Резолюція ПАРЄ від 16 квітня 2024 р. про підтримку відбудови України, зокрема й за рахунок використання російських активів, що знаходяться у зарубіжних банках і арештовані. За неї проголосувало 134 учасники засідання, проти – нуль. Йдеться про 300 млрд. дол. державних активів РФ. У разі їх конфіскації передбачається щорічне надання для відбудови України 15 млрд. дол.

У післяінавгураційній промові 7 травня В. Путін запевнив у забезпеченні безпеки для єдиного і великого народу РФ, самодостанього і стабільного розвитку Росії, яка має неповторну тисячолітню історію. Завдяки єдності і згуртованості усіх народів РФ, об'єднаних «русским языком», Росія відстоїть свої національні інтереси, як рівноправний член багатополярного світу, зі своєю самобутньою культурою як окрема неповторна цивілізація. Розпочався черговий, п'ятий цикл президентства Путіна, що передбачається до 2030 р. Після вступу на посаду він вніс на розгляд Державної Думи кандидатуру на посаду голови уряду РФ попереднього прем'єр-міністра Михайла Мішустіна, який обіймає цю посаду з 16 січня 2020 р. У складі уряду відбулася зміна 6 міністрів, серед них і міністра оборони. Цю посаду обійняв А. Білоусов, який до цього проявив себе здібним кеівником у розвитку сучасних видів озброєнь. Розвиток ВПК РФ залишається незмінним пріоритетом економічної та індустріальної політики РФ і у майбутньому.

Оскільки напредодні виборів і після них В. Путін не прийняв готовності Заходу до порозуміння, а продовжив попередні агресивні і безкомпромісні дії проти України та її союзниць, тому надії на досягнення діалогу і формування конструктивних відносин з Росією швидко згасли. Під впливом результатів явно сфальсифікових виборів у РФ та віроломної позиції Путіна колективний Захід припинив миритися з таким станом речей. Авторитетний Інститут вивчення війни у США (ISW) на основі проведеного аналізу вніс пропозиції: Захід має активніше використовувати свій економічний та воєнний потенціал для того, щоб підтримати Україну і недопустити перемоги Росії у війні. Висновки цього Інституту були однозначними: шанси в України вистояти дуже великі. Росія має зазнати стратегічної поразки. Якщо Україна хоче зберегтися як суверенна держава, вона повинна боротися. І чим швидше енергійна підтримка України з боку Вашингтону наростатиме, тим меншими будуть можливості у Росії розв'язати більш масштабну війну. Вважається, що надання значної воєнної допомоги для України буде тривати до тих пір, поки українські збройні сили не стануть спроможними продовжувати успішні наступальні операції [13; 14].

ЄС ухвалив 23 лютого 2024 р. 13-й пакет санкцій, які спрямовані проти військового та оборонного секторів проросійських компаній і організацій, які діють у третіх країнах – Індії, Китаї, Шрі-Ланці, Таіланді, Сербії, Казахстані, Туреччині. Вони допомагали РФ обходити попередні санкції, виробляли електронні комплектуючі для зброї і поставляли їх до Росії. Запроваджувався контроль за експортом РФ заліза і сталі та компаній третіх країн, які беруть участь у реалізації цієї продукції [15].

У свою чергу Джо Байден оголосив 23 березня 2024 р. понад 500 санкцій проти Росії, які спрямовані проти осіб, пов'язаних з ув'язненням та вбивством 20 лютого 2024 р. О. Навального, проти російського фінансового сектору, оборонно-промислового комплексу, міжнародних закупівельних мереж та осіб,

які ухиляються від санкцій на багатьох напрямках. Нові експортні обмеження вжито проти майже 100 організацій, які надають приховану підтримку військовій машині Росії. Вжито чергових заходів для подальшого скорочення енергетичних доходів Росії. Байден висловив впевненість, що «Конгрес знає, що, підтримавши цей законопроект, ми можемо зміцнити безпеку в Європі, зміцнити нашу безпеку вдома і протистояти Путіну. Виступаючи проти цього законопроекту, ми лише граємо на його користь [Путіна – ред.]» [16].

Подібні санкції проти РФ 19 лютого 2024 р. запровадила й Німеччина. Під їх впливом Туреччина, яка була до цього одним із головних антисанкційних хабів Росії, різко, майже наполовину скоротила постачання своєї продукції до РФ. Торгівля деякими товарами з боку Туреччини припинена цілковито. Упродовж 2023 р. Туреччина поставила до РФ товарів на рекордну суму 10,9 млрд. дол., удвічі більше, ніж до війни. Туреччина нарощувала закупівлю російської сирої нафти, обсяги якої у 2022 р. складали 12 млн. тонн. Вона залишалася єдиною країною, яка продовжувала отримувати нафту з РФ. За 11 місяців 2023 р. Туреччина отримала 9 млн. тонн нафти. Після запровадження з боку США 22 грудня 2023 р. жорстоких санкцій проти РФ, відповідно до яких фірми, які беруть участь чи сприяють оминати Росією санкцій, ризикували втратити доступ до американської фінансової системи, Індія та Туреччина відмовилися з початку 2024 р приймати російську нафту через неможливість здійснювати банківські операції щодо купівлі-продажу російської нафти [17].

Після схвалення Конгресом та Президентом США 24 квітня законів про виділення великої допомоги Україні та Ізраїлю, прийняття ЄС та ПАРЄ у квітні резолюцій про невизнання результатів президентських виборів РФ на окупованих нею територіях України (а це ставить під сумнів результати виборів в цілому й по РФ), про шляхи конфіскації заморожених закордонних активів РФ та використання їх для фінансування спротиву агресії Росії та відновлення України, В. Путіну важко знайти шляхи для реалізації планів щодо ослаблення домінуючої ролі колективного Заходу, насамперед США і ЄС, у світовій політиці та забезпечення переваг над ними країн Євразійського геополітичного центру (РФ і КНР) [18].

Після виборів, В. Путін призначив 15 квітня 2024 р. Олександра Дугіна – депутата Держдуми, свого радника, відомого творця російської геополітики, зокрема теорії євразійства – на посаду директора Вищої політичної школи ім. Івана Ільїна, створеної при Російському державному гуманітарному університеті. Завдання нової інституції полягає в оперативній розробці, з використанням попередніх досягнень відомих ідеологів «панрусского» гегемонізму, планів формування нового світового порядку. Передбачається послаблення домінування у світі США, країн ЄС, НАТО, Японії, Південної Кореї, Австралії та забезпечення домінування Євразійського геополітичного центру, в якому головну роль відіграватимуть Росія і КНР, а також Іран, КНДР, Індія, Бразилія, ПАР. Вагомими стануть зусилля з боку РФ і Китаю, спрямовані

на те, щоб колективний Захід припинив допомагати Україні, яку Москва прагне цілковито підпорядкувати власним інтересам. Успішне розв'язання українського питання на користь Москви має стати першим важливим кроком на шляху встановлення панування Євразійського геополітичного центру у Європі, а потім і у світі.

Український політолог В. Денисенко ще у кінці 2023 р. вважав, що Путін прагнутиме завершити війну в Україні до виборів Президента США у листопаді 2024 р. За його даними у листопаді 2023 р. кількість тих, хто у Росії хотів війни і тих, хто її не хоче, вперше помінялися місцями і тепер переважають її противники. Це підтверджується дослідженням Інститут майбутнього, який він очолює. Починаючи з червня 2024 р., на переконання В. Денисенка, економічна криза в РФ ще більше загостриться. Рівень життя більшості громадян почне знижуватися. Влада поки-що надійно перебуває у руках команди Путіна, а воєнна економіка злагоджено функціонує, але з осені 2024 року економічне падіння стане незворотнім. Врятувати ситуацію може лише припинення війни, космічне зростання цін на нафту, інші корисні копалини. Повна залежність Росії від Китаю, конфронтація з країнами Заходу, затягування війни проти України і безуспішність її завершити до виборів президента США прирікають Росію на узбіччя у відносинах з КНР та США. РФ втрачає можливість стати нарівні з ними третім геополітичним центром світу [19]. Подібні йому думки висловлюють і зарубіжні фахівці. Вони вважають, що результати цих виборів стали сильним аргументом для команди Путіна продовжувати агресивну зовнішню політику, війну проти України з метою відновлення панування Росії у кордонах комуністичного блоку. Цей курс Путіна започаткувався у 2012 р. після схвалення нової геополітичної стратегії, в основі якої лежать ідеї про євразійський геополітичний центр, який стане провідним фактором у світі. Невдача в агресивній війні Росії проти України упродовж 2022-2023 рр., активна протидія колективного Заходу, нечувані санкції проти Росії у всіх важливих сферах її життєдіяльності, особливо після запровадження з боку ЄС 13-го пакету санкцій, відповідно до яких вступили в дію 18 тисяч торгівельних обмежень щодо Росії, перекреслили ці плани. Наслідків наростаючої ізоляції РФ, що набула рівня «залізної завіси періоду холодної війни», і реальної загрози для неї, у Москві не розпізнали. Путінські догмати продовжують попередній курс цієї імперії. Прогнози концепції «Євразія» про те, що колективний Захід уже не відіграватиме провідної ролі у світі, що ця роль поступово перейде до країн АТР, Африки та Південної Америки, не відповідають дійсності. Вони спрямовані не на формування нового багатополюсного світового порядку, а на витіснення США та їх союзниць на другорядні позиції, підпорядкування інтересам імперіалістичної Росії решти частин світу. Тому у наступні десятиліття у відносинах між колективним Заходом та Росією діалог може бути лише в окремих, але не стратегічних сферах. Повернення до умов співіснування з Росією 80-х рр. XX ст. – 10-х рр.

XXI ст. унеможливлюється. Примарність прагнень еліти на чолі з Путіним стала очевидною [20].

Економіка Росії, хоч і не зазнала ще краху під дією санкцій упродовж 2022-2023 рр., проте її перспективи невтішні. За офіційними даними РФ відбувається не падіння, а приріст розвитку економіки. Оптимістичні дані поширюються офіційними органами РФ і на 2024-2026 рр. Прогнози МВФ про падіння економіки РФ у 2022 р. на 6% не справдилися, за даними Росстату вона зросла на 2%, у 2023 р. – на 3,6%. А у 2024 р. зростання економіки має скласти 4,6%. До цих даних, як і до прогнозів РИА Новости (Ria Novosti) про те, що такі ж темпи планується зберегти і у наступні роки, необхідно ставитися обережно. Курс рубля до долара упродовж 2022 – початку 2024 рр. коливався у межах від 60 до 100 рублів за 1 долар. Це вагомий індикатор, що свідчить про домінування негативних процесів в економіці РФ. Одна справа, коли військові витрати РФ у 2022 р. складали лише 72 млрд. дол., інша справа, коли обсяги витрат РФ на ВПК упродовж 2023-2024 рр. подвоїлися і складають 40% бюджетних коштів. Завдяки таким перекосам заробітна плата у працівників ВПК зросла з 50 тис. до 70 тис. руб., тоді як у цивільних галузях економіки почалася стагнація і спад обсягів виробництва, відповідно відбувається зниження реальних доходів зайнятого у цих сферах населення. Жертвуючи базовими цивільними і соціальними сферами, В. Путін продовжує нарощувати військовий потенціал, щоб добитися перемоги у війні проти України і спробувати потіснити визначальний вплив НАТО, а відповідно і США, у світі.

Закономірно, що незалежні міжнародні експерти значно стриманіші в оцінках економічних перспектив РФ. Більшість з них впевнені у тому, що приріст економіки РФ відбувається виключно на фоні зростання військової продукції, яка у роки війни проти України цілковито задомінувала у цій країні. Загальні витрати на оборону і національну безпеку значно зросли і склали, як повідомив у середині травня 2024 р. В. Путін, 6,7% ВПК. Він заспокоїв співвітчизників тим, що подібні витрати у період СРСР складали 13%. Але він не торкнувся величезних вливань коштів, збільшених, починаючи з 2023 року у два рази, у провідні галузі економіки, спрямовані на виконання державного замовлення для оборони і національної безпеки. Враховуючи ці обставини, можна припустити, що загальні витрати нинішньої РФ на ВПК наближаються до обсягів витрат у цій сфері колишнього СРСР. Це прирікає цивільні галузі економіки до різкого падіння темпів розвитку. Як зазначають російські і зарубіжні експерти, витрати на оборону лише у 2024 р. будуть більшими, ніж в цілому за попередні 2019-2021 рр., ніж витрачені кошти на охорону здоров'я упродовж 2020-2023 рр. За оцінками представників НАТО, в оборонному секторі РФ нині працює біля 3,5 млн. чол., на 1,5 млн. більше, ніж до війни 24 лютого 2022 р. У РФ виробляється у три рази більше снарядів, ніж їх спроможні відправляти в Україну США і країни ЄС разом взяті. У 2025-2026 рр. понад 40% бюджетних коштів буде виділятися на оборону (27,7 трил.

руб). Це більша сума від усіх витрачених бюджетних коштів 2021 р. (24,8 трил. руб). Міністр фінансів РФ Антон Силуанов наголошує, що все робиться заради перемоги [21].

Опозиційний дослідник РФ Дмитро Некрасов вважає, що упродовж трьох-п'яти років економіка РФ зможе витримати оборонні витрати, які складатимуть 6% ВВП. Він же нагадує, що у жодній країні люди краще не живуть під час війни. Так буде і в Росії. Те, що у 2023 р. відбулося збільшення реальних доходів населення, є явищем нетиповим для воєнного часу. Це відбулося завдяки використанню наявних валютних резервів Фонду національної безпеки (ФНБ). З другої половини 2024 р. розпочнеться падіння доходів населення. Мінекономрозвитку РФ передбачає зниження доходів з 5,4% у 2023 р. до 2-3% у 2024-26 рр. Фінансовий аналітик Олександр Коляндр повідомляє, що поки війна є досить низькобюджетною, коштів на неї вистачатиме. Після закінчення резервних заощаджень, падіння доходів від експорту енергоносіїв та сировини і зростання внутрішнього боргу, розвиток економіки уповільниться, життєвий рівень населення піде вниз. Врятувати економічну і соціальну ситуацію у РФ, забезпечити позитивну динаміку розвитку економіки не вдасться ні масовим різким збільшенням оподаткування фізичних та юридичних осіб; ні примусовим вилученням коштів приватних компаній та населення; ні приватизацією нових підприємств; ні націоналізацією приватизованих, але не ефективно діючих промислових об'єктів [22].

Такі відомі фахівці як Антон Бендаржевський, Петер Тор'яні, Андраш Рац (Угорщина) наголошують, що 2024 рік стане визначальним у війні Росії проти України. Найскладнішим для Путіна, на їхню думку, є те, що він упродовж 2 років не зміг перемогти у цій війні, тому його шанси у 2024 р. на це нечувано зменшуються. Упродовж двох воєнних років РФ витратила на війну в Україні до 211 млрд. дол.; санкції коштували Росії недоотриманих 1,3 трил. дол. від спаду торгівельної діяльності та погіршення її економічного стану. Витрати 30% у 2023 та 40% у 2024 рр. бюджету (6-8% ВВП) на ВПК є дуже високими. Якщо економіка перебуває у стадії стагнації чи повільного зростання, то вона може рік-два протриматися при таких обсягах фінансування ВПК за рахунок вилучення коштів з інших галузей та соціальної сфери. Але якщо економічні показники у РФ мають негативну динаміку, то такі величезні бюджетні витрати на ВПК зумовлять різке падіння економіки і рівня життя основної частини населення РФ. Інфляції не уникнути. Запроваджена система міжнародних санкцій веде до зниження надходжень від експорту енергоносіїв, у масовому порядку відбувається не приплив до РФ іноземних інвестицій, а їх відплив. Усе це прискорено негативно позначиться на економічному і соціальному становищі країни. Тим більше, коли технології у провідних галузях промисловості РФ застаріли, а здійснити їх модернізацію не дозволяють умови. Санкції – це не чудо зброя, наголошується, але вони повільно і негативно впливають на провідні галузі економіки, руйнують РФ як ядерну державу. Тим

більше, коли Захід вибудовує усе ефективнішу систему протидії для їх обминання з боку РФ та її таємних партнерів. Економічне становище РФ постійно погіршується, що обернеться для усіх базових галузей економіки поза ВПК неминучим різким погіршенням їх становища. Незважаючи на це, керівництво РФ на чолі з Путіним поки що вважає, що воно зможе довше протриматися у війні проти України, ніж Захід у своїй підтримці України. У разі перемоги Путіна, у Росії зміцниться внутрішня консолідація, війна набуде ознак національно-визвольного ореолу. Усе залежатиме від своєчасного надання колективним Заходом Україні необхідної військової допомоги. На їхнє переконання, прискорення зворотніх процесів розпочнеться тоді, коли під наростаючими обсягами допомоги Заходу для України все більша частина економіки Росії буде переводитися на режим воєнного стану. Після цього її економічний обвал неминуче різко прискориться, а примирення із Заходом та з Україною – стане для неї єдиним порятунком [23; 24].

Важливу роль відіграє посилена боротьба, розпочата з 2024 р. проти нелегального транспортування російської нафти до країн АТР. Як повідомили 21 березня 2024 р. зарубіжні ЗМІ, один із найбільших у світі Індійський нафтопереробний завод Reliance Industries під загрозою санкцій США остаточно відмовився від закупівлі нафти, яка поставляється танкерами компанії «Совкомфлот». Оскільки вони безпосередньо чи опосередковано потрапили під санкції, запроваджені США з жовтня 2023 р. на постачальників, торговців, судна, які постачають російську нафту до третіх країн. Уряд Індії вирішив заборонити всім таким російським кораблям, танкерам заходити до її портів. Різке зменшення імпорту сирої нафти з РФ компенсується за рахунок збільшення її закупівлі в інших постачальників, а відповідно обсягів її переробки і постачання на світові ринки. Транспортні засоби «Совкомфлоту» переорієнтувалися на виконання замовлень КНР щодо постачання нафти, але РФ не вдається компенсувати втрачені ринки інших держав. Ціни на російську нафтопродукцію знижуються, відповідно зменшуються валютні надходження.

Одночасно негативними результатами завершилася справа щодо формування, розпочатого у 2022 р., нового північно-льодовитого транспортного коридору для постачання нафти і газу РФ, інших видів сировини до Китаю, Індії, Ірану. Цей транспортний коридор під назвою «Північ-Південь» мав забезпечуватися тіньовим флотом і вважався у Москві надійним шляхом для уникнення впливу все наростаючих санкцій і негативних цінових тенденцій на світових ринках. Оскільки у РФ відсутні технології для перевезення скрапленого газу, тому у нелегальний спосіб вони були придбані через треті країни. Але рішучими контрзаходами колективного Заходу цей проект залишився не завершеним, чим остаточно були перекреслені плани РФ щодо перетворення Індії, Китаю та інших країн АТР на реалізаторів російського газу, нафтопродуктів та інших корисних копалин на світових ринках [24; 25].

Країни ЄС готують 14-й пакет санкцій, що торкнеться обмеження на імпорт скрапленого газу (СПГ) з РФ. Усім суднам із скрапленим газом та нафтою забороняється доступ до портів країн ЄС. Вводяться санкції щодо так званого «тіньового флоту» РФ, зокрема російських проектів «Арктика» та «Мурманськ», судна яких транспортують нелегально російську нафту. Санкції поширяться й на понад 50 компаній з-за меж ЄС (переважно КНР, Гонконгу, Туреччини, Киргизії), які забезпечують РФ західними компонентами для ВПК та допомагають обходити попередні санкції [26].

Негативні наслідки для РФ від санкцій продовжують все більше позначатися на її становищі. В умовах затяжної війни РФ з Україною, її агресивної політики проти країн колективного Заходу, різкого збільшення витрат на ВПК, які з 2023 р. продовжують зростати (досягли 7% ВВП), посилення міжнародних санкцій, особливо після запровадження 13-го і 14-го їх пакетів, якими заблоковано діяльність компаній тіньового морського флоту та «Росатому», після оголошення США 1 травня 2024 р. чергового пакету масштабних санкцій проти ВПК РФ, що передбачає посилення обмеження в отриманні комплектуючих для оборонки РФ, розвитку іншого сценарію для Росії не могло й бути. Блокування постачання енергоносіїв, сировини та продукції ВПК Росії на міжнародні ринки, не кажучи вже про збільшення їх експортних обсягів, дуже швидко негативно позначиться на зниженні валютних надходжень, а також на стані її економіки, соціальної сфери і ВПК. За даними агентства Reuters, Газпром не подає даних про експорт газу з 2023 р. Проте за даними цього агентства поставки російського газу лише до Європи скоротилися у 2023 р. на 55,6% і склали 28,3 млрд. куб м. Втрати «Газпрому» у 2023 р. величезні і становлять 6,9 млрд. дол. За останні 20 років це перший випадок, коли «Газпром» завершив 2023 рік з таким величезним від'ємним торгівельним сальдо. У порівнянні з досанкційними періодами доходи від реалізації енергоресурсів РФ знизяться у другій половині 2024 р. до 50-60%. А низький технологічний рівень розвитку провідних галузей РФ також не дозволяє їй конкурувати на світових ринках [27].

Важливо також звернути увагу й на те, що США та її союзники готуються з червня 2024 р. запровадити спільні санкції проти підприємств, фінансових інституцій, банків, які систематично брали участь у постачанні комплектуючих для ВПК РФ у війні проти України, порушуючи цим самим умови санкцій. Дане питання постало на порядку денному ще у грудні 2022 р., але його ефективне вирішення розпочинається лише у нинішній час. Відзначається, що заходи США мають підтримати у першу чергу країни Великої Сімки. Мінфін США визнав, що РФ вдалося вибудувати нелегальну мережу отримання необхідних компонентів для виробництва удосконаленого озброєння, і попередив, що трансакції, які здійснювалися при допомозі причетних до цього банків КНР, ОАЕ, Туреччини будуть відключені від американської фінансової системи [28]. Наголошується, що це торкається насамперед підприємств КНР, які найбільш

активно брали участь у подібному постачанні до РФ. Три провідні банки Італії – Raiffeisen Bank, Unikredit та Intesa Sanpaolo – припиняють свою діяльність у РФ через ризик втратити свою репутацію [29].

Москві не вдалося у першій третині XXI ст. добитися створення рівноцінного триполюсного світу – США, КНР, Росія. РФ не стала стратегічним партнером ні для США, ні для Китаю. Результати березневих президентських виборів 2024 р. не започаткували для цього необхідних сприятливих умов. Починаючи з другої половини 2024 р., економічне і міжнародне становище РФ продовжує загострюватися, що змушує її погодитися на примирення з Україною, нормалізацію відносин із США та країнами Європейського Союзу.

Висновки

Модель державного устрою в РФ, починаючи з XXI ст., набула ознак диктатури, що все більше зміцнювалася. На президентських чи парламентських виборах принципи демократичної змагальності і конкурентної боротьби як на вищому рівні, так і на нищих щаблях влади, все більше усувалися з політичного подіуму країни. Згідно із змінами до Конституції у 2020 р. та відповідного законодавства РФ політичний плюралізм, сформований на правових і демократичних засадах, було підмінено авторитарною моделлю влади.

Підготовка до проведення виборів президента РФ 15-17 березня 2024 р. завершилася тим, що кандидатом на цю посаду визначався лише один В. Путін, а три інші були підібрані владою як самі безпечні для неї технічні кандидати. Такі вибори відбулися виключно в умовах, притаманних диктаторському устрою, в якому панують централізм, єдиноначальність, які забезпечуються поліцейськими і спеціальними органами. Організація, проведення і підрахунку результатів виборів президента РФ дали підстави стверджувати, що за рівнем непрозорості, фальсифікацій і фабрикацій результатів вони перевершили усі вісім попередніх президентських виборів у 30 річній історії існування самостійної РФ.

Закономірним стало те, що передові держави світу та впливові міжнародні організації оцінили ці президентські вибори такими, що не відповідають міжнародним, демократичним і правовим нормам.

Це сталося тому, що упродовж 30 років незалежного розвитку Росії відбувся її відхід від правової і демократичної моделі державного устрою та наближення до диктатури. З обранням Путіна президентом у 2024 р. цей процес завершився. Це ще одне вагоме підтвердження спроможності Росії існувати лише в умовах диктаторського режиму, прототипом якого є її історія монгольського, царського і радянського періодів.

Зроблено висновки, що практичні заходи правлячої еліти під час проведення цих президентських виборів були спрямовані виключно на подальше зміцнення і консолідацію політико-правових, соціально-економічних, демократичних, культурних цінностей провідних соціальних класів, націй і національностей навколо цілісної і неподільної Російської держави, спільної і єдиної

батьківщини для усіх націй, народностей і етносів. Такі основні складові національно-державницької ідеї, сформовані сучасною панівною елітою Росії, в усі часи найбільше відповідали інтересах панівної «русской нации». Це вдається зберігати доти, доки прагнення більшості інших націй, народів та етносів цієї багатонаціональної колоніальної федерації не набудуть такого рівня розвитку, щоб спромогтися цілковито про себе заявити. Припускається, що рано чи пізно кологіальні і феодальні умови екзистенції інших народів у РФ також будуть подолані. Тільки при таких обставинах можна очікувати на формування справжньої федеративної політико-правової і демократичної моделі РФ, визрівання на уламках цього багатонаціонального окупованого творіння вищої стадії розвитку для вільних народів і націй.

Лише варварські народи, замішані на крові диких племен, спроможні витворити такого звіра і надавати йому сприяння у формуванні та існуванні одноосібної влади, щоб протиставитися світовим загальноцивілізаційний процесам. Те, що Путіну цього вдалося досягти, хоч і тимчасово, винними є правлячі кола посткомуністичної Росії, насамперед сформовані із «русской нации» та «русскоязычного населения», у крові і ментальності переважаючої частини якої домінує рабська покірність перед власним тираном, підсвідома готовність до постійних злиднів і страждань заради завоювань, пограбувань і масового знищення інших народів, заздрість і ненависть до усіх інших народів, які забезпечили вищий рівень свого існування або не бажають жити у колоніальному стані.

Провідні опозиційні діячі РФ та міжнародні аналітики уже у кінці 20-х рр. XXI ст. відзначали, що тотальна концентрація влади у руках правлячої еліти на чолі з Путіним не зможе забезпечити повноцінного розвитку країни, формувати прийнятні для Росії міжнародні відносини. Без докорінних реформ економічної та політичної систем на правових і демократичних засадах соціально-економічне становища у РФ настільки погіршиться, що це неминуче призведе до формування умов для державного перевороту, який обов'язково відбудеться. На початку 30-х рр. XXI ст. рашистський режим ще не відчуває такої небезпеки і продовжує діяти диктаторськими методами.

Під дією міжнародних санкцій, що постійно зміцнюються, в умовах продовження війни проти України унеможливлюється прискорений розвиток економіки та соціальної сфери РФ, посилюватимуться негативні процеси, незважаючи на усі зусилля і прагнення їх подолати. Умови життя громадян РФ відставатимуть від провідних центрів світу і опустяться до рівня країн, що розвиваються. Наслідком цього була і залишатиметься злочинна діяльність перепризначеного В. Путіна на посаду президента і не визнаного демократичними державами.

Примирення колективного Заходу з путінською Росією не може відбутися шляхом зради державних і національних інтересів України та інших волелюбних країн, бо це означатиме, що передові світові держави та їхні лідери

не спроможні продовжувати розбудову й забезпечувати у XXI ст. світовий правопорядок на правових, загальноцивілізаційних і демократичних засадах. Досвід досягнутого мирного співіснування розвиненого Заходу (вважався майбутнім цивілізації людства) та комуністичної системи (як останньої спроби диктаторських, гегемоністських, реакційних сил зберегти свою вагому присутність у світі) у другій половині XX ст., що завершилося крахом останньої, засвідчив, що це було великим досягненням в історії людства – завершенням боротьби й протистояння добра та зла, цивілізації і варварства, світлих і темних сил. Але повна і остаточна перемога цивілізаційних, творних сил світу над варварством і реакцією, подолання протистояння між ними відбувається у 20-і рр. XXI ст. Заради цього докладаються максимальні зусилля і приносяться великі жертви. Важливо при цьому зазначити й те, що внесок нинішнього покоління української нації у перемогу добра над злом у світовому масштабі є надзвичайно великим. Українські патріоти у цьому протистоянні на віки обезсмертили себе і прославили українську націю, невід'ємною частиною якої вони є.

Список використаних джерел та літератури

1. «Иноагентом» объявлен бывший премьер России Михаил Касьянов. *BBC News.* 24 ноября 2023. URL: https://www.bbc.com/russian/articles/crg19w17pd3o
2. «Я врач, я не могу говорить такие слова, это больно». Как и за что судят 68-летнюю педиатра Надежду Буянову. *BBC News.* 23 мая 2024. URL: https://www.bbc.com/russian/articles/cv22dy7j47ko
3. Повторное рассмотрение дела Олега Орлова за антивоенную статью. Приговор. *Медиазона.* 27 февраля 2024. URL: https://zona.media/online/2024/02/27/orlov
4. Новосибирский специалист по гиперзвуковой аэродинамике получил 14 лет по делу о госизмене. Как в России пожилым ученым дают «сталинские сроки». *BBC News.* 21 мая 2024. URL: https://www.bbc.com/russian/articles/cp992x97m3mo
5. Тимченко О. У Росії громадянину України присудили 25 років за «диверсії» на залізниці: що відомо. *Обозреватель.* 1 травня 2024. URL: https://news.obozrevatel.com/ukr/rossia/u-rossii-gromadyaninu-ukraina-prisudili-25-rokiv-za-duversii-na-zaliznitsi-scho-vidomo.htm
6. Через політичні переслідування у Криму за гратами щонайменше 200 українців – правозахисниця. *Укрінформ.* 20.02.2024. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/3829740-cerez-politicni-peresliduvannya-u-krimu-za-gratami-sonajmense-200-ukrainciv-pravozahisnica.html
7. За час окупації Криму правозахисники зафіксували 320 засуджених з політичних мотивів. *Радіо Свобода.* 25 квітня 2024. URL: https://www/radiosvoboda.org/a/news-okupatsia-krymu-zasudzheni-politychni-motyvy/32919884.html
8. За перший квартал 2024 року у Криму зафіксовано 43 випадки арештів – КРЦ. *Суспільне Крим.* 11 квітня 2024. URL: https://suspilne.media/crimea/723685-za-persij-kvartal-2024-roku-u-krimu-zafiksovano-43-vipadki-arestiv-krc/
9. Кримськотатарська автономія зробить непорушною територіальну цілісність України. *Укрінформ.* 17.04.2024. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/3853468-krimskotatarska-avtonomia-zrobit-neporusnou-teritorialnu-cilisnist-ukraini.html
10. Парламентська асамблея Ради Європи підтримала резолюцію із закликом визнати Володимира Путіна нелегітимним президентом Росії. *Еспресо.* 18 квітня 2024. URL: https://espreso.tv/svit-pare-ukhvalila-rezolyutsiyu-iz-zaklikom-ne-viznavati-putina-legitimnim-prezidentom-rf

11. Україна не визнає Путіна як президента РФ. 6 травня 2024. *Gazeta.ua.* URL: https://gazeta.ua/artikles/politics/_ukrayina-ne-viznaye-putina-yak-prezidenta-rf/1180238
12. Mutatjuk a jeleket, amelyek arra utalnak, hogy hamarosan vege a haborunak. *Hir TV.* 2024. Március 11. URL: https://hirtv.hu/ hirtvkulfold/mutatjuk-a-jeleket-amelyek-arra-utalnak-hogy-hamarosan-vege-a-haborunak-2581721
13. Kimondtak Washingtonban: van egy modja annak, hogy Ukrajna nyerje meg a haborut. *Portfolio.* 2024. Március 28. URL: https://www.portfolio.hu/global/20240328/kimondtak-washingtonban-van-egy-modja-annak-hogy-ukrajna-nyerje-meg-a-haborut-677467
14. Kajzer F. Ha Ukrajna elni akar, harcolnia kell – De mire lesz eleg az amerikai segelycsomag? *Portfolio.* 2024. Április 25. URL: https://www.portfolio.hu/ha-ukrajna-elni-akar-harcolnia-kell-de-mire-lesz-eleg-az-amerikai-segelycsomag-682757
15. ЄС ухвалив 13-й пакет санкцій проти росії. Що туди ввійшло? *Бабель.* 23 лютого 2024. URL: https://babel.ua/news/104210-yes-uhvaliv-13-y-paket-szankciy-proti-rosiji-shcho-tudi-vvishlo
16. Байден зробив заяву до другої річниці вторгнення РФ в Україну та оголосив про нові санкції. *Дзеркало тижня.* 23 лютого 2024. URL: https://zn.ua/ukr/usa/baiden-zrobiv-zajavu-do-druhoji richnitsi-vtorhnennja-rf-v-uktajinu-ta-oholosiv-pro-novi-sanktsiji.html
17. США анонсували великий пакет санкцій через вбивство Навального. *Mind.* 20 лютого 2024. URL: https://mind.ua/news/20269843-ssha-anonsuvali-velikij-paket-sankcij-cherez-vbivstvo-navalnogo
18. Музиченко О. Страх і стратегія Путіна: чому диктатор прагне закінчити війну до виборів президента у США. *ТСН.* 24.11.2023. URL: https://tsn.ua/politika/strah-i-strategiya-putina-chomu-diktator-pragne-zakinchiti-viynu-do-viboriv-u-ssha-2457196.html
19. Itt az orosz választások végeredménye, ennyien voksoltak Putyinra. *Magyar Nemzet.* 2024. Március 21. URL: https://magyarnemzet.hu/kulfold/2024/03/itt-az-orosz-valasztasok-vegeredmenye-ennyien-voksoltak-putyinra
20. Морохин Д. Вечный двигатель войны. Расходы российского бюджета за последние два года раздулись на 12 триллионов рублей. Исследование *«Новой газеты – Европа».* 2024 апрель. URL: https://novayagazeta.eu/articles/2024/04/01/vechnyi-dvigatel-voiny
21. РФ витратила на війну в Україні до 211 млрд. дол. Пентагон. *Фокус.* 16 лютого 2024. URL: https://focus.ua/uk/voennye-novosti/627497-rf-vitratila-na-viynu-v-ukraijni-211-mlrd-dolariv-pentagon
22. Kiszivargott dokumentumok szerint alaposan megagyoztak az orosz elnokvalasztasnak. *Index.* 2024. Március 17. URL: https://index.hu/kulfold/2024/03/17/vlagyimir-putyin-elnokvalasztas-szavazas-oroszorszg-gazdasag-hadsereg/
23. Tibor H. A fordulat eve johet a haboruban, amit Putyin ket ev alatt sem tudott megnyerni. *Economx.* 2024. Március 3. URL: https://www.economx.hu/kulfold/ukrajna-haboru-putyin-nato-strategia.785982.html
24. Cserben hagyták Putyint: az egyik legfontosabb partnerét rettentette el Amerika. *Portfolio.* 2024. Március 21. URL: https://www.portfolio.hu/gazdasag/20240321/cserben-hagytak-putyint-az-egyik-legfontosabb-partneret-rettentette-el-amerika-676203
25. Боротьба з тіньовим флотом РФ: перспективи нових санкцій ЄС проти нелегального транспортування російської нафти проаналізували економісти. *Freeдом.* 29 квітня 2024. URL: https://uatv.ua/uk/borotba-z-tinovym-flotom-rf-perspektyvy-novyh-sanktsij-yes-proty-nelegalnogo-transportuvannya-rosijskoyi-nafty-proanalizuvaly-ekonomisty/
26. Єврокомісія погодила проект 14-го пакета санкцій проти росії. 6 травня 2024. URL: https://sprotyv.info/news/evrokomisiya-pogodila-proekt-14-go-paketa-sankcij-proti-rosii/
27. Ket evtizede nem tortent ilyen az orosz gazipari oriassal. *Portfolio.* 2024. Május 4. URL: https://www.portfolio.hu/global/20240504/ket-evtizede-nem-tortent-ilyen-az-orosz-gazipari-oriassal-684339

28. Figyelmezteti Amerika az Oroszorszagban uzleto europai bankokat: szigorubb szankciok johetnek. *Portfolio.* 2024. Majus 27. URL: https://www.portfolio.hu/bank/20240527/figyelmezteti-amerika-az-oroszorszagban-uzletelo-europai-bankokat-szigorubb-szankciok-johetnek-688187
29. Megfenyegette Amerika a kinai cegeket es bankokat Oroszorszag tamogatasa miatt. *Portfolio.* 2024. Majus 31. URL: https://www.portfolio.hu/bank/20240531/megfenyegette-amerika-a-kinai-cegeket-es-bankokat-oroszorszag-tamogatasa-miatt-689587

References

1. “Inoagentom” ob"yavlen byvshiy prem'yer Rossii Mikhail Kas'yanov. (2023, 24 noyabrya). *BBC New.* [Online]. Available from: https://www.bbc.com/russian/articles/crg19w17pd3o [In Russian].
2. “YA vrach, ya ne mogu govorit' takiye slova, eto bol'no”. Kak i za chto sudyat 68-letnyuyu pediatra Nadezhdu Buyanovu. (2024, 23 maya). *BBC New.* [Online]. Available from: https://www.bbc.com/russian/articles/cv22dy7j47ko [In Russian].
3. Povtornoye rassmotreniye dela Olega Orlova za antivoyennuyu stat'yu. Prigovor. (2024, 27 fevralya). *Mediazona.* [Online]. Available from: https://zona.media/online/2024/02/27/orlov [In Russian].
4. Novosibirskiy spetsialist po giperzvukovoy aerodinamike poluchil 14 let po delu o gosizmene. Kak v Rossii pozhilym uchenym dayut “stalinskiye sroki”. (2024,21 maya). *BBC News.* [Online]. Available from: https://www.bbc.com/russian/articles/cp992x97m3mo [In Russian].
5. Tymchenko, O. (2024, 1 travnya). U Rosiyi hromadyanynu Ukrayiny prysudyly 25 rokiv za “dyversiyi” na zaliznytsi: shcho vidomo. *Obozrevatel'.* [Online]. Available from: https://news.obozrevatel.com/ukr/rossia/u-rossii-gromadyaninu-ukraina-prisudili-25-rokiv-za-duversii-na-zaliznitsi-scho-vidomo.htm [In Ukrainian].
6. Cherez politychni peresliduvannya u Krymu za hratamy shchonaymenshe 200 ukrayintsiv – pravozakhysnytsya. (2024, 20 lyutoho). *Ukrinform.* [Online]. Available from: https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/3829740-cerez-politicni-peresliduvannya-u-krimu-za-gratami-sonajmense-200-ukrainciv-pravozahisnica.html [In Ukrainian].
7. Za chas okupatsiyi Krymu pravozakhysnyky zafiksuvaly 320 zasudzhenykh z politychnykh motyviv. (2024, 25 kvitnya). *Radio Svoboda.* [Online]. Available from: https://www/radiosvoboda.org/a/news-okupatsia-krymu-zasudzheni-politychni-motyvy/32919884.html [In Ukrainian].
8. Za pershyy kvartal 2024 roku u Krymu zafiksovano 43 vypadky areshtiv – KRTS. (2024, 11 kvitnya). *Suspil'ne Krym.* [Online]. Available from: https://suspilne.media/crimea/723685-za-persij-kvartal-2024-roku-u-krimu-zafiksovano-43-vipadki-arestiv-krc/ [In Ukrainian].
9. Kryms′kotatars′ka avtonomiya zrobyt′ neporushnoyu terytorial′nu tsilisnist′ Ukrayiny. (2024, 17 kvitnya). *Ukrinform.* [Online]. Available from: https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/3853468-krimskotatarska-avtonomia-zrobit-neporusnou-teritorialnu-cilisnist-ukraini.html [In Ukrainian].
10. Parlament·s′ka asambleya Rady Yevropy pidtrymala rezolyutsiyu iz zaklykom vyznaty Volodymyra Putina nelehitymnym prezydentom Rosiyi. (2024, 18 kvitnya). *Espreso.* [Online]. Available from: https://espreso.tv/svit-pare-ukhvalila-rezolyutsiyu-iz-zaklikom-ne-viznavati-putina-legitimnim-prezidentom-rf [In Ukrainian].
11. Ukrayina ne vyznaye Putina yak prezydenta RF. (2024, 6 travnya). *Gazeta.ua.* Available from: https://gazeta.ua/artikles/politics/_ukrayina-ne-viznaye-putina-yak-prezidenta-rf/1180238 [In Ukrainian].
12. Mutatjuk a jeleket, amelyek arra utalnak, hogy hamarosan vege a haborunak (2024, Március 11). *Hir TV.* Available from: https://hirtv.hu/ hirtvkulfold/mutatjuk-a-jeleket-amelyek-arra-utalnak-hogy-hamarosan-vege-a-haborunak-2581721 [In Hungarian].

13. Kimondtak Washingtonban: van egy modja annak, hogy Ukrajna nyerje meg a haborut. (2024, Március 28). *Portfolio.* Available from: https://www.portfolio.hu/global/20240328/kimondtak-washingtonban-van-egy-modja-annak-hogy-ukrajna-nyerje-meg-a-haborut-677467 [In Hungarian].
14. Kajzer, F. (2024, Április 25). Ha Ukrajna elni akar, harcolnia kell – De mire lesz eleg az amerikai segelycsomag? *Portfolio.* Available from: https://www.portfolio.hu/ha-ukrajna-elni-akar-harcolnia-kell-de-mire-lesz-eleg-az-amerikai-segelycsomag-682757 [In Hungarian].
15. ES ukhvalyv 13-y paket sanktsiy proty rosiyi. Shcho tudy vviyshlo? (2024, 23 lyutoho). *Babel'.* Available from: https://babel.ua/news/104210-yes-uhvaliv-13-y-paket-szankciy-proti-rosiji-shcho-tudi-vvishlo [In Ukrainian].
16. Bayden zrobyv zayavu do druhoyi richnytsi vtorhnennya RF v Ukrayinu ta oholosyv pro novi sanktsiyi. (2024, 23 lyutoho). *Dzerkalo tyzhnya.* Available from: https://zn.ua/ukr/usa/baiden-zrobiv-zajavu-do-druhoji richnitsi-vtorhnennja-rf-v-uktajinu-ta-oholosiv-pro-novi-sanktsiji.html [In Ukrainian].
17. SSHA anonsuvaly velykyy paket sanktsiy cherez vbyvstvo Naval′noho. (2024, 20 lyutoho). *Mind.* Available from: https://mind.ua/news/20269843-ssha-anonsuvali-velikij-paket-sankcij-cherez-vbivstvo-navalnogo [In Ukrainian].
18. Muzychenko, O. (2023, 24 lystopada). Strakh i stratehiya Putina: chomu dyktator prahne zakinchyty viynu do vyboriv prezydenta u SSHA. *TSN.* Available from: https://tsn.ua/politika/strah-i-strategiya-putina-chomu-diktator-pragne-zakinchiti-viynu-do-viboriv-u-ssha-2457196.html [In Ukrainian].
19. Itt az orosz választások végeredménye, ennyien voksoltak Putyinra. (2024, Március 21). *Magyar Nemzet.* Available from: https://magyarnemzet.hu/kulfold/2024/03/itt-az-orosz-valasztasok-vegeredmenye-ennyien-voksoltak-putyinra [In Hungarian].
20. Morokhin, D. (2024). Vechnyy dvigatel' voyny. Raskhody rossiyskogo byudzheta za posledniye dva goda razdulis' na 12 trillionov rubley. Issledovaniye *"Novoy gazety – Yevropa"*. Aprel'. [Online]. Available from: https://novayagazeta.eu/articles/2024/04/01/vechnyi-dvigatel-voiny [In Russian].
21. RF vytratyla na viynu v Ukrayini do 211 mlrd. dol. Pentahon. (2024, 16 lyutoho). Fokus. Available from: https://focus.ua/uk/voennye-novosti/627497-rf-vitratila-na-viynu-v-ukraijni-211-mlrd-dolariv-pentagon [In Ukrainian].
22. Kiszivargott dokumentumok szerint alaposan megagyoztak az orosz elnokvalasztasnak. (2024, Március 17). *Index.* Available from: https://index.hu/kulfold/2024/03/17/vlagyimir-putyin-elnokvalasztas-szavazas-oroszorszg-gazdasag-hadsereg/ [In Hungarian].
23. Tibor, H. (2024, Március 3). A fordulat eve johet a haboruban, amit Putyin ket ev alatt sem tudott megnyerni. *Economx.* Available from: https://www.economx.hu/kulfold/ukrajna-haboru-putyin-nato-strategia.785982.html [In Hungarian].
24. Cserben hagyták Putyint: az egyik legfontosabb partnerét rettentette el Amerika. (2024, Március 21). *Portfolio.* Available from: https://www.portfolio.hu/gazdasag/20240321/cserben-hagytak-putyint-az-egyik-legfontosabb-partneret-rettentette-el-amerika-676203 [In Hungarian].
25. Borot′ba z tin′ovym flotom RF: perspektyvy novykh sanktsiy ES proty nelehal′noho transportuvannya rosiys′koyi nafty proanalizuvaly ekonomisty. (2024, 29 kvitnya). *Freedom.* Available from: https://uatv.ua/uk/borotba-z-tinovym-flotom-rf-perspektyvy-novyh-sanktsij-yes-proty-nelegalnogo-transportuvannya-rosijskoyi-nafty-proanalizuvaly-ekonomisty/ [In Ukrainian].
26. Yevrokomisiya pohodyla proekt 14-ho paketa sanktsiy proty rosiyi. (2024, 6 travnya). Available from: https://sprotyv.info/news/evrokomisiya-pogodila-proekt-14-go-paketa-sankcij-proti-rosii/ [In Ukrainian].
27. Ket evtizede nem tortent ilyen az orosz gazipari oriassal. (2024, Május 4). *Portfolio.* Available from: https://www.portfolio.hu/global/20240504/ket-evtizede-nem-tortent-ilyen-az-orosz-gazipari-oriassal-684339 [In Hungarian].

28. Figyelmezteti Amerika az Oroszorszagban uzleto europai bankokat: szigorubb szankciok johetnek. (2024, Majus 27). *Portfolio.* Available from: https://www.portfolio.hu/bank/20240527/figyelmezteti-amerika-az-oroszorszagban-uzletelo-europai-bankokat-szigorubb-szankciok-johetnek-688187 [In Hungarian].
29. Megfenyegette Amerika a kinai cegeket es bankokat Oroszorszag tamogatasa miatt. (2024, Majus 31). *Portfolio.* Available from: https://www.portfolio.hu/bank/20240531/megfenyegette-amerika-a-kinai- cegeket-es-bankokat-oroszorszag-tamogatasa-miatt-689587 [In Hungarian].

Derzhaliuk M. Presidential Elections in the Russian Federation 2024: the Results are Predictable, the Consequences are Criminal (Part 2).

The article is devoted to the presidential elections in the Russian Federation on March 15-17, 2024. V. Putin participated in the elections as a self-nominated candidate, but he was supported by the two ruling parties in the Russian Federation – "United Russia" and "A Just Russia".

Complex measures that ensured V. Putin's victory in the elections are highlighted. The constitutional reform of 2020 and the corresponding amendments to the legislation abolished the limitation of two terms of tenure in this position and introduced the right to run for this position without restrictions. For the first time, the elections were held over three days, early voting was allowed both at polling stations and at home locations, and remote electronic voting was introduced. The rights of the CEC regarding the final right to register candidates for this position were expanded. The following changes were made: the threshold for minimum participation in the elections, the conditions under which in the case of the participation of less than half of the voters in the voting, they became invalid, the obligation of public discussions between applicants for this position were eliminated.

Attention is drawn to the fact that leading analysts assessed these changes as a constitutional coup that ended with the establishment of Putin's dictatorship. Well-known democratic figures of the Russian Federation stopped their political activity, emigrated or switched to active scientific or creative activities. Most of those who remained in Russia and continued to actively oppose Putin's regime, to publicly criticize him, were thrown into prison or were killed.

It is noted that the elections turned out to be the most opaque, the most falsified in all the years of the existence of the independent Russian Federation. The results of the elections announced by the Central Election Commission of the Russian Federation on March 21, 2024 testified to record voter turnout and the number of votes for V. Putin compared to previous periods. The negative reaction of the world community to the election results was natural. The leaders of the developed countries of the world, most of the countries of Europe, took note of the results of the elections in the Russian Federation, but did not congratulate V. Putin on his victory, because they did not recognize their results, considered them not open and transparent, organized and conducted under coercion and on an unheard-of anti-democratic basis. The Western world believes that these elections were not free and fair. International organizations of the UN, PACE, EU countries, and NATO members did not recognize the results of the elections in the Russian Federation and in the occupied territories of Ukraine, and condemned the holding of the presidential elections of the Russian Federation on the territory of another state – Ukraine. The PACE called for V. Putin to be officially recognized as the illegitimate president of the Russian Federation and recommended to "stop all contacts with the criminal Putin regime". The President of Ukraine V. Zelensky assessed the presidential elections in the Russian Federation as unequivocally illegitimate.

Keywords: *Russia, presidential elections, results, falsification, international reaction, prospects of the Russian Federation.*

УДК 94(439):321.7/321.64
http://doi.org/10.46869/2707-6776-2024-27-8

Ткач Д.І.
https://orcid.org/0000-0002-6947-2036

СУЧАСНА ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ В УГОРЩИНІ: АНАЛІЗ ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ

У кінці 80-х рр. XX ст., внаслідок оксамитової революції Угорщина як парламентська республіка, стала на шлях побудови демократичного суспільства, основаного на багатопартійний системі. До 2010 р. в результаті виборів до Державних зборів країни, змінювалися коаліції, до влади приходили консерватори, соціалісти, ліберали, але незмінним залишалася відданість демократії, загальноєвропейським цінностям. Все це було зведене нанівець коли до влади у 2010 р. прийшла коаліція ФІДЕС-УГП-ХДНП на чолі з В. Орбаном, що призвело до згортання демократії і сповзання до автократії. Ця правляча коаліція чотири рази вигравала парламентські вибори та отримувала конституційну більшість у Державних зборах. Тому багато політологів в Україні та Угорщині, були упевнені, що ця політична сила, на чолі з В. Орбаном, буде знаходиться при владі ще довгий час,оскільки реальної, сильної опозиції в країні не існує.

Однак, події початку 2024 р. продемонстрували зовсім інше. На угорській політичній арені з'явився новий актор, з новою політичною партією, які дали надію на можливе усунення авторитарного режиму Орбана від влади. Цією надією став Петер Мадяр – угорський політик та юрист, який привернув значну увагу як один із головних опонентів Віктора Орбана. Раніше він працював у різних державних інституціях, включаючи посаду голови національної структури, що розподіляла студентські позики.

Мадяр став відомим у лютому 2024 р., коли виступив з різкою критикою уряду Орбана, оприлюднивши інформацію про корупцію серед високопосадовців. Його публічні заяви та інтерв'ю швидко набрали популярність, що привело до створення нової політичної партії «Тиса». Партія зуміла швидко залучити підтримку значної частини населення, розчарованого в діях уряду Орбана.

Мадяр позиціонує себе як центрист і виступає за боротьбу з корупцією, покращення системи охорони здоров'я, модернізацію освіти та об'єднання поляризованого угорського суспільства. Його політична діяльність включає активне використання соціальних медіа та участь у масових заходах і протестах. Він також оголосив про намір приєднатися до правоцентристської Європейської народної партії (ЄНП).

На виборах до Європарламенту у 2024 р. партія «Тиса» під керівництвом Петера Мадяра здобула значний успіх, отримавши 30% голосів і 7 місць у Європейському парламенті. Цей результат став показником зростаючого впливу опозиції в Угорщині та свідченням значного розчарування серед виборців політикою Віктора Орбана. Ці досягнення вказують на те, що «Тиса» стає потужною політичною силою, здатною впливати на політичний ландшафт Угорщини та кидати виклик правлячій коаліції ФІДЕС-УГП-ХДНП.

Ключові слова: *Угорщина, коаліція ФІДЕС-УГП-ХДНП, Віктор Орбан, Петер Мадяр, партія «Тиса».*

Постановка проблеми. У статті аналізується сучасна політична ситуація в Угорщині. Відмічається, що на політичній арені країни з'явився потужний конкурент урядовій коаліції ФІДЕС–УГП–ХДНП на чолі із Віктором Орбаном,

а саме партія «Тиса», яку очолив Петер Мадяр. Ця політична сила, яка виникла в лютому 2024 року зуміла отримала 30% голосів на виборах до Європарламенту і 7 мандатів в цій міжнародній організації. Таким чином вперше від виборів до Державних зборів 2010 року, коли орбаністи прийшли до абсолютної влади, яка вже тримається чотирнадцять років виникла ситуація, яка похитнула їх впевненість в завтрашньому дні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми**.** Даний напрям досліджували українські вчені, зокрема О. Андрусенко, М. Піскотін, М. Держалюк, Д. Ткач, А. Колодій, В. Копєйчиков та С. Лисенкова, Е. Кіш. Більш докладно ця проблематика розглядалася в Угорщині наступними вченими: Zs. Enyedi, A. Körösényi, T. Fricz, L. Lengyel, E. Jenne, L. Palata, L. Tőkéczki.

Невирішені раніше частини проблеми, що розглядається. В українській історичній, політологічній науковій літературі не досліджувалося вище згадана проблематика. Звичайно український загал був проінформований через ЗМІ про політичну ситуацію в Угорщині, але це були лише інформаційні повідомлення, без аналітики.

Мета статті – проведення історичного аналізу політичного розвитку Угорщини, на початку 2024 року та можливі шляхи подальшого розвитку сусідньої країни.

Виклад основного матеріалу. У квітні 2010 р. на виборах в Державні збори Угорщини перемогла коаліція ФІДЕС-УГП-ХДНП, отримавши конституційну більшість голосів. Ця коаліція ідеологічною основою якої є правий консерватизм з домінуванням націоналізму, ефективно вкорінювала неліберальні цінності, майстерно впливала на громадську свідомість, реалізовувала економічні реформи, які певною мірою були спрямовані на стабілізацію економіки, водночас створювали умови для корупції, зміцнювала роль держави в управлінні країною та реформувала державний сектор таким чином щоб посилити централізацію та відродження угорських цінностей, закладених ще за Короля Святого Іштвана. Це також супроводжувалося обмеженням демократичних принципів управління та зростанням тенденцій до авторитаризму [1].

В результаті цієї політики, коаліція ФІДЕС-УГП-ХДНП здобула перемогу на виборах до Державних зборів у 2014, 2018 та 2022 рр. Це спричинило перетворення багатопартійної системи, створеної як здобуток перемоги демократії в країні, на двополюсну систему з домінуючою роллю правоконсервативної коаліції.

Таким чином, країна, яка мала усталені демократичні традиції, перетворилася на державу з авторитарним урядом під керівництвом прем'єр-міністра Віктора Орбана із замашками диктатора.

Водночас дії урядової коаліції на чолі з Фідес щодо корінної модернізації конституційно-правової бази життєдіяльності країни, суттєво вплинули на

зниження рейтингу партії Віктора Орбана серед виборців. Серед головних сфер де це особливо відчутно варто зазначити:

- узурпація влади. Внесені конституційні поправки, які зміцнили виконавчу гілку влади, надали Орбану та його партії можливість зосередити більше повноважень у своїх руках. Такі зміни викликали невдоволення опозиції всередині країни та критику з боку міжнародної спільноти, яка вбачає у цих діях загрозу демократії. Це спричинило падіння рейтингу серед тих, хто вбачає в цьому наступ на демократичні інституції існуючі в країні;
- зміни, що послабили самостійність системи правосуддя, підірвали довіру до юридичної системи країни. Це викликало роздратування серед громадян, які відчувають, що їхні права залишаються незахищеними та позначилося на підтримці партії Фідес;
- зміни в Основному законі Угорщини , що надали уряду більший контроль над ЗМІ, звузили межі свободу слова і викликали занепокоєння і критику з боку ОБСЄ та ЄС. Це призвело до масових протестів і падіння підтримки Фідес серед молодого покоління та жителів мегаполісів;
- законодавчі зміни, які сприяли розширенню корупції, ослабили віру в правлячу коаліцію. Корупційні скандали також негативно відбилися на рейтингу Фідес, зменшуючи підтримку серед електорату;
- збільшене обурення громадян через конституційно-правові зміни викликало масові протести. Таке незадоволення політикою урядової коаліції на чолі із Орбаном також зміцнило опозиційні рухи, які стали більш згуртованими та потужними, що в свою чергу призвело до зниження популярності коаліції ФІДЕС-УГП-ХДНП [2].

Ці чинники в цілому суттєво позначились на падінні підтримки партії Фідес серед угорців, збільшили критичні настрої та посилили активність опозиційних рухів. Використовуючи свою конституційну більшість у Державних зборах, правляча коаліція сформувала таку правову базу, яка, на їхню думку, дозволила б керувати країною на необмежений термін. Проте, вони не врахували, що це також створює умови для зміцнення та зростання впливу в угорському суспільстві опозиційних політичних сил.

На початку 2024 р. в Угорщині спалахнув скандал, що став причиною відставки президентки Каталіни Новак та міністерки юстиції Юдіт Варга, які були залучені до помилування осіб, обвинувачених у сексуальних злочинах проти неповнолітніх. Ця подія стала серйозним ударом по партії Орбана, оскільки вона різко контрастувала з його багаторічними закликами до «захисту сімейних цінностей», підірвавши його імідж як захисника традиційних вартостей [3].

Цей момент відзначив початок нової ери в угорській політиці, коли несподівано на політичній арені з’явився молодий та амбітний юрист Петер Мадяр. Раніше він був активним членом партії «Фідес» і обіймав високі посади у державних інституціях. Початок його самостійної політичної діяльності

припав на період після його розлучення з Юдіт Варга, колишньою міністром юстиції.

Петер Мадяр отримав широке визнання після того, як публічно звинуватив уряд Орбана у корупції та лицемірстві. Він залишив партію «Фідес» у лютому 2024 р., виступаючи проти її централізованої пропаганди та кумівства. Мадяр також виклав записи розмов з колишньою дружиною, на яких обговорювалися випадки корупції, що пізніше слугували основою для проведення слідчих дій правоохоронними органами.

У квітні 2024 р. Петер Мадяр заснував партію під назвою «Тиса», названу на честь річки Тиса, яка для партії символізує свободу та повагу – ключові цінності, які партія прагне відстоювати. Ця політична сила, відома своєю прозорою фінансовою політикою та відкрито критикує урядову корупцію та адміністративне зловживання. Ця партія розглядає вибори як «свято демократії» і виступає за більш активну участь громадян у політичному процесі. «Тиса» також прагне до розбудови здорової політичної культури, що підкреслюється її зусиллями створити соціальний договір з народом Угорщини, обіцяючи зміни та нове бачення для країни.

Мадяр, через платформу своєї політичної сили, різко критикує прем'єр-міністра за його авторитарний стиль управління, риторику засновану на правому націоналізмі та рутинні політичні погляди. Все це привнесло глибокі зміни в політичне життя Угорщини. Він особливо зосереджується на тому, як Орбан та його партія «Фідес» зосередили владу, контролюючи важливі інституції, включаючи судову систему і засоби масової інформації, що призвело до погіршення демократичних надбань в країні запроваджених за роки незалежності.

За дуже короткий термін партія «Тиса» швидко стала популярною серед угорських виборців та відчутно збільшила свою підтримку. Це стрімке зростання підтримки відображає значне невдоволення громадян діяльністю уряду Віктора Орбана та широке бажання населення бачити реформи в державному управлінні.

Це найбільш яскраво виявилося під час останніх виборів до Європейського парламенту, де партія «Фідес» та її союзники показали найгірший результат за останні 20 років, отримавши 44,2% голосів, що дало їм 11 місць у Європарламенті. Між тим, новостворена правоцентристська партія Петера Мадяра «Повага і свобода» (TISZA) зайняла друге місце, здобувши 30% голосів і 7 мандатів [4].

Протягом останніх 20 років партія «Фідес» лише один раз здобула менше ніж 50% голосів — це сталося у 2004 р, коли вона отримала 47,4% голосів. На останніх виборах до Європарламенту у 2019 р., «Фідес» втратила близько 8% голосів порівняно з попередніми виборами, а також 2 мандати [4].

На місцевих виборах 2024 р. Партія Тиси досягла значних результатів, які підкреслюють зростання політичної влади партії в Угорщині. Партія «Тиса»

отримала кілька представників місцевої влади та посади мерів, а також користувалася значною підтримкою в деяких районах. Партія також виявила сильну присутність у Будапешті, особливо в XII ст. округу [5].

Петер Мадяр підкреслив, що результати нещодавніх виборів означають закінчення епохи Орбана в Угорщини. Він сказав своїм прихильникам, що ці результати стануть поштовхом до перемоги демократії на майбутніх парламентських виборах. Мадяр також анонсував свої плани приєднатися до Європейської народної партії (ЄНП), однієї з лідируючих правоцентристських груп у Європейському парламенті.

Петер Мадяр активно використовує низку правових і політичних механізмів, створених за часів уряду Орбана, для формування своєї політичної діяльності. Ось кілька аспектів.

Мадяр продовжує застосовувати націоналістичну риторику, раніше запроваджену Орбаном, закликаючи до оборони національного суверенітету і протидії зовнішньому втручанню. Він викликає патріотичні почуття серед населення, підкреслюючи важливість захисту національних інтересів Угорщини.

Мадяр також активно застосовує риторику про «традиційні сімейні цінності», яка була ключовою у кампаніях Орбана. Він підкреслює значення захисту традиційної родини та моралі, одночасно висловлюючи критику уряду Орбана за нещирість у підході до цих питань.

Мадяр активно використовує вже існуючу критику корупції в уряді Орбана, щоб зміцнити свою позицію щодо необхідності забезпечення прозорості у державному управлінні та боротьби з корупцією. Він опирається на докази та інформацію про корупційні скандали, що стосуються уряду Орбана, для того, щоб підвищити обізнаність та залучити увагу до своєї політичної кампанії.

Використовуючи досвід Орбана у цій царині, Мадяр активно користується соціальними мережами для розповсюдження своїх ідей та спілкування з електоратом. Він регулярно розміщує пости, відеозвернення та коментарі, які швидко стають популярними та привертають увагу публіки.

Мадяр детально розкриває всі вади політики Орбана в економічній сфері, приділяючи особливу увагу його тісним зв’язкам з олігархами. Водночас, він використовує свою платформу для розробки і просування власних пропозицій щодо підтримки національної економіки і малого бізнесу, пропонуючи більш рівний розподіл економічних ресурсів.

Мадяр активно використовує конфронтаційну політику Орбана щодо Європейського Союзу, на противагу якій він пропонує покращити стосунки з Брюсселем, тим самим створити умови для додаткової фінансової підтримки Угорщини та більш тісну її інтеграцію з Європою. Він використовує цей підхід як контраст до політики Орбана, залучаючи увагу виборців, які підтримують європейську інтеграцію.

Мадяр має сталий досвід перебування всередині партії «Фідес», чудово знає її існуючу партійну структуру, особисто знайомий з її функціонерами, правильно оцінює їх мінуси та плюси, адаптує все це до своїх потреб, уміло залучає незадоволених політикою Орбана до своїх лав.

Орбан та його кліка, за роки правління, великі зусилля направили на захоплення медіаринку в Угорщині, створивши централізовану систему тотального контролю над ЗМІ, підпорядкувавши їх медійній партійній пропаганді [6]. Мадяр, зі свого боку, адаптувався до цих структурних змін і сконцентрував свої зусилля на альтернативних медіа та соціальних мережах для досягнення своїх політичних цілей. Він активно співпрацює з незалежними медіа та опозиційними платформами, аби поширювати свої погляди та критику політики уряду.

Мадяр застосовує юридичні та адміністративні механізми, розроблені Орбаном, для впливу на виборчий процес. Він ефективно скористався існуючою системою реєстрації політичних партій в Угорщині, що дозволило йому мінімізувати бюрократичні перешкоди при створенні своєї партії «Тиса». Він використав вже налагоджені процедури реєстрації, які вимагають збору певної кількості підписів від симпатиків і дотримання формальних юридичних вимог. Це дало йому можливість швидко і легально зареєструвати партію, оминувши потенційно складні та тривалі процеси затвердження, які могли б затримати або перешкодити запуску політичної платформи. Цей підхід дозволив йому не тільки ефективно використовувати законодавчі можливості, але й уникнути додаткових затримок, що могли б вплинути на його політичні плани та стратегії. Таке стратегічне використання існуючих законодавчих рамок свідчить про його знання та розуміння політичних процесів у країні.

Віктор Орбан під час свого правління встановив суворий контроль над фінансовими структурами в Угорщині, які зосереджені навколо великих стратегічних секторів економіки. Ці заходи включали націоналізацію деяких приватних пенсійних фондів та введення високих податків на іноземні компанії у сферах телекомунікацій, енергетики та роздрібної торгівлі. Ці дії не тільки збільшили державні доходи, але й викликали суперечки з ЄС. Крім того, близькі до Орбана бізнесмени отримали значну кількість контрольних пакетів акцій у цих стратегічних секторах, що збільшило угорський внутрішній капітал і посилило національний контроль над ключовими економічними ресурсами. Використання відносин з Росією та Китаєм також стало частиною стратегії Орбана для зміцнення угорської економіки на міжнародній арені, що ще більше зміцнило його владу, але й викликало занепокоєння серед західних партнерів. Всі ці заходи дозволили отримати Урядовій коаліції великі кошти для фінансування своєї політичної діяльності. Мадяр користуючись своїми знаннями про фінансові структури, які були встановлені під час правління Орбана, ефективно забезпечує фінансування своєї партії. Він залучає кошти як з

внутрішніх, так і з міжнародних джерел, забезпечуючи необхідне фінансування для проведення виборчих кампаній та інших політичних ініціатив.

Петер Мадяр активно використовує масові зібрання і протести як засіб підвищення своєї популярності та залучення підтримки громадськості. Наприклад, тисячі людей вийшли на протест увечері 26 березня 2024 р. в столиці Угорщини Будапешті, з вимогою відставки прем;єр-міністра Віктора Орбана та головного прокурора після оприлюднення аудіозапису зі свідченнями про корупцію в угорському уряді. 6 квітня в центрі Будапешта знову зібралися тисячі людей, які протестували проти уряду Орбана – з тим же очільником та приводом. 5 травня Мадяр організував значний антиурядовий протест у Будапешті, який зібрав десятки тисяч людей. Під час цього заходу він виступив із закликом до об’єднання консервативних та ліберальних угорців, які розчаровані управлінням Орбана, і оголосив про створення нового політичного руху [7].

У другому за кількістю населення місті Угорщини**,** Дебрецені, на початку травня, відбулася кількатисячна акція протесту проти партії «Фідес» та прем'єр-міністра Віктора Орбана, яку очолив засновник партії «Повага і свобода» Петер Мадяр [8].

Всі ці масові заходи не тільки демонструють політичну сили партію «Тиса», а і залучають до її лав нових членів та прихильників.

Створена урядом Віктора Орбана законодавча та правова база, активно використовується Петер Мадяром у боротьбі із існуючою владою.

На основі законодавства, створеного існуючою владою, метою якого є забезпечення транспарентності та боротьби з корупцією, Мадяр ініціює з’ясування обставини тих чи інших зловживань можновладців, вносить деталі корупційних скандалів, пов’язаних з представниками уряду Орбана на угорський загал. Він активно критикує та розкриває корупційні дії, використовуючи правові норми, які передбачають відкритість урядових операцій та фінансування.

Реформи Орбана в сфері медіа і судової системи викликали занепокоєння щодо обмеження свободи слова. Мадяр активно використовує існуючі законодавчі механізми, які ще забезпечують захист прав людини і свободи слова, для поширення своєї критики і політичної діяльності. Він користується залишками незалежності судової системи, щоб захистити свої права та права своїх прихильників у випадках судових позовів або адміністративного тиску. Реформи Орбана в медійній та судовій сферах призвели до часткового обмеження свободи слова. Мадяр активно застосовує наявні законодавчі механізми, які все ще захищають права людини і свободу слова, для розповсюдження своєї критики та політичної активності. Він використовує залишки незалежності судової системи для захисту своїх прав та прав своїх прихильників в ситуаціях, коли відбуваються судові позови чи адміністративний тиск.

1. Використання виборчого законодавства: Мадяр вміло користується виборчими законами, щоб забезпечити легітимність своєї партії та участь у виборах. Він використовує процедури, встановлені Орбаном для реєстрації партій і кандидатів, щоб уникнути бюрократичних перепон і швидко організувати свою політичну платформу «Тиса».

2. Фінансове регулювання і прозорість: Мадяр акцентує увагу на необхідності дотримання законів про фінансову прозорість і регулювання. Він використовує ці законодавчі інструменти для викриття незаконних фінансових операцій та зв'язків між урядовими посадовцями та бізнесом, що сприяє підвищенню його політичного капіталу як борця з корупцією.

Ці стратегії дозволяють Мадяру ефективно опиратися уряду Орбана, використовуючи інструменти, створені самим цим урядом, але з новими цілями і ідеологією, спрямованою на боротьбу з тими самими системами влади, які Орбан використовував для консолідації свого контролю.

Висновок. Конституційно-правова база, сформована урядом Віктора Орбана, парадоксально створила умови, що сприяли зростанню впливу опозиції. Незважаючи на централізацію влади та контроль над ключовими інституціями, використання законодавчих і адміністративних інструментів дозволило опозиційним силам, таким як партія «Тиса» на чолі з Петером Мадяром, ефективно організувати свою діяльність. Мадяр вміло використовував існуючі правові механізми для викриття корупції, мобілізації підтримки та організації протестів. Таким чином, конституційні та законодавчі рамки, створені для зміцнення влади Орбана, забезпечили опозиції можливості для критики уряду і просування альтернативної політичної платформи.

Список використаних джерел та літератури

1. Ткач Д.І. Сучасна Угорщина – шлях від демократії до авторатиризму: історична ретроспектива. *Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал.* 2024. № 1(25). С. 86-103.
2. A Diktátortól a Politikai Géniuszig: Orbán Viktor Külföldi Sajtóreprezentációja (2010-2023). *Transzparens Újságírásért Alapítvány.* 2023. November 28. URL: https://ojim.hu/a-diktatortol-a-politikai-geniuszig-orban-viktor-kulfoldi-sajtoreprezentacioja-2010-2023/
3. Лотоцька Н. Президентка Угорщини пішла у відставку через помилування у справі про сексуальне насильство над дітьми. *LB.ua* 10 лютого 2024. URL: https://lb.ua/world/2024/02/10/597790_prezidentka_ugorshchini_pishla.html
4. Вибори до Європарламенту: попередні дані свідчать про послаблення позицій партії Орбана. *Радіо свобода.* 10 червня 2024. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-uhorshchyna-vybory-europarlament/32986085.html
5. Fekete-Szalóky Z., Domján A. Az ország ismét narancssárga lett, de a második erő már a Tisza Párt. *Index.* 2024.06.10. URL: https://index.hu/belfold/2024/06/10/valasztas-narancssarga-az-orszag-budapest-ellenzekben-hirosszefoglalo/?token=47d6aeec6ce9cc7d8904 eceea0cd8705
6. Ткач Д.І. Медіаполітика за часів урядування ФІДЕС - УГС в Угорщині. *Social and Human Sciences. Polish-Ukrainian scientific journal.* 2020. Vol. 2(26).
7. Іванова К. Угорці вийшли на масовий мітинг проти партії Орбана. *Главком.* 6 травня 2024. URL: https://glavcom.ua/world/observe/uhortsi-vijshli-na-masovij-mitinh-proti-partiji-orbana-999365.html

8. Кузьменко Ю. В Угорщині відбувся протест проти партії Орбана. *Суспільне Новини.* 5 травня 2024. https://suspilne.media/739277-v-ugorsini-vidbuvsa-protest-proti-partii-orbana/

References

1. Tkach, D.I. (2024). Suchasna Uhorshchyna – shlyakh vid demokratiyi do avtoratyryzmu: istorychna retrospektyva. *Problemy vsesvitn'oyi istoriyi: naukovyy zhurnal,* 1(25), pp. 86-103. [In Ukrainian].
2. A Diktátortól a Politikai Géniuszig: Orbán Viktor Külföldi Sajtóreprezentációja (2010-2023). (2023, November 280. *Transzparens Újságírásért Alapítvány*. [Online] Available from: https://ojim.hu/a-diktatortol-a-politikai-geniuszig-orban-viktor-kulfoldi-sajtoreprezentacioja-2010-2023/ [In Hungarian].
3. Lotots′ka, N. (2024, 10 lyutoho). Prezydentka Uhorshchyny pishla u vidstavku cherez pomyluvannya u spravi pro seksual′ne nasyl′stvo nad dit′my. *LB.ua* [Online] Available from: https://lb.ua/world/2024/02/10/597790_prezidentka_ugorshchini_pishla.html [In Ukrainian].
4. Vybory do Yevroparlamentu: poperedni dani svidchat′ pro poslablennya pozytsiy partiyi Orbana. (2024, 10 chervnya). *Radio svoboda.* [Online] Available from: https://www.radiosvoboda.org/a/news-uhorshchyna-vybory-europarlament/32986085.html [In Ukrainian].
5. Fekete-Szalóky, Z., Domján, A. (2024.06.10). Az ország ismét narancssárga lett, de a második erő már a Tisza Párt. *Index.* [Online] Available from: https://index.hu/belfold/2024/06/10/valasztas-narancssarga-az-orszag-budapest-ellenzekben-hirosszefoglalo/?token=47d6aeec6ce9cc7d8904 eceea0cd8705 [In Hungarian].
6. Tkach, D.I. (2020). Mediapolityka za chasiv uryaduvannya FIDES - UHS v Uhorshchyni. *Social and Human Sciences. Polish-Ukrainian scientific journal,* Vol. 2(26). [In Ukrainian].
7. Ivanova, K. (2024, 6 travnya). Uhortsi vyyshly na masovyy mitynh proty partiyi Orbana. *Hlavkom.* [Online] Available from: https://glavcom.ua/world/observe/uhortsi-vijshli-na-masovij-mitinh-proti-partiji-orbana-999365.html [In Ukrainian].
8. Kuz′menko, Yu. (2024, 5 travnya). V Uhorshchyni vidbuvsya protest proty partiyi Orbana. *Suspil'ne Novyny*. [Online] Available from: https://suspilne.media/739277-v-ugorsini-vidbuvsa-protest-proti-partii-orbana/ [In Ukrainian].

Tkach D. Current Political Situation in Hungary: Analysis of Historical Events.

In the late 80s of the XXth century, as a result of the Velvet Revolution, Hungary as a parliamentary republic began to build a democratic society based on a multi-party system. Until 2010, as a result of the elections to the State Assembly of the country, coalitions changed, conservatives, socialists, and liberals came to power, but the commitment to democracy and pan-European values remained unchanged. All this was nullified when the FIDESZ-KDNP coalition led by V. Orban came to power in 2010, which led to the collapse of democracy and the slide into autocracy. This ruling coalition won parliamentary elections four times and received a constitutional majority in the State Assembly. Therefore, many political scientists in Ukraine and Hungary were sure that this political force, headed by V. Orban, will be in power for a long time, since there is no real, strong opposition in the country.

However, the events of the beginning of 2024 demonstrated something completely different. A new actor appeared on the Hungarian political scene, with a new political party that gave hope for the possible removal of Orbán's authoritarian regime from power. That hope was Peter Magyar, a Hungarian politician and lawyer who attracted considerable attention as one of the main opponents of Viktor Orbán. Previously, he worked in various government institutions, including the position of chairman of the national structure that distributed student loans.

Magyar rose to prominence in February 2024 when he spoke out strongly against Orbán's government, revealing information about corruption among high-ranking officials. His public

statements and interviews quickly gained popularity, which led to the creation of a new political party, "Tysa". The party managed to quickly attract the support of a large part of the population, disappointed with the actions of the Orbán government.

Magyar positions himself as a centrist and advocates fighting corruption, improving the health care system, modernizing education and unifying the polarized Hungarian society. His political activities include active use of social media and participation in mass events and protests. He also announced his intention to join the center-right European People's Party (EPP).

In the elections to the European Parliament in 2024, the Tisza party under the leadership of Peter Magyar achieved significant success, receiving 30% of the vote and 7 seats in the European Parliament. This result was an indicator of the growing influence of the opposition in Hungary and evidence of significant disillusionment among voters with Viktor Orbán's policies. These achievements indicate that Tisza is becoming a powerful political force capable of influencing the political landscape of Hungary and challenging the ruling FIDESZ-KDNP coalition.

Keywords: *Hungary, FIDESZ-KDNP coalition, Viktor Orban, Peter Madyar, "Tysa" party.*

УДК 94:327(510+520)
http://doi.org/10.46869/2707-6776-2024-27-9

Олійник О.М.
https://orcid.org/0000-0002-0083-9960

КИТАЙСЬКО-ЯПОНСЬКІ ВІДНОСИНИ В КОНТЕКСТІ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ

У статті досліджуються проблема генезису китайсько-японських відносин в їх історичній ретроспективі. Проаналізовано історичні передумови формування сучасних відносин між КНР та Японією, а також з'ясовано, що історія відносин між двома країнами нараховує більше 4 тис. років. За цей тривалий історичний період сторони пройшли складне випробування часом, від жорстокого протистояння до налагодження вигідного співробітництва. Проаналізовано політичні зміни всередині країн та їх вплив на зовнішні амбіції політичного керівництва. Встановлені основні концепти та засадничі принципи зовнішніх політик обох країн. Дослідженні найгостріші проблемні питання двосторонніх відносин, які сформували негативні спогади однієї країни про іншу, що зберігаються і нині у пам'яті народів та стримують подальше наближення. Виявлено, що політичні кола країн усвідомлюють суть наявних історичних проблем, однак намагаються стримувати негативні спогади і віднайти механізми та формати нового співіснування народів обох країн. Зокрема сторони започаткували економічний діалог між Японією та Китаєм на високому рівні як стратегічний інструмент розвитку співробітництва в економічній сфері, роль якого має зрости. Встановлено, що Пекін та Токіо налагодили процес моніторингу вражень населення країн однієї про іншу, вживають заходи задля зниження напруги у відносинах, а також намагаються віднайти нові більш ефективні моделі співіснування. З'ясовано, що обидві сторони вирішили співпрацювати спільно в тих сферах, де Японія та Китай мають великий вплив на світову економіку і можуть сприяти сталому зростанню світової економіки. При цьому пріоритет надаватиметься співпраці у сферах енергетики та навколишнього середовища на основі визнання того, що сторони несуть відповідальність перед майбутніми поколіннями та міжнародним співтовариством за ефективність такої співпраці. Доведено, що сторони сприятимуть взаємовигідній співпраці та розширенню спільних вигод у широкому спектрі галузей, включаючи торгівлю, інвестиції, інформаційні та комунікаційні технології, фінанси, безпеку харчових продуктів і продуктів, захист прав інтелектуальної власності, бізнес-середовище, сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство, транспорт і туризм, воду та охорону здоров'я.

***Ключові слова**: історична пам'ять, співробітництво, зовнішня політика, мир, примирення, міжкультурний обмін.*

Підготовка цієї статті фактично була зумовлена вимогою часу щодо з'ясування ролі двох великих азійських країн – Китаю та Японії, як на світовій арені так і на регіональному рівня. У XXI ст. Китай перетворився на другу за обсягом ВВП країну посунувши з цього місця Японію і об'єктивно почала зростати роль країни у світі. Китай намагається довести, що країна має відігравати більш вагому роль у світових процесах і задля цього виступає ініціатором низки проєктів світового рівня. Своєю чергою політика Токіо більшою мірою спрямована на збереження існуючого впливу в світі. Політичні

кола Японії усвідомлюють, зростаючу роль Китаю, а також те що з цією країною не можна говорити з «позиції сили», а відтак демонструють бажання взаємовигідної співпраці. Така позиція країни Висхідного сонця відповідає інтересам Піднебесної та її зовнішньополітичній концепції, яка була запропонована архітектором китайських реформ Ден Сяопіном, – «уникати протистояння, та зосереджуватися на питаннях, що представляють взаємний інтерес». Як результат попри складне історичне минуле сторони спромоглися налагодити конструктивний діалог та віднайти ефективний формат співпраці. У статті представлені найбільш вагомі події в історії двох країн, які сформували сучасний «каркас» відносин, що дозволяє країнам мирно співіснувати та розвиватися.

Історія відносин між Китаєм та Японією нараховує більше 2 тис. років і починається з початку першого тисячоліття, коли в 57 році імператор Китаю з династії Хань дав золоту печатку країні На народу Ва (так в китайській історіографії називаються стародавні японці). Китай значно вплинув на культуру Японії, її релігію, філософію, архітектуру, право і писемність. В період правління китайських династій Суй (581–618) та Тан (618–907) Японія відправляла велику кількість своїх учнів в Китай на навчання та переймання досвіду управління щоб допомогти закласти свій власний фундамент як незалежної нації в Північно-Східній Азії. Після поразки Японії в 663 р. в битві на річці Пеккан, Японія певний час залишалась ізольованою. Майже до середини XIX ст. Японія залишалась закритою країною для решти світу. Цей історичний проміжок історії Японії був насичений як періодами послаблення державного управління в середні країни, так і періодами зміцнення центральної влади [1, с. 6–28].

Починаючи з XVII ст., коли в 1603 р. японський полководець Токуґава Ієясу заснував третій і останній сьоґунат (всеяпонський самурайський уряд) у місті Едо, сучасному Токіо. Ця доба ознаменувалася відсутністю внутрішніх воєн, стрімким розвитком економіки та «японізацією» іноземних запозичень. Були записані самурайські кодекси честі бусідо та закладено основи японської національної філософії та науки кокугаку. Поширення писемності, спільні культурні риси, відносна централізація влади та тривалий мир у країні сформували основи сучасної політичної японської нації.

В результаті громадянської війни 1868–1869 рр. Японія була перетворена на парламентську монархію британського типу. Протягом періоду Мейдзі (1869-1912) в країні було проведено низку реформ, що значно зміцнило країну в політичному, економічному та військовому планах. Це дозволило Японії перемогти у першій японсько-китайській війні (1894–1895 рр.) та японсько-російській війні (1904–1905 рр.), що забезпечило домінування Японії у Східно-азійському регіоні [2, с. 529–542].

В 1937 р. Японія розпочала другу японсько-китайську війну, яка закінчилась капітуляцією Японії в 1945 р. Саме ця війна сформувала почуття відчаю,

розпачу та несприйняття однією нацією іншої. Причиною такого несприйняття стали події які відбувались в грудні 1937 р. в м. Нанкін, тодішній столиці Китаю. Протягом шести тижнів японські військовослужбовці здійснювали масові вбивства, зґвалтування цивільного населення та акти мародерства. За різними оцінками, було вбито від 40 тис. до 500 тис. китайських цивільних осіб і роззброєних солдат. Міжнародний військовий трибунал для Далекого Сходу в 1948 р. оприлюднив дані власної оцінки жертв, згідно з якою більше 200 тис. китайців були вбиті. Офіційний Пекін заявив, про більш ніж 300 тис. жертв, представивши оцінку Нанкінского трибуналу з військових злочинів 1947 року.

Наслідки нанкінської трагедії 1937 р., заклали підґрунтя для формування недовіри та неприязні китайців до японців. Історична пам'ять про цю трагедію вплинула на відносини, які тривалий час залишались на низькому рівні.

Після закінчення Другої світової війни відносини між Китаєм та Японією залишались в стані невизначеності, оскільки не існувало жодних міждержавних договорів які б врегульовували ці відносини. Сан-Франциським мирним договором від 1951 р. офіційно було завершено Другу світову війну, а також закріплено порядок виплати репарацій союзникам і компенсацій постраждалим від японської агресії країнам. За умовами Сан-Франциського мирного договору Японія визнавала втрату свого суверенітету над Тайванем і Пескадорськими островами, Парасельськими островами і островами Спратлі. Представники Китайської Народної Республіки участь в конференції в Сан-Франциско не приймали, а відповідно підписаний договір не мав юридичної сили для КНР. Мирний договір між Японією та Республікою Китай підписаний в квітні 1952 р. в Тайбеї фактично закріпив припинення війни між Японією та Республікою Китай. Юрисдикція цього договору мала обмежену дію і розповсюджувалась лише на території острова Тайвань, Пескадорські острови, Парасельські острови і острови Спратлі [3].

Таким чином питання врегулювання юридичного оформлення відносин між Японією та КНР було питанням надзвичайної важливості.

У квітні 1956 р. з'явилася стаття Мао Цзедуна «Про десять найважливіших протиріч», в якій він представив бачення зовнішньополітичного курсу Китаю. Зокрема він відзначав, що на міжнародній арені Китай має гуртуватися з усіма силами, з якими можна згуртуватися, домагатися нейтралізації тих сил, які ще не стоять на нейтральній позиції, і навіть розколювати і використовувати реакційні сили. Зазначене в статті означало, що Китай має налагоджувати відносини фактично з будь-якою країною, якщо існують можливості для співпраці [4, с. 13].

Ситуація почала змінюватись після того як китайське керівництво започаткувало нову зовнішньополітичну стратегію. В жовтні 1956 р. Мао Цзедун розвинув теорію «проміжних зон» (вперше ця думка була висунута Мао ще в 1946 р.), заявивши про існування двох «проміжних зон» – з одного боку, Азії, Африки і Латинської Америки, з іншого – Європи. Згідно цієї стратегії

Китаю потрібно розвивати відносини з державами «проміжної зони» і підтримувати їх в боротьбі за самостійність. Відповідно до нової зовнішньополітичної стратегії Китай почав згортати відносини з Радянським Союзом і переорієнтовується на розвиток відносин з країнами що розвиваються і навіть з деякими розвинутими країнами [4, p. 13].

В січні 1964 р. завдяки тому, що президент Франції Де Голль взяв курс на самостійність і відносну незалежність від США і НАТО, Франція встановила дипломатичні відносини з КНР. Це сприяло подальшому розвитку відносин Китаю з країнами Африки. Протягом періоду грудень 1963 р. – лютий 1964 р. прем'єр-міністр КНР Чжоу Еньлай відвідав 10 африканських країн і як результат до 1965 р. Китай встановив дипломатичні відносини з 18 африканськими країнами. Схожим чином розвивалася ситуація і в країнах Південно-Східної Азії [5].

На початку 70 рр. XX ст. відбулось зближення Китаю з США. Це пояснювалось спільними інтересами двох сторін відносно політики щодо Радянського Союзу. Обидві країни бачили в СРСР основного ворога, тому готові були задіяти будь-які можливості заради стримування останнього. У 1971 р. в результаті двох секретних поїздок Г. Кіссінджера в Пекін було досягнуто згоду про офіційний візит президента США в КНР. В лютому 1972 р. під час візиту президента США Річарда Ніксона до Китаю, було укладено Шанхайське комюніке, мета якого полягала в нормалізації відносин між двома країнами [6, с. 267–319].

Активізація зовнішньої політики Китаю також вплинула на ставлення керівництва Японії до Китаю. Посилення ролі Китаю на зовнішньополітичній арені примусило керівництво Японії до пошуку шляхів нормалізації відносин з Китаєм. Історичним можна вважати в цьому процесі візит до Китаю прем'єр-міністра Японії Какуея Танаки, який відбувся в вересні 1972 р. Під час візиту Какуей Танака зустрівся з головою КНР Мао Цзедуном, яка пройшла в дружній атмосфері. Відбулись також зустрічі прем'єр-міністра Танаки і міністра закордонних справ Огіри з прем'єр-міністром КНР Чжоу Еньлаєм і міністром закордонних справ КНР Чи Пеньфей, під час яких сторони щиро і відверто обмінялися думками з приводу питання про нормалізацію відносин між Японією і Китаєм і інших проблем між двома країнами. За результатами візиту сторони підписали «Спільне комюніке між урядом Японії та урядом КНР» (надалі комюніке) [5].

В комюніке зазначено, що народи обох країн щиро прагнуть покласти край ненормальному стану справ, яке досі існувало між двома країнами. Реалізація прагнень двох народів до припинення стану війни і нормалізації відносин між Японією і Китаєм додасть нову сторінку до анналів відносин між двома країнами.

Комюніке фактично стало актом примирення сторін і припинення стану війни. Японська сторона заявила, що чітко усвідомлює відповідальність за

серйозні втрати, які Японія завдала в минулому китайському народові через війну, і глибоко дорікає собі. Крім того, японська сторона підтвердила свою позицію, що має намір реалізувати політику нормалізації відносин між двома країнами з позиції повного розуміння «трьох принципів відновлення відносин», висунутих урядом Китайської Народної Республіки.

В комюніке уряд Японії також визнав уряд Китайської Народної Республіки єдиним законним урядом Китаю і що Тайвань є невід'ємною частиною території КНР.

Своєю чергою уряд Пекіну заявив, що в інтересах дружби між китайським і японським народами, він відмовляється від репарацій з Японії.

Уряд Японії та уряд Китаю домовилися встановити відносини вічного миру та дружби між двома країнами на основі принципів взаємної поваги до суверенітету та територіальної цілісності, взаємних ненападів, невтручання в внутрішні справи, рівності, взаємної вигоди і мирного співіснування. Уряди обох країн підтвердили, що згідно з вищезазначеними принципами та принципами статуту Організації Об'єднаних Націй, Японія та Китай у своїх взаєминах вирішуватимуть всі суперечки мирними засобами і утримуватимуться від застосування чи загрози застосування сили.

В комюніке також було зазначено про необхідність посилення обміну між людьми, розвитку торгівлі, а також співпраці в галузі авіації, судноплавства та рибальства.

Урядами двох країн було прийнято рішення про встановлення дипломатичних відносин з 29 вересня 1972 р. Японія стала першою серед розвинених капіталістичних країн з якими КНР встановила дипломатичні відносини на принципах «одного Китаю», розірвавши офіційні відносини з Тайванем.

Після підписання спільного комюніке між Китаєм та Японією значно активізувались торгові відносини. Так в 1976 р. Японія стала основним торговим партнером Китаю. ЇЇ частка в загальному обсягу зовнішньої торгівлі Китаю становила – 28,4% [7].

Архітектор китайських реформ Ден Сяопін надавав першочергового значення розбудові відносин Китаю з Японією. Китайське керівництво було здивовано тим, що в 1960-і рр. Китай та Японія мали приблизно однаковий розмір валового виробництва. Проте вже до 1980 р. Японія випереджала Китай за цим показником в 4 рази. На кінець 1980 р. виробництво автомобілів в Японії перебільшило 10 млн одиниць, досягнувши рекордних 11,04 млн одиниць, що становило 30% загальносвітового виробництва автомобілів. Ден Сяопін хотів зрозуміти, чому за такий короткий період японці досягли вражаючих результатів і змогли випередити не тільки Китай, і інші провідні країни світу. Тому перший свій закордонний візит після повернення до влади, ще до проголошення політики реформ та відкритості в Китаї, він здійснив до Японії восени 1978 р. Потягом візиту він відвідав три японські підприємства –

автомобільний завод, сталеварний комбінат та завод з виробництва побутової електроніки «Тошиба». Він також здійснив подорож по 210-кілометровій швидкісній залізничній лінії, що також справило на нього позитивне враження. Ця подорож переконала Ден Сяопін в необхідності проведення модернізації країни, він також зрозумів, що без зовнішніх інвестицій здійснити модернізацію в Китаї буде не можливо [8, с. 60].

Під час візиту він закликав в першу чергу японські промислові кола до співробітництва в сфері модернізації промисловості та економіки Китаю. Японські промислові кола, які були представлені провідними японськими компаніями, відгукнулись на заклик китайського лідера. Японія відіграла ключову роль в модернізації Китаю постачаючи в Китай сучасне обладнання, техніку та технології. Японія також забезпечила перенавчання тисяч китайських робітників, інженерів, технологів та управлінців. Багато об'єктів соціального значення безкоштовно були передані Японією Китаю. За результатами візиту в Японію, День Сяопін зробив заяву, в якій він повідомив про те, що він нарешті зрозумів, що таке бути промислово модернізованою країною [9, p. 370].

Недивлячись на те, що в комюніке Китай відмовився від репарацій з боку Японії, проте під час візиту Ден Сяопіна в Японію в 1978 р., він заявив, що це було помилкою і висунув вимоги щодо компенсації втрат, які зазнав Китай від країни-агресора. Уряд Японії з порозумінням поставився до вимог китайського лідера і розпочав надавати Китаю «офіційну допомогу розвитку» за трьома напрямками:

- будівництво інфраструктури та інших об'єктів на японські кредити під дуже низькі відсотки;
- безоплатне надання коштів на будівництво лікарень, освітніх центрів та інших соціальних установ;
- технічне сприяння, яке полягало в направленні японських фахівців в Китай і запрошенні до Японії китайських стажерів [10, с. 4].

Перший пакет допомоги було надано протягом періоду 1979–1983 рр. і склав близько 1,4 млрд дол. США, а другий – протягом періоду 1984–1989рр. у розмірі 2,1 млрд дол. США [8]. Після того як в 1995 р. Китай провів ядерні випробування біля озера Лобнор, Японія припинила надання Китаю фінансової допомоги. Наступний транш допомоги Китаю в обсязі 56 млн дол. США Японія надала Китаю в 2010 р. Загальний обсяг допомоги Японії Китаю становив 45 млрд дол. США, з яких 40,5 млдр дол. США було надано у вигляді довгострокових займів та 4,5 млдр дол. США – у вигляді грантів.

Спільне комюніке між КНР та Японією заклало основу для розвитку між Китаєм та Японією відносин миру і дружби. Воно стимулювало активізацію двостороннього співробітництва між двома країнами, проте поглиблення відносин вимагало подальшого зміцнення юридичної бази відносин між двом країнами.

В серпні 1978 р. відбувся візит міністра закордонних справ Японії Сунао Сонода в Китай. Під час цього візиту було підписано Договір про мир та дружбу між Японією та Китайською Народною Республікою.

Метою укладання договору було зміцнення і розвиток відносин миру і дружби між двома країнами. В договорі зазначено, що сторони розвиватимуть відносини вічного миру та дружби між двома країнами на основі принципів взаємної поваги до суверенітету та територіальної цілісності, взаємної неагресії, невтручання у внутрішні справи один одного, рівності, взаємної вигоди та мирного співіснування. Сторони підтвердили, що відповідно до вищезазначених принципів і принципів Статуту Організації Об'єднаних Націй вони у своїх взаєминах вирішують всі суперечки мирними засобами і утримуються від застосування чи загрози застосування сили.

В договорі зазначено, що жодна з сторін не прагнутиме до гегемонії в Азіайсько-Тихоокеанському регіоні або в будь-якому іншому регіоні і що кожна з них виступатиме проти спроб будь-якої іншої країни або групи країн встановити таку гегемонію.

Сторони також домовились про те, що в добросусідському та доброзичливому дусі і відповідно до принципів рівності і взаємної вигоди та невтручання у внутрішні справи один одного, прагнутимуть до подальшого розвитку економічних і культурних зав'язків між двома країнами, а також сприятимуть обміну між народами двох країн.

Підписання договору стало важливою подією в історії двох країн. Фактично це означало остаточне примирення сторін, а також визначення принципів співпраці як Азійсько-Тихоокеанському регіоні так в інших регіонах світу [11].

На запрошення японського уряду голова КНР Цзян Цземінь з 25 по 30 листопада 1998 р. перебував з офіційним візитом в Японії. Протягом візиту Цзян Цземін зустрівся з його величністю імператором Японії Акіхіто, прем'єр-міністром країни Кейдзо Обуті та іншими високопоставленими особами. Візит був історичний, оскільки це був перший візит голови КНР до Японії. Відносини між Китаєм та Японією в політичній площині поступово нормалізувались та достатньо активно розвивались в економічній сфері. Ситуація, що склалась у відносинах між сторонами вимагала перегляду існуючих між сторонами домовленостей та розробки і затвердження нових.

Під час переговорів сторони обговорювали широке коло питання, зокрема: ситуацію в світі після закінчення холодної війни, процес глобалізації, трансформації, що відбуваються в існуючому світовому порядку, проблеми з якими стикається світове співтовариство, питання безпеки, стан та перспективи співробітництва між Китаєм та Японією.

Під час обговорення зазначених питань сторони визнали, що оскільки світ в епоху після закінчення холодної війни продовжує зазнавати великих змін у напрямку створення нового міжнародного порядку, триває економічна глобалізація та поглиблюється взаємозалежність країн, зростає потреба в

посиленні діалогу та співпраці з питань безпеки. Учасники перемовин також підтвердили, що мир і розвиток залишаються головними проблемами, що стоять перед людським суспільством. В зв'язку з цим виникає загальне бажання міжнародного співтовариства побудувати новий міжнародний політичний і економічний порядок, який є справедливим і раціональним, а також спрямований на забезпечення мирного міжнародного середовища в XXI столітті.

Обидві сторони підтвердили, що принципи взаємної поваги до суверенітету та територіальної цілісності, взаємної неагресії, невтручання у внутрішні справи один одного, рівності, взаємної вигоди та мирного співіснування, а також принципи Статуту Об'єднаних Націй Нації є базовими нормами відносин між державами.

Сторони позитивно оцінили зусилля Організації Об'єднаних Націй щодо збереження миру в усьому світі та сприяння економічному і соціальному розвитку світу. Вони зазначили, що ООН повинна відігравати важливу роль у розбудові та підтримці нового міжнародного порядку. Обидві сторони висловили підтримку реформам Організації Об'єднаних Націй, включаючи реформу Ради Безпеки, для того, щоб ця організація продовжувала втілювати спільне бажання та колективну волю всіх членів у своїй діяльності та у процесі прийняття політичних рішень.

Під час переговорів також обговорювалось питання ядерної безпеки. Обидві країни наголосили на важливості остаточної ліквідації ядерної зброї і заявили, що виступають проти розповсюдження ядерної зброї в будь-якій формі. Вони також закликали зацікавлені країни припинити всі ядерні випробування та гонку ядерних озброєнь, і таким чином зробити свій внесок у питання миру та безпеки як в азійському регіоні так і цілому світі.

Під час візиту Цзян Цземіня, 26 листопада 1998 р. сторони підписали спільну декларацію «Про побудову партнерства дружби та співробітництва заради миру та розвитку» (надалі декларація).

В декларації зазначено, що Японія та Китай поділяють історію дружніх обмінів, що охоплює понад 2000 років, а також спільну культурну основу, і що існує спільне бажання народів двох країн продовжувати цю традицію дружби та розвивати взаємовигідне співробітництво. Обидві сторони поділяли спільну думку, що правильне розуміння історії є важливим фундаментом для подальшого розвитку відносин між Японією і Китаєм. В контексті історичного минулого двох країн японська сторона заявила, що чітко усвідомлює відповідальність за тяжке лихо та шкоду, які Японія завдала китайському народу через свою агресію проти Китаю, і з цього приводу висловлює глибоке каяття за це. Своєю чергою китайська сторона висловила сподівання, що японська сторона вивчить уроки з історії та дотримуватиметься шляху миру та розвитку. Виходячи з цього, обидві сторони розвиватимуть давні дружні відносини.

Пекін та Токіо розглянули двосторонні відносини з часу нормалізації відносин між Японією і Китаєм і висловили задоволення значним розвитком у всіх сферах, включаючи політику, економіку, культуру та обмін людьми. Крім того, учасники переговорного процесу поділилися думкою про те, що за тодішньої ситуації співпраця між двома країнами набуває все більшого значення, а подальше зміцнення і розвиток дружніх і кооперативних відносин між двома країнами не тільки слугують фундаментальним інтересам їхніх народів, а й позитивно сприятимуть миру і розвитку Азіайсько-Тихоокеанського регіону та світу в цілому.

Обидві країни підтвердили, що будуть дотримуватися принципів «Спільного комюніке Уряду Японії та Уряду Китайської Народної Республіки» від 29 вересня 1972 р. та Договору про мир і дружбу між Японією та Китайською Народною Республікою, підписаного 12 серпня 1978 р. Згадані документи продовжуватимуть залишатися найважливішою основою для двосторонніх відносин.

В декларації розкрито питання регіонального співробітництва між Китаєм та Японією. Обидві сторони вважають, що стабільні відносини між основними країнами Азійсько-Тихоокеанського регіону є надзвичайно важливими для миру та стабільності цього регіону. Перемовники поділилися думкою, що вони братимуть активну участь у всіх багатосторонніх заходах у цьому регіоні, таких як регіональний форум АСЕАН, сприятимуть координації та співпраці, а також підтримуватимуть всі заходи для посилення розуміння та зміцнення довіри.

Японська сторона визнала важливу роль, яку Китай відіграє в регіоні та заявила, що стабільний і відкритий Китай, що розвивається, є важливим для миру і розвитку Азіатсько-Тихоокеанського регіону і всього світу. Крім того японська сторона підтвердила свою політику щодо продовження співпраці і сприяння економічному розвитку Китаю.

Для активізації співробітництва сторони визнали за необхідне здійснювати щорічні візити лідерів однієї країни до іншої, створення гарячої лінії Токіо–Пекін між двома урядами, а також подальше зміцнення обмінів персоналом на всіх рівнях, зокрема, серед молодого покоління, які візьмуть важкий тягар майбутнього розвитку двох країн [12].

В жовтні 2006 р. на запрошення прем’єр-міністра КНР Вень Цзябао прем’єр-міністр Японії Сіндзо Абе відвідав з офіційним візитом Китайську Народну Республіку. Під час свого візиту прем’єр-міністр Абе провів переговори з президентом КНР Ху Цзіньтао, головою Постійного комітету Всекитайських зборів народних представників У Банго, а також прем’єром Державної ради Вень Цзябао.

Під час зустрічей сторони обговорили широке коло питань, стосовно стану двостороннього співробітництва, а також обмінялись думками з приводу майбутнього двосторонніх відносин. Зокрема, вони підтвердили, що за останні 34 роки після нормалізації двосторонніх відносин між Японією і Китаєм, триває

обмін і співпраця в різних областях, поглибилася взаємозалежність між двома країнами. Сторони визнали, що японсько-китайські відносини стали одними з найважливіших двосторонніх відносини обох країн. Крім того, обидві сторони підтвердили, що сприяння продовженню міцного і стабільного розвитку японсько-китайських відносин в інтересах обох країн, і що обидві країни несуть відповідальність у нову епоху у справі конструктивного сприяння миру, стабільності та розвитку Азії та світу.

Під час візиту Сіндзо Абе лідери Японії та Китаю домовилися про заснування економічного діалогу високого рівня між Японією та Китаєм для розвитку взаємовигідних відносин на основі спільних стратегічних інтересів. Діалог став платформою проведення регулярних зустрічей між міністрами економік обох країн для обговорення рішень з проблемних питань та сприяння співпраці у сфері економіки з точки зору перспективи. Перша конференція відбулася у квітні 2007 р. у Токіо в присутності прем'єр-міністрів Японії та Китаю.

За результатами візиту прем'єр-міністр Абе сторони зробили спільну заяву, в якій вони представили своє бачення стосовно майбутнього двосторонніх відносин. З цього приводу сторони заявили, що обидві країни будуть прагнути будувати взаємовигідні відносини, на основі спільних стратегічних інтересів, досягнення цілей мирного співіснування, дружби поколінь, взаємовигідного співробітництва та спільного розвитку. Лідери країн визнали, що контакти та діалог між лідерами обох країн є надзвичайно важливими для розвитку відносин двох країн.

В цій заяві китайська сторона підкреслила, що розвиток Китаю є мирним розвитком, і Китай разом з Японією та іншими країнами прагне досягти розвитку і процвітання. Своєю чергою японська сторона позитивно оцінила мирний розвиток Китаю, а також визнала, що розвиток Китаю, завдяки політики реформ та відкритості, надав великі можливості для Японії та міжнародного співтовариства. Японська сторона підкреслила, що Японія більше 60 років після війни послідовно йде шляхом мирної країни і продовжуватиме йти цим шляхом. Китайська сторона позитивно оцінила це.

Обидві сторони заявили, що вони прискорять процес консультацій з приводу ситуації, що склалась навколо Східно-Китайського моря, враховуватимуть різні можливості для цього та прийматимуть резолюції, що влаштовуватимуть обидві сторони. Вони підкреслили, що для того, щоб Східно-Китайське море було «морем миру, співпраці та дружби», обидві сторони повинні міцно підтримувати діалог та консультації, а також знаходити шляхи врегулювання розбіжностей точок зору кожної з сторін.

Сторони підтвердили, що вони сприятимуть обміну та співпраці в таких сферах, як політика, економіка, безпека, суспільство та культура на різних рівнях, а також визначили напрямки співпраці:

- зміцнення взаємовигідної співпраці, зокрема, у сфері енергетики, охорони навколишнього середовища, фінансів, інформаційних та комунікаційних технологій, захисту інтелектуальної власності;
- сприяння діалогу на рівні міністрів, консультацій між відповідними органами влади та діалогу між державним і приватним секторами в економічній сфері;
- з нагоди 35-ї річниці нормалізації двосторонніх відносин між Японією та Китаєм у 2007 році, активно розвивати обмін, особливо молодіжний, через проведення японсько-китайського року культури і спорту, а також посилювати дружні настрої між двома народами;
- посилення взаємної довіри у сфері безпеки через діалог з питань безпеки Японії та Китаю, а також обміну в оборонній сфері;
- проведення спільних історичних досліджень за участю японських і китайських вчених.

В спільній заяві обидві сторони домовились, що вони посилять координацію та співпрацю з міжнародних та регіональних питань. Вони висловили глибоку стурбованість з приводу ситуації, що склалась на Корейському півострові, включаючи питання ядерних випробувань. У зв'язку з цим обидві сторони підтвердили, що вони сприятимуть процесу шестисторонніх переговорів відповідно до спільної заяви про переговори разом з усіма сторонами, а також співпрацюватимуть і докладатимуть максимальних зусиль шляхом діалогу та консультацій для досягнення денуклеаризації Корейського півострова та збереження миру і стабільності в Північно-Східній Азії.

Сторони підтвердили, що вони докладатимуть спільних зусиль для просування процесу інтеграції в Східній Азії, посилення їхньої координації в регіональному співробітництві в Східній Азії, а також тристоронньому співробітництві в форматі Японія–Китай–Республіка Корея. Вони також обмінялись думками з приводу необхідності реформування Організації Об'єднаних Націй, включаючи реформування Ради Безпеки ООН, та висловили бажання посилити діалог з цього приводу [13].

На запрошення уряду Японії, голова КНР Ху Цзіньтао з 6 по 10 травня 2008 р. перебував в Японії з державним з візитом. Під час візиту Ху Цзіньтао зустрівся з імператором Японії, а також провів переговори з прем'єр-міністром країни Ясуо Фукудою. Під час переговорів вони досягли спільного розуміння з різних питань, пов'язаних із всебічним просуванням взаємовигідних відносин, а також зробили спільну заяву «Взаємовигідні відносини на основі спільних стратегічних інтересів».

Сторони визнали, що відносини між Японією та Китаєм є одними з найважливіших двосторонніх відносин для кожної з двох країн, і що Японія і Китай тепер мають великий вплив і несуть урочисту відповідальність за мир, стабільність і розвиток Азійсько-Тихоокеанського регіону та світу. Вони також

визнали, що єдиною можливістю двох країн є співпраця для зміцнення миру та дружби в довгостроковій перспективі. Обидві сторони вирішили всебічно просувати «взаємовигідні відносини, засновані на спільних стратегічних інтересах» і досягти благородних цілей мирного співіснування, дружби поколінь, взаємовигідної співпраці і спільного розвитку для двох країн.

Пекін та Токіо вирішили відкрито обговорювати суперечливі історичні питання та спільно будувати майбутнє на основі «взаємовигідних відносин, заснованих на спільних стратегічних інтересах» між Японією і Китаєм. Вони оголосили, що будуть узгоджувати відносини між Японією та Китаєм з тенденціями міжнародної спільноти і разом створювати світле майбутнє для Азійсько-Тихоокеанського регіону і світу, поглиблюючи взаєморозуміння, будуючи взаємну довіру і розширюючи взаємовигідну співпрацю між своїми країнами.

Керівництва країн визнали, що вони є партнерами, які співпрацюють разом і не становлять загрози один одному. Вони разом підтримуватимуть мирний розвиток один одного, і вони поділяють переконання, що Японія та Китай, які підтримують курс на мирний розвиток, принесуть великі можливості та вигоди для Азії та світу.

В спільній заяві обидві сторони засвідчили, що співпрацюватимуть разом, будуючи формат для діалогу та співпраці, та визначили п’ять основних засад співпраці, а саме: посилення взаємної довіри в політичній сфері; стимулювання міжлюдського та культурного обміну, а також почуття дружби між народами Японії та Китаю; посилення взаємовигідного співробітництва; сприяння розвитку Азіатсько-Тихоокеанського регіону; вирішення глобальних проблем.

Сторони також визначили конкретні заходи задля реалізації визначених напрямків співпраці. Для посилення взаємної довіри в політичній сфері були визначені наступні заходи:

- побудувати механізм періодичного обміну візитами лідерів двох країн, при цьому керівник однієї країни має один раз на рік відвідати іншу країну; скликати зустрічі на вищому рівні, включаючи проведення зустрічей з нагоди міжнародних конференцій; посилити механізм обміну та стратегічного діалогу між урядами, парламентами та політичними партіями двох країн; покращити комунікацію щодо двосторонніх відносин двох країн, їх внутрішньої та міжнародної політики та міжнародної ситуації; підвищити рівень прозорості політик обох країн;
- посилити обмін візитами високого рівня у сфері безпеки, сприяти різноманітним формам діалогу та обміну, а також підвищити взаєморозуміння та довіру;
- тісно співпрацювати, заради більшого розуміння і досягнення основних і загальнолюдських цінностей, які загальноприйняті міжнародним співтовариством, ще більше поглибити розуміння культури, яку

культивували Японія і Китай, і разом обмінювалися своєю довгою історією взаємодії.

Для стимулювання міжлюдського та культурного обміну сторони застосовуватимуть повний спектр культурного та інтелектуального обміну шляхом широкого розвитку обмінів між засобами масової інформації двох країн, містами дружби, а також спортивними та приватними організаціями. Крім того постійно триватиме молодіжний обмін.

Обидві сторони вирішили співпрацювати спільно в тих сферах, де Японія та Китай мають великий вплив на світову економіку і можуть сприяти сталому зростанню світової економіки. При цьому пріоритет надаватиметься співпраці у сферах енергетики та навколишнього середовища на основі визнання того, що сторони несуть відповідальність перед майбутніми поколіннями та міжнародним співтовариством за ефективність такої співпраці. Сторони сприятимуть взаємовигідній співпраці та розширенню спільних вигод у широкому спектрі галузей, включаючи торгівлю, інвестиції, інформаційні та комунікаційні технології, фінанси, безпеку харчових продуктів і продуктів, захист прав інтелектуальної власності, бізнес-середовище, сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство, транспорт і туризм, воду та охорону здоров'я. Роль економічного діалогу між Японією та Китаєм на високому рівні як стратегічного інструменту розвитку співробітництва в економічній сфері має зрости.

Було встановлено, що Китай та Японія співпрацюватимуть у справі розвитку Азійсько-Тихоокеанського регіону у напрямку перетворення Східно-Китайського моря в «море миру, співпраці та дружби».

Сторони сприятимуть регіональному співробітництву в Східній Азії, на основі принципів відкритості, прозорості та інклюзивності, а також спільно сприяти миру, процвітанню, стабільності та відкритості в Азії.

Крім того, обидві країни визнали, що нормалізація відносин між Японією і Північною Кореєю має велике значення для миру і стабільності регіону Північно-Східної Азії. Китайська сторона заявила про готовність підтримувати зусилля, спрямовані на вирішення проблемних питань між Японією і Північною Кореєю та нормалізації двосторонніх відносин.

В заяві зазначено, що обидві сторони погодилися, що, оскільки Японія та Китай також несуть відповідальність за мир і розвиток світу у XXI ст., вони посилять координацію дій з вирішення ключових міжнародних питань і разом сприятимуть побудові світу, який сприятиме довгостроковому миру та спільному процвітанню. Вони також братимуть активну участь у розробці ефективних міжнародних заходів у боротьби зі зміною клімату на основі Балтійського плану дій та принципу «спільної, але диференційованої відповідальності та відповідних можливостей» в рамках Рамкової конвенції ООН про зміну клімату. Японія та Китай співпрацюватимуть з вирішення таких

глобальних питань, як енергетична безпека, охорона навколишнього середовища, бідність, заразні хвороби та інші [14].

Про готовність лідерів трьох найрозвинутіших східноазійських країн (Китаю, Японії та Південної Кореї) докладати зусилля для миру та співпраці в регіоні було заявлено на шостому тристоронньому саміті лідерів Республіки Корея, Японії та Китаю, який відбувся в Сеулі 1 листопада 2015 р. Під час саміту прем'єр-міністр Китаю Лі Кецян, президент Південної Кореї Пак Кин Хе та прем'єр-міністр Японії Сіндзо Абе досягли широкого консенсусу щодо окремих пунктів порядку денного. Вони домовилися працювати разом над покращенням взаєморозуміння, зміцненням довіри та розширенням співпраці в галузі торгівлі та культурного обміну, а також сприяння сталому розвитку. Учасники саміту також підтвердили, що надалі тристоронній саміт необхідно проводити щорічно [15].

В жовтні 2018 р. в Пекіні між Китаєм та Японією було підписано меморандум «Про ділове співробітництво в третіх країнах». З японської сторони меморандум підписали міністр економіки, торгівлі та промисловості Японії Хіросіге Секо спільно з міністром закордонних справ Японії Таро Коно, з китайської сторони – голова Національної комісії з розвитку та реформ Лі Фен та міністр торгівлі Китаю Чжун Шань.

В меморандумі зазначається, що в японсько-китайських економічних відносинах існує сильна взаємодоповнюваність, що компанії в обох країнах мають свої сильні сторони, і що просування ділової активності між компаніями, а також розвиток бізнес-діяльності в третіх країнах є вигідним для розширення двостороннього економічного співробітництва та принесе користь для третіх країн. В зв'язку з цим обидві сторони вирішили створити Комітет сприяння японсько-китайському діловому співробітництву в третіх країнах в рамках японсько-китайського економічного діалогу високого рівня та провести міжвідомчі обговорення між урядами за участю різних компаній.

Обидві сторони вирішили створити і провести японсько-китайський форум з питань ділового співробітництва з третіми країнами. Форум спрямований на подальше просування обмінів між компаніями Японії та Китаю, а також на розробку проектів за участю приватного сектора економічного співробітництва в третіх країнах.

В рамках зазначеного меморандуму 2 квітня 2019 р. JETRO та Китайська рада з сприяння міжнародній торгівлі спільно скликали японсько-китайський семінар з ділового співробітництва в Таїланді під егідою Східного економічного коридору Таїланду. В своєму виступі генеральний директор Бюро торговельно-економічного співробітництва міністерства економіки, торгівлі та промисловості Японії Масакі Ісікава підкреслив важливість співпраці між компаніями з багатьох країн, таких як Китай, Таїланд і Японія, для задоволення величезного попиту на розвиток інфраструктури в Азії. Він також підкреслив, що співпраця відповідно до міжнародних стандартів відкритості, прозорості,

ефективності та фінансової стабільності є вигідною для всіх сторін. Своєю чергою заступник директора департаменту досліджень Китайської ради з сприяння міжнародній торгівлі Ю Ханьянь зазначила, що для того щоб просувати співпрацю в такому форматі в майбутньому, потрібно зосередитись на трьох аспектах такої співпраці: 1) поліпшення умов співпраці, 2) сприяння обміну інформацією та 3) посилення ролі організацій, що сприяють торгівлі.

Метою семінару було формування конкретних прикладів бізнесу між Китаєм і Японією в трьох сферах бізнесу: транспорт і логістика, енергетика та навколишнє середовище, а також розумний розвиток міста. Представники Японського банку міжнародного співробітництва та Промислово-комерційного банку Китаю пояснили свої програми фінансової підтримки та надали поради щодо початку бізнесу в Таїланді. В свою чергу керівник JETRO Bangkok розповів про потенціал і значення спільної роботи з китайськими партіями в Таїланді в трьох сферах з наступними презентаціями компаній, що діють у кожній області.

Не дивлячись на позитивну динаміку розвитку двосторонніх відносин між Китаєм та Японією в економічній сфері між сторонами залишаються проблемні питання, що мають історичне підґрунтя, які свідчать про певну настороженість і навіть недовіру один до одного.

В першу чергу це питання японських військових злочинів періоду Другої світової війни. Об’єктом постійної критики з боку Китаю став синтоїстсткий храм Ясукуні, заснований в 1869 р., після того коли в 1978 р. на його територію перенесли прах 14 японських військових полководців, які були визнані військовими злочинцями. З того часу цей храм став постійним місцем вшанування пам’яті загиблих в роки війни громадянами Японії, а також лідерами країни [16, p. 18–19].

Іншим проблемним питанням двосторонніх відносин є ситуація навколо трактування в японських підручниках японсько-китайської війни. Так у 1982 р. між сторонами спалахнув скандал з приводу упередженого, неадекватного, з точки зору Китаю, викладу японсько-китайської війни в японських шкільних підручниках. Зокрема в підручнику «Світова історія» для середніх шкіл формулювання «агресія в Північному Китаї» була замінена на «просування». За кілька тижнів до цієї новини – з 31 травня по 5 червня – в Японії перебував з візитом прем’єр Державної ради КНР Чжао Цзиян, який пообіцяв подальший розвиток японсько-китайських зв’язків. З свого боку японська сторона пообіцяла виділити Китаю займ на суму 91,4 млрд ієн. Для того, щоб загасити скандал прем’єр-міністр Японії Дзенко Судзукі був змушений терміново відвідати китайську столицю, де він пообіцяв змінити зміст підручників, а також виділити нову фінансову допомогу для розвитку китайської інфраструктури. Суперечності між сторонами з приводу формулювань участі Японії в війни, кількості загиблих китайців та оцінки самих подій ще не раз ставали приводом для загострення відносин між сторонами.

Ще однією причиною, що викликає негативну реакцію в Китаї, є бажання Японії стати постійним членом Ради Безпеки ООН. Пекін категорично виступає проти, хоча багато держав, зокрема і Росія, підтримують це прагнення Японії.

В Пекіні продовжують з підозрою ставитися до японсько-американського воєнно-політичного союзу, в результаті якого, на думку китайського керівництва, Японія все більше перетворюється в «непотоплюваний американський авіаносець» в Східній Азії, що розглядається як безпосередня військова загроза безпеці Китаю.

Камінням спотикання у відносинах між Китаєм та Японією є питання про приналежність островів Сенкаку (кит. Дяоюйдао) в Східно-Китайському морі. Крім того невстановлені кордони морського шельфу розхитують і без того складні і незбалансовані китайсько-японські відносини. Спірні острови є безлюдними і малими за площею (близько 7 кв. км), формально входять в префектуру Окінава. Японська влада заявляє, що ці острови знаходяться в приватній власності, оскільки вони були придбані разом з островами Наньсяо та Беісяо, але не називають імені власника [17, p. 13]. Однак згідно офіційної позиції міністерства закордонних справ Китаю, китайська територія не може купуватись чи продаватись будь-ким [18, p. 10–13].

Японія встановила свою юрисдикцію над островами Сенкаку в 1895 р., оскільки, на думку японської влади, вони ні ким не управлялися. Острови Сенкаку не було названо серед інших територій, які цінский Китай поступився Японії в результаті поразки в японо-китайської війни 1894–1895 рр. Сучасні японські автори відзначають, що з кінця XIX ст. Японія почала активно освоювати острови, побудувавши на них маяк, фабрику з переробки морських водоростей та інші господарські споруди. З 1940 р. в зв’язку з розширенням військових дій в Східній Азії жителі островів Сенкаку покинули їх. Острови залишалися безлюдними до початку 1990-х рр.

Згідно Сан-Франциськиммирним договором від 1951 р. острови Сенкаку були включені до складу японських островів Нансей. У той час Китай не заперечував проти такого рішення. До 1970 р. на китайських картах острова Сенкаку зображувалися як частина японської префектури Окінава. Тільки після того, як в 1970-х рр. на шельфі біля островів Сенкаку були виявлені поклади нафти і газу, Китай і Тайвань заявили про свої претензії на ці острови. У 1992 р. в Китаї був прийнятий закон про територіальні води, згідно з яким острова Сенкаку можуть потрапити під юрисдикцію КНР.

Пекін вимагає їх передачу під юрисдикцію КНР на тій підставі, що до 1895 р. вони входили до складу Тайванської провінції Китаю. Виявлені біля островів Сенкаку поклади нафти і газу підвищують двосторонній інтерес до островів. Кожна зі сторін прагне тим чи іншим чином відзначити свою присутність в цьому районі. У 1996 р. група японської молоді змонтувала маяк на островах Сенкаку. У тому ж році Японія оголосила про створення своєї ексклюзивної економічної зони, що включає ці острови. У наступні роки сторони

звинувачували один одного в замаху на великі райони шельфу Східно-Китайського моря. У 2000 р. Китай почав проводити дослідження морського дна поблизу спірних островів. Токіо розцінив ці дії як провокацію. Особливо важким для розв'язання став інцидент в листопаді 2004 р. з китайським підводним човном, який пройшов через протоку Ісігакі, влаштувавши, таким чином, демонстрацію можливостей китайського ВМФ приховано пересуватися далеко від китайського узбережжя.

Відповідь на цей випадок з боку японської сторони не примусила довго чекати. Коли в 2004 р. китайське риболовецьке судно з'явилося біля островів, воно було видворено японським патрульним кораблем. У тому ж році китайські активісти висадилися на спірних островах, але були затримані японською владою. 7 вересня 2010 р. китайський рибальський сейнер увійшов у територіальні води поблизу островів Сенкаку і був заарештований японської береговою охороною. Далі були протести японської сторони.

Хоча і в Пекіні і в Токіо роблять спроби дипломатичним шляхом вирішити територіальне питання, але жодна зі сторін не бажає відмовлятися від своїх переконань.

З метою досягнення взаєморозуміння та сприйняття японською та китайською громадськістю один до одного, а також спостерігання за змінами настроїв, що виникають з часом між сторонами один проти одного, японська урядова організація з сприяння експорту JETRO та Китайська міжнародна видавнича група, China International Publishing Group, розпочали спільний проект з проведення постійного моніторингу щодо стану настроїв громадян обох країн один до одного. Моніторинг стану громадської думки однієї країни про іншу здійснюється з застосуванням двох показників для кожної з сторін: сприятлива / відносно сприятлива та несприятлива / відносно несприятлива.

На представленому графіку «Враження однієї країни про іншу» можна прослідкувати розвиток настроїв громадян обох країн один до одного. Представлений графік дозволяє зробити певні висновки щодо сприйняття громадянами кожної з країн один до одного. Необхідно зазначити, що ці настрої змінювались протягом періоду проведення даного моніторингу з 2005 по 2018 рр. включно. Зміни настроїв розвивались в залежності від врегулювання існуючих проблем між країнами, а також стану економічного співробітництва між країнами.

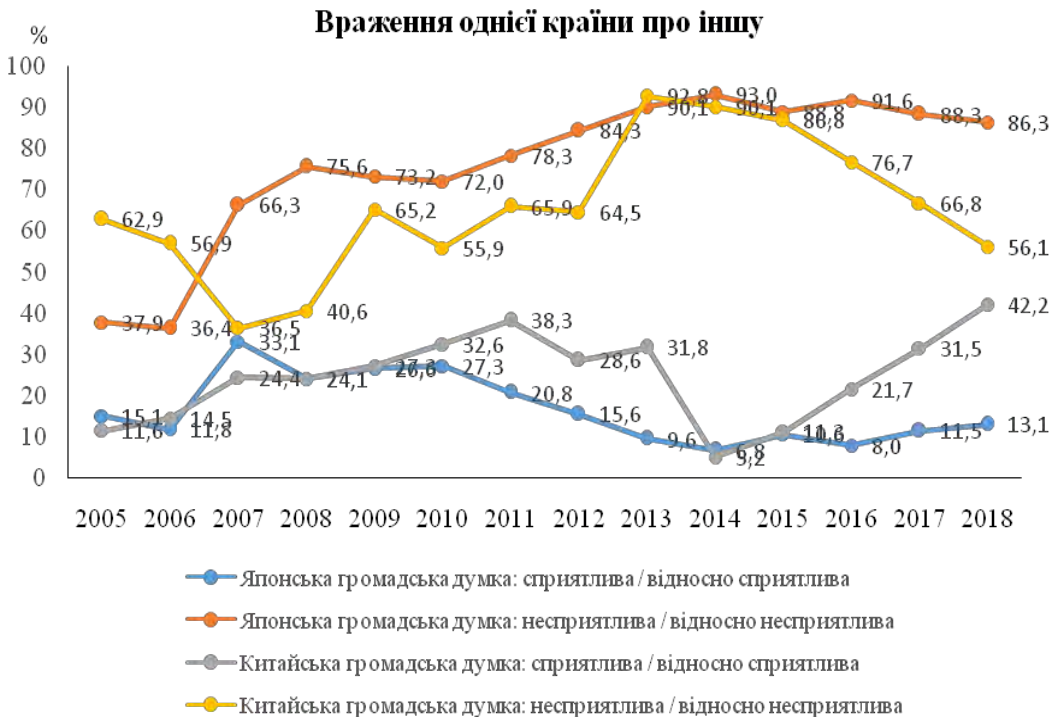

Рис. 1. Враження однієї країни про іншу.
Джерело: розроблено автором за даними Japan-China Public Opinion Survey 2018.

Не дивлячись на мінливість настроїв громадян кожної з країн, все ж таки можна виокремити загальні тенденції щодо їх розвитку. Зокрема для настроїв китайських громадян щодо японських громадян спостерігається тенденція щодо істотного покращення сприятливої/відносно сприятливої думки китайців про японців та зниження несприятливої/відносно несприятливої думки китайців про японців. Так рівень сприятливої/відносно сприятливої думки китайців про японців зріс за 14 років в 3,6 разів з 11,6% до 42,2%, тоді як рівень несприятливої/відносно несприятливої думки китайців про японців знизився більше повільними темпами лише на 6,8% з 62, 9% до 56,1% за відповідний період. Позитивні зміни настроїв китайських громадян про їх японських колег пояснюються зростанням обізнаності китайським громадянами щодо японців по мірі зростання кількості китайських туристів та студентів до Японії. У 2018 р. близько 8,4 млн. китайських туристів відвідали Японію та витратили 13 млрд дол. США, що становить майже 34% усіх витрат іноземних відвідувачів Японії. Крім того в 2018 р. 115 тис. китайських студентів навчались в Японії, що становить 38% від загальної кількості іноземних студентів, що навчаються в Японії. Китайцям імпонує японська ввічливість, гарні манери та високі культурні стандарти. Вони також високо цінують політику японського уряду щодо навколишнього середовища, що сприяє

збереженню природи, очищенню довкілля та створенню сприятливих умов життя для громадян. Крім того позитивний вплив на настрої китайських громадян також справила політика японського уряду щодо сприяння модернізації економіки Китаю. З часу підписання договору про мир та дружбу між двома країнами, Японія надала суттєву допомогу Китаю в модернізації країни. Японія стала основним джерелом постачання сучасних технологій та інвестицій до Китаю, і посідає третє місце серед найбільших зовнішніх інвесторів до Китаю [19]. На кінець 2018 р. загальний обсяг японських прямих іноземних інвестицій в Китаї становив 124 млрд дол. США, при цьому близько 23 тис. японських компаній мають бізнес в Китаї. За 45 років з моменту врегулювання відносин між двома країнами, товарообіг між країнами зріс з 1 млрд дол. США до 317 млрд дол. США [20].

На відміну від позитивної тенденції зміни настроїв китайських громадян щодо японських, настрої японських громадян про їх китайських колег змінювались в протилежному напрямку. Так рівень сприятливої/відносно сприятливої думки японців про китайців з 2005 р. по 2018 р. знизився на 2% з 15,1% до 13,1%. Погіршився також рівень несприятливої/відносно несприятливої думки японських громадян щодо китайських. Зокрема за відповідний період цей показник зріс в 2,3 рази з 37,9% до 86,3% [21]. Зростання негативних настроїв японців про китайців зумовлено побоюваннями японцями стосовно зростаючої економічної потуги Китаю, зміцненням збройних сил Китаю, а також посиленням ролі Китаї в світі як в економічній так і в політичний сферах. Японці занепокоєні відсутністю прогресу в регулюванні проблеми островів Сенкаку. Вони вважають, що посилення військової присутності морських сил Китаю в Східно-Китайському морі пов’язано з тим, що Китай не бажає йти на поступки в врегулювання цього питання і готовий застосовувати військові сили задля відстоювання власних інтересів.

Моніторинг стану громадської думки однієї країни про іншу дає підстави стверджувати, що не дивлячись на значні досягнення в сфері торгово-економічного співробітництва між двома країнами, ще надалі залишаються проблеми сприйняття один одного громадянами обох країн.

Розвиток двосторонніх відносин між Китаєм та Японією протягом 40 років після нормалізації відносин між двома країнами підтвердив вірність надання пріоритету розвитку торгово-економічних відносин між двома країнами. Історія відносин між Китаєм та Японією, свідчить про те, що попри всі проблемні питання історії двосторонніх відносин між країнами, що пов’язані з трагічними сторінками історичного минулого, може приносити вигоди обом сторонам за умови усвідомлення переваг від такого співробітництва та здатності лідерів країн відкладати суперечливі питання та віднаходити перспективні. Це не означає, що трагічні моменти історичного минулого двох країн може бути забуто. Навпаки запровадження щорічного моніторингу стану громадської

думки однієї країни про іншу свідчить про бажання лідерів обох країв та громадськості відслідковувати настрої громадян для того щоб враховувати це в стратегії співробітництва між двома країнами. І як свідчать останні данні, зміни в настроях громадян обох країн один проти одного відбуваються повільно і не завжди в позитивному напрямку. Очевидно, що питання примирення між народами обох країн залишається відкритим. Проте досягнення в сфері торгово-економічного співробітництва між двома країнами, існуючі механізми взаємодії між урядами обох країн, закладають перспективну платформу до остаточного примирення народів обох країн.

Список використаних джерел та літератури

1. Столяров А.Ю. Официальная история Японии. *Страна восходящего солнца. Загадки древней истории.*М.: Вече, 2014. С. 6–28.
2. Васильев Л.С. Япония в начале XIX в. Всеобщая история. Том 4. Новое время (XIX в.): учебное пособие. 2-е изд., доп. и перераб. 2015. М.: КДУ. С. 529–542.
3. Tsukamoto Takashi. *The Treaty of Peace with Japan and Takeshima's Legal Status.* URL: https://www.spf.org/islandstudies/research/a00002.html
4. Тихвинский С.Л. Лидеры китайской революции. *Китай: история в лицах и событиях*. М: Политиздат, 1991. 206 с.
5. Qiu Huafei. Contemporary Chinese Foreign Affairs and International Relations. Beijing, 2013. 428 p.
6. Кисенджер Генри. Чжоу Еньлай. Никсон в Китае: встреча с Мао Цзедуном. *О Китае:* перевод с английского В.Н. Верченко.Москва: Астрель, 2013. С. 267–319.
7. Виноградов А.О. Внешняя політика Китая 1949–1976 гг. URL: https://www.jstor.org/stable/1173880
8. Ли Ланьцин. Прорыв: Как открывались ворота страны: 30-летию начала реформ в Китае посвящается. М.: Издательство Московского университета, 2010. С. 472.
9. Bergère Marie-Claire, Bianco Lucien, Domes Jürgen. La Chine au XXe siècle: De 1949 à aujourd'hui. *Éditions Fayard*. France,1990. P. 370.
10. Хайдеко Сугияма. *Китай и Япония: непреодолимые противоречия или временные трудности?* URL: https://www.jstor.org/stable/1173880
11. Treaty of Peace and Friendship between Japan and the Republic of China. URL: https://www.jstor.org/stable/1173880
12. Kazuo Sato. The Japan-China Summit and Joint Declaration of 1998: A Watershed for Japan-China Relations in the 21st Century? URL: https://www.brookings.edu/research/the-japan-china-summit-and-joint-declaration-of-1998-a-watershed-for-japan-china-relations-in-the-21st-century/
13. Kahn Joseph. China and Japan Take Steps to Mend Fences. *The New York Times*. October 9, 2006. URL: https://www.nytimes.com/2006/10/09/world/asia/china-and-japan-take-steps-to-mend-fences.html
14. Spencer Richard. China's President Hu Jintao visits Japan. *The Telegraph*. URL: https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/asia/china/1930258/Chinas-President-Hu-Jintao-visits-Japan.html
15. Bai Shi. Trilateral cooperation reboot. *Beijing Review*. 2015. Vol. 58 No. 46, November 12. P. 20– 22.
16. Zhu Feng. Don’t let the Yasukuni Shrine shatter Sino-Japanese relations. *China Today.* 2015. Vol. 62, No. 1, January, 20. P. 18–19.
17. Gao Hong. Ignoring history, fueling tensions. *Beijing Review*. 2012. Vol. 55, No. 38, September 20. P. 13.
18. Ding Ying. Jeopardy in Japan. *Beijing Review.* 2012. Vol. 55, No. 30, July. P. 10–13.

19. Zixuan Huang. Foreign Direct Investment in China's High-technology Manufacturing Industries. *China & World Economy*. 2018. Vol. 26, No. 5, Sep. – Oct. P. 106.
20. Ministry of Commerce, People's Republic of China. URL: http://english.mofcom.gov.cn/article/statistic/lanmubb/
21. Japan-China Public Opinion Survey 2018. URL: https://www.jstor.org/stable/1173880

References

1. Stolyarov, A.Yu. (2014) *Ofitsial'naya istoriya Yaponii. Strana voskhodyashchego solntsa. Zagadki drevney istorii.* Moskva: Veche. [In Russian].
2. Vasil'yev, L.S. (2015). Yaponiya v nachale XIX v. Vseobshchayaistoriya. Tom 4. *Novoyevremya (XIX v.): uchebnoyeposobiye. 2-e izd., dop. ipererab.* Moskva: KDU. [In Russian].
3. Tsukamoto Takashi. The Treaty of Peace with Japan and Takeshima's Legal Status. [Online]. Available from: https://www.spf.org/islandstudies/research/a00002.html [In English].
4. Tikhvinskiy, S.L. (1991). *Liderykitayskoyrevolyutsii. Kitay: istoriya v litsakhisobytiyakh.* Moskva: Politizdat. [In Russian].
5. Qiu Huafei. (2013). *Contemporarry Chinese Foreign Affairs and International Relations.* Beijing. [In English].
6. Henry Kissinger. Zhou Enlai. (2013). *Nixon in China: meeting with Mao Zedong. About China:* translated from English by V. N. Verchenko. Moscow: Astrel, pp. 267–319. [In English].
7. Vinogradov, A.O. Vneshnyaya politika Kitaya 1949–1976 gg. [Online]. Available from: https://www.jstor.org/stable/1173880 [In Russian].
8. Li Lan'tsin. (2010). *Proryv: Kak otkryvalis' vorota strany: 30-letiyu nachala reform v Kitaye posvyashchayetsya.* Moskva: Izdatel'stvoMoskovskogouniversiteta. [In Russian].
9. Bergère Marie-Claire, Bianco Lucien, Domes Jürgen. (1990). *La Chine au XXe siècle: De 1949 à aujourd'hui.* Éditions Fayard. France. [In French].
10. Khaydeko Sugiyama. Kitay i Yaponiya: nepreodolimyye protivorechiya ili vremennyye trudnosti? [Online]. Available from: https://www.jstor.org/stable/1173880 [In Russian].
11. Treaty of Peace and Friendship between Japan and the Republic of China. [Online]. Available from: https://www.jstor.org/stable/1173880 [In English].
12. Kazuo Sato. The Japan-China Summit and Joint Declaration of 1998: A Watershed for Japan-China Relations in the 21st Century? [Online]. Available from: https://www.brookings.edu/research/the-japan-china-summit-and-joint-declaration-of-1998-a-watershed-for-japan-china-relations-in-the-21st-century/ [In English].
13. Kahn, J. (2006, October 9). China and Japan Take Steps to Mend Fences. *The New York Times.* [Online]. Available from: https://www.nytimes.com/2006/10/09/world/asia/china-and-japan-take-steps-to-mend-fences.html [In English].
14. Spencer, R. China's President Hu Jintao visits Japan. *The Telegraph.* [Online]. Available from: https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/asia/china/1930258/Chinas-President-Hu-Jintao-visits-Japan.html [In English].
15. Bai Shi. (2015, November 12). Trilateral cooperation reboot. *Beijing Review,* Vol. 58, No. 46, pp. 20– 22. [In English].
16. Zhu Feng. (2015, January, 20). Don't let the Yasukuni Shrine shatter Sino-Japanese relations. *China Today,* Vol. 62, No. 1, pp. 18–19. [In English].
17. Gao Hong. (2012, September 20). Ignoring history, fueling tensions. *Beijing Review,* Vol. 55, No. 38, p.13. [In English].
18. Ding Ying. (2012). Jeopardy in Japan. *Beijing Review*, Vol. 55, No. 30, July, pp. 10–13. [In English].

19. Zixuan Huang. (2018). Foreign Direct Investment in China's High-technology Manufacturing Industries. *China & World Economy,* Vol. 26, No. 5, Sep. – Oct., p.106. [In English].
20. Ministry of Commerce, People's Republic of China. [Online]. Available from: http://english.mofcom.gov.cn/article/statistic/lanmubb/ [In English].
21. Japan-China Public Opinion Survey. (2018). [Online]. Available from: https://www.jstor.org/stable/1173880 [In English].

Oliinyk O. Sino-Japanese Relations in the Context of Historical Development.

The article examines the problem of the genesis of Sino-Japanese relations in their historical retrospect. The historical prerequisites for the formation of modern relations between the People's Republic of China and Japan were analyzed, and it was also found that the history of relations between the two countries dates back more than 4 thousand years. During this long historical period, the parties have passed the difficult test of time, from brutal confrontation to the establishment of beneficial cooperation. Political changes within the countries and their impact on the external ambitions of the political leadership of the countries are analyzed. The main concepts and fundamental principles of the foreign policies of both countries have been established. Studies of the most acute problematic issues of bilateral relations, which formed negative memories of one country about another, remain in the memory of peoples to this day and prevent further rapprochement. It was revealed that the political circles of the countries are aware of the essence of existing historical problems, but they are trying to restrain negative memories and find mechanisms and formats for the new coexistence of the peoples of both countries. In particular, the parties initiated an economic dialogue between Japan and China at a high level as a strategic tool for the development of cooperation in the economic sphere, the role of which should grow. It has been confirmed that Beijing and Tokyo have established a process of monitoring the impressions of the population of one country about the other, are taking measures to reduce tension in relations, and are also trying to find new, more effective models of coexistence. It was found that both sides decided to cooperate together in those areas where Japan and China have a great influence on the world economy and can contribute to the sustainable growth of the world economy. At the same time, priority will be given to cooperation in the fields of energy and the environment based on the recognition that the parties bear responsibility to future generations and the international community for the effectiveness of such cooperation. It is proven that the parties will promote mutually beneficial cooperation and the expansion of mutual benefits in a wide range of sectors, including trade, investment, information and communication technology, finance, food and product safety, protection of intellectual property rights, business environment, agriculture, forestry and fisheries economy, transport and tourism, water and health care.

Keywords*: historical memory, cooperation, foreign policy, peace, reconciliation, intercultural exchange.*

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

УДК 930.2:94(477)
http://doi.org/10.46869/2707-6776-2024-27-10

Таран Л.В.

УКРАЇНСЬКА ІСТОРИЧНА НАУКА РАДЯНСЬКОГО ЧАСУ

(у зв'язку з виходом книги Яся О.В. «На чолі республіканської науки…». Інститут історії України (1936-1986): нариси з інституціональної та інтелектуальної історії (До 80-річчя установи). Київ: Інститут історії України, 2016. 542 с.)

У статті-рецензії на книгу О. Яся розглядаються теоретико-методологічні засади функціонування вчених Інституту історії з 1936 по 1986 рр., особливості функціонування установи і принципів її діяльності, розробка радянської концепції історії України, такої, яка б влаштовувала Москву, це історія істориків, їх нелегкі людські долі, складання нової професійної й людської етики в їхньому середовищі.

Інститут історії, його вчені, повинні були після першого з'їзду істориків-марксистів (1929 р.) визнавати єдино науковою методологією історії спрощений вульгаризований марксизм, який зімкнувся із позитивізмом. Це привело до втрати людини як суб'єкта історії і предмета дослідження, так і до спрощеного розуміння проблем епістемології.

Радянська версія марксизму насаджувалася як директивними методами – діяльність Інституту контролювалася ЦК КП(б)У, так і терористичними – шляхом кривавих репресій проти гуманітаріїв України. Доробок дореволюційних істориків був ошельмований, контакти з вченими світу практично були відсутніми. Радянська українська наука історії та інші гуманітарні науки були в стадії застою.

Другою важливою проблемою Інституту історії радянських часів було створення такої концепції історії України, яка б влаштовувала Москву. І ця вульгаризована і спрощена історична концепція була створена і насаджувалася українському народові.

З часів «перебудови» концептуально історія України переглянута. Що стосується її методологічної перебудови проблема залишається, зокрема нагальним є питання розробки цивілізаційної історії України. Нам також необхідна перебудова системи освіти і якісні зрушення у підготовці істориків-дослідників.

***Ключові слова**: українська історична наука, теорія і методологія історії, епістемологія, вульгаризована концепція історії України, її телеологічна спрямованість, умови функціонування українського радянського історика, результати і завдання на майбутнє.*

Що таке історіографія? Дзеркало духовного життя суспільства, окрім тієї її частини, яка напрацьовувала уявлення про інструменти історичного пізнання.

Щоб відобразити духовне життя суспільства, історія, згідно неокантіанської теорії, повинна спиратися на філософію. Книга О.В. Яся присвячена передісторії та історії Інституту історії НАН України радянського часу.

Вибір автора був не випадковим. Його перу належить фундаментальне дослідження з історії української історичної думки, монографія «Історик і

стиль: визначні постаті українського історіописання в світлі культурних епох (початок Х1Х – 80-ті роки ХХ ст.). У 2-х частинах. Київ, 2014; 587 с.+650 с.

Для такого автора, яким є О.В. Ясь, дуже вдалим було почати свою нову книгу з характеристики теоретико-методологічних ідей, які циркулювали в українському академічному середовищі у 20-30-х рр. ХХ ст., до першого з'їзду істориків-марксистів (1929 р.), який поклав край теоретико- методологічному плюралізму та оголосив марксизм єдиною науковою філософією історії. Це був час, коли академіку М. Яворському, який очолював Інститут марксизму-ленінізму та українське товариство істориків-марксистів, було дозволено на сторінках партійного органу українських комуністів «Прапор ленінізму», відстоювати марксизм не підбором цитат «класиків», а у полеміці – з Л. Ранке і Е. Бернхаймом, І. Кантом і Г. Гегелем, О. Лаппо-Данилевським й М. Туган-Барановським, М. Костомаровим і М. Грушевським [1, с. 77].

Абсолютно справедливим є твердження О.В. Яся про полярність трендів, які лежали в основі розвитку гуманітарних наук України у 20-х рр. ХХ ст., із підкресленням впливовості позитивістських стандартів. Вони були набагато ширшими у порівнянні з тими, на які вказав автор (с. 14). Отже, позитивізм. З позицій першої чверті ХХІ ст. можна лише сказати: сто разів розкритикований і все ж таки непотопаючий позитивізм, передусім із його догматом позитивного (для історика-архівного знання), з розробленою ним методикою аналітичної роботи, низкою методологічних підходів, які мають загально-наукове значення, він залишався у багажі радянських істориків, зімкнувшись із спрощеним, вихолощеним марксизмом. Позитивістські стандарти й зараз в світі з успіхом застосовують численні історики, у той час, як модернізм й постмодернізм виходять з моди.

Позитивізм затримався в активі радянської української історіографії. Неокантіанство та соціологія затриматися не могли. На думку великого німецького філософа І. Канта – «Історія має сенс тільки тому, що це історія людини».

Зміна й ускладнення умов існування людини на рубежі ХІХ-ХХ ст., криза у природознавстві викликали до життя не лише неокантіанство, але й віталізм, феноменологію, породили гарячу зацікавленість у соціології і «повсюдній соціологізації гуманітарних дисциплін», про що справедливо пише автор (с. 14).

На що ж ще могла могутньо спертися історіографія, яка намагалася пояснити причини й витоки драматичних перших десятиліть ХХ ст.?

Звідси й турботи, проекти та ініціативи М.С. Грушевського, прихильника ідей Е. Дюркгейма і Л. Леві-Брюля, який особисто спілкувався в еміграції з одним із засновників неокантіанської баденської школи Г. Ріккертом, який створив за кордоном Український соціологічний інститут.

Як пише О.В. Ясь, в середині 1920-х рр. завдання цього інституту полягало у «вивченні соціологічного процесу в його самих ранніх стадіях, примітивної культури і висвітленні з допомогою цих досліджень витоків української історії,

соціальних та культурних пережитків їх у сучасному фольклорі» (с. 14). М. Грушевський був занепокоєний «методологією й соціологічним обґрунтуванням історії» – так іменувалася секція кафедри історії України, яку він очолював. Влітку 1924 р., в зв'язку з перенесенням діяльності Українського соціологічного інституту з-за кордону в Україну, М.С. Грушевський виступив ініціатором створення культурно-історичної комісії примітивної пісенності. В 1928 р. ним же був створений Кабінет примітивної культури та народної творчості (с. 16).

Історик загорівся ідеєю порайонного дослідження України, у зв'язку з чим заснував чотири комісії: 1) комісію з історії Києва й Правобережжя; 2) комісію з історії Лівобережної України; 3) комісію з історії південної (степової) України; 4) комісію з історії Західної України. Як пише автор, ці починання мали на меті представити національну історію у світлі регіонального розподілу України на основі культурно-історичної локалізації і диференціації (с. 17). Це повинна була бути національна історія – органічна цілісність, що склалася із впливів Середземномор'я, Західної Європи та Євразії (с. 20).

Таким чином, М.С. Грушевський розвивав культурологічний підхід до історії України. Цей підхід є нагальним і нині. 1929 рік поклав край задумам видатного вченого. З огляду на обсяг економічних завдань, які стояли перед радянським суспільством у 30-х рр. XX ст. та на антигуманну сутність сталінського часу, людина в СРСР стала не лише «гвинтиком системи», а й була виштовхнута з історичної проблематики та епістемології історії.

Західна історична наука протягом усього XX ст. займалася вивченням того, як проявляє себе людина в історії. На плечах неокантіанства стоять три покоління школи «Анналів», модернізм, який зародився в надрах її третього покоління та здійснив зусилля, аби в рамках антропологічної парадигми подолати уявлення про другорядність надбудовного – марксистський термін – фактору в історії (він був пов'язаний з таким напрямом школи «Анналів», як вивчення повсякденності), постмодернізм (історія як текст), що прийшов з Італії та США.

Усі ці напрями в історіографії йдуть у минуле, «застарівають», аби залишитися з нами у найкращій своїй частині, і критика їхня повинна вестися «не як відторгнення їх, а як входження у блискучу й необхідну однобокість в цілому будь-якої вартої методологічної позиції» [2, с. 221-222; 3, с. 59].

Неокантіанству з його ідеалізмом не могло бути місця у радянській історіографії, хоча воно ще раз нагадало про себе у стінах Інституту історії України. Перший його директор А. Сараджев, який, як пише О.В. Ясь, мав високий професійний рівень, у 1934 р. видав передмову до відомої праці І. Канта «Критика чистого розуму» (1783 р.), де з позицій марксизму аналізує ті зрушення у світогляді філософа, які сталися після виходу його роботи (с. 63). А. Сараджев був розстріляний у Москві 10 березня 1937 р.

31 травня 1993 р. була задепонована монографія авторки цих рядків, написана на парадигмах модерну. В ній розглядалися проблеми кризи в історіографії як такої, та кризи (та чи кризи?) російсько-української історичної думки кінця Х1Х – початку ХХ ст. Була сформульована наступна теза: «сприйняття окремих положень марксизму та засвоєння деяких постулатів неокантіанства дозволило історикам російсько-української історичної школи – І.В. Лучицький, М.І. Кареєв, М.М. Ковалевський – уникнути кризового стану в розумінні методологічної безпомічності, розгубленості [4, с. 54]. Ідеї, розроблені та викладені в цій монографії, лежали в основі моєї доповіді, прочитаної 3 квітня 1996 р. на вченій раді Інституту історії України НАН України [5], і в доповіді, виголошеної на IV конгресі україністів, який проходив в Одесі 26-29 серпня 1999 р. [6].

Що стосується соціології, вона теж не стала подругою історії ні в Україні, ні в СРСР в цілому, з тих самих вище розглянутих причин.

Масштабним задумам та ініціативам М.С. Грушевського не судилося здійснитися. Усі наукові центри, які функціонували під його керівництвом були прикриті. У 1931 р. М.С. Грушевський був висланий до Москви з зобов'язанням відмічатися у НКВС. У роки єжовщини були репресовані його дочка Катерина Михайлівна, брат Олександр Сергійович та інші близькі історику люди.

Репресії носили масовий характер. На сторінках виданого зусиллями української діаспори збірника у пам'ять репресованих у 1920-40-і рр. вчених України, опублікований список 185 істориків, істориків права, етнографів, археологів, економістів, мистецтвознавців. Автори не вважають свої відомості вичерпними [7, с. 120].

В цьому фундаментальному, могутньо обгрунтованому дослідженні, яким є рецензована книга, протягнуті такі лінії: 1) як сказано, проаналізовані теоретико-методологічні засади функціонування вчених Інституту історії України; 2) розглядаються – і дуже ретельно – перипетії створення самої установи та принципів її діяльності – підпорядкування Академії наук та її інститутів Раді міністрів (з 1934 р.). Заміна принципів колегіальності в управлінні наукою командним адмініструванням; 3) розробка радянської концепції історії України, такої, яка б влаштовувала Москву; 4) це історія живих людей, історія українських істориків, їхні нелегкі долі, складання нової професійної й людської етики в їхньому середовищі.

Спочатку, принципи функціонування (організаційні пертурбації я опускаю). Як пише О.В. Ясь, з 20-30-х рр. почала складатися радянська обрядовість (с. 23), коли люди, які хотіли займатися історією, повинні були відхрещуватися від учителів-істориків старої школи – шельмувати М.С. Грушевського, В.Б. Антоновича, М.В. Довнар-Запольського та ін.

Загальний моральний клімат початку 30-х рр., як пише автор, привів до того, що в умовах, коли не були розроблені офіційні канони, серед істориків панував острах перед можливими помилками, невпевненість, приховування думок, жах

розплати за невгодні думки (с. 39, 50 та інші). Між тим, з 1932 р. гостро стояло питання створення програми з історії України і також підручника. Та вже почали напрацьовуватися загальні контури радянської концепції історії України. В її основі лежала п'ятичленка – вчення про п'ять формацій, як рух людства від «первісного комунізму», якого ніколи не існувало, до справжнього – рай у майбутньому, хіліастична ідея християнства. Рух усього українського історичного процесу, просякненого класовою боротьбою, до соціалістичної революції, утвердження великоруського наративу і маргіналізація української історії (с. 58-60).

Сформувалася теза про тісну єдність трьох братерських народів – російського, українського та білоруського із підкресленням лідирування «великого російського народу» у культурному розвитку цих братських народів. (с. 94-98). Якщо в «Історії України. Короткий курс» (Під ред. С.Н. Белоусова та ін. Київ, 1940) вживалося означення «великий український народ», то у післявоєнні часи воно зникло зовсім (с. 105). Крім того, в центрі уваги було одне з ключових питань – возз'єднання України з Росією, як «найвище благо для України», чи приєднання України до Росії, як «найменше зло» та чим є історія України після Переяславської угоди 1654 р.? Відмічені лише загальні риси. Нарешті можна було братися за багатотомники, програми та підручники. Якими силами? На заміну репресованим історикам набиралися нові, що не відзначалися належним професіоналізмом. Вихід знайшли у запрошенні до Інституту, як репетиторів молодих – М.Н. Петровського, О.П. Оглобліна, Н.Д. Полонську-Василенко та інших (с. 74 та ін.).

У 1938 р. вийшов «Короткий курс історії ВКПб», як вірно пише автор, «сумнозвісний курс». У істориків з'явився стандарт, став складатися канон у написанні та «науковому» оформленні їх праць.

Праці українських спеціалістів з вітчизняної історії були всипані цитатами з творів класиків марксизму-ленінізму. Авторка цих рядків, спеціаліст із всесвітньої історії, може згадати відомого українського дослідника історії Французької революції кінця XVIII ст. одеського історика К. Добролюбського. В своїй роботі від 1930 року «Економічна політика термідоріанської реакції» (вид. М.-Л.) він усього один раз послався на К. Маркса. У роботі «Термідор. Нариси з історії класової боротьби у Франції 1794-1798 рр.» Одеса,1949 вчений неодноразово посилається на праці К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, Й. Сталіна, а бібліографія включає й «Зауваження на конспект підручника «Нова історія» Й. Сталіна, А. Жданова, С. Кірова.

У 1973, 1974 та 1975 роках у науковому збірнику Київського університету «Питання нової та новітньої історії» були надруковані три мої статті з французької історіографії (частини моєї кандидатської дисертації) [8; 9; 10].

У першій з статей було одне посилання на Ф. Енгельса. Приймаючи статтю 1974 р., де не було посилань на класиків, секретарка редакції сказала:

використайте цитату Ф. Енгельса із попередньої статті, без цього ми роботу взяти не можемо. Ця ж цитата була використана і у третій статті в 1975 р.

Як відмічав директор Інституту історії України того часу С. Бєлоусов «Короткий курс історії ВКП(б)» став настільною книгою кожного вченого, без якої була неможливою розробка проблем громадянської історії (с. 103).

З кінця 1930-х початку 1940-х рр. сформувалася ще одна особливість радянських праць з історії України, яка полягала у хронологічному крені, деформації на користь епохи пролетарської революції, громадянської війни та періоду соціалістичного будівництва.

Розповідаючи про вихід «Короткого курсу історії України» у 1940 р., О.В. Ясь пише, що з 411 його сторінок «лише третя частина відводилася означеному періоду» [11], тому що не вистачало спеціалістів. У подальшому цей перекіс буде збільшуватися. Тобто, десь на півтора тисячоліття – 300 сторінок тексту, а на 27 років соціалізму – 111 сторінок (приблизно).

За роки радянської влади із прикриттям усіх починань М.С. Грушевського, в Україні припинили займатися всесвітньою історією. У доповіді, прочитаній на вченій раді Інституту історії України від 3 квітня 1996 р., та у доповіді на Четвертому міжнародному конгресі україністів (Одеса, 26-29 серпня 1999 р.) я говорила про втрату українських шкіл античників, візантиністів, медієвістів, відсутність в Україні Інституту всесвітньої історії, а в діючих інститутах – відділів теорії та методології історії. У працях пізнішого періоду я, як і львівський історик Л.О. Зашкільняк, відмічала позитивні зрушення у цій області [5; 6; 12].

Та й як вказані галузі знання могли розвиватися в Україні? Крім ідеологічного диктату, мав значення чисто матеріальний бік. З 30-х рр. у наукові бібліотеки країни не надходила а ні іноземна література, а ні періодика.[1] Ситуація почала змінюватися лише з початку 90-х рр., але тоді вже з'явився й електронний ресурс. Щоб написати кандидатську і докторську дисертації – обидві присвячені французький історіографії – мені довелося протягом тридцяти років їздити в московські бібліотеки та підтримувати наукові контакти з академічними інститутами Москви (та Берліну теж – так склалася доля).

Впевнена, що акцентування уваги в українських дослідженнях на радянському періоді негативно позначилося на українському менталітеті в цілому.

З книги «Історія України. Короткий курс» (1940 р.) почала складатися ще одна цікава особливість підготовки до друку праць з історії – їх безкінечне рецензування. У випадку із згаданим курсом це ще була «праця просування і

[1] Український інститут марксизму-ленінізму у 20-30 рр. XX ст. одержував п'ять тільки французьких історичних журналів: "Revue historique", "Revue d'histoire moderne", "Revue d'histoire moderne et contemporaine", "La Révolution française","Revue de sétudes slaves". З 30-х років і до нині Україна вже ніколи не одержувала такої кількості іноземних журналів.

популяризації книги». О.В. Ясь наводить данні О. Юркової, які свідчать, що протягом семи місяців по виходу курсу на нього було опубліковано 20 рецензій, дев'ять із яких написав Л. Полухін (с. 107). У подальшому подібне рецензування набуло інших форм і змісту.

Над українськими істориками постійно висіла загроза бути звинуваченими у «буржуазному націоналізмі» або в якомусь іншому антипартійному ухилі. Тому писали колективні праці, створювали попередні макети робіт та розсилали на рецензії. Кому й куди? Автору вдалося етимологічно обіграти ситуацію з обговоренням у жовтні 1948 р. «Короткого курсу історії України» у відділі пропаганди й агітації ЦК КП(б)У, яким завідував П. Гапочка. Сумно читати «серйозні зауваження» секретаря ЦК: згадка про воєнні походи київських князів Володимира Святославовича та Володимира Мономаха змусило останнього схопитися за голову – предки більшовиків були агресорами (с. 205). На робочу версію «Короткого курсу» 1948 р. було написано 56 рецензій. Його возили до Москви, де він обговорювався на спільному засіданні кафедри історії СРСР історичного факультету МДУ та кафедри історії АСН при ЦК ВКП(б) 4 березня 1952 р. Результати обговорення були сприятливими, але місцеві партійні кадри підстрахувалися. 17 квітня 1952 р. були видані висновки та рекомендації комісії ЦК ВКП(б)У, які містили вказівки «на принципові ідеологічні прорахунки, вагомі методологічні та редакційні помилки» (с. 214). Потім було надруковано другий макет. Із 836 сторінок 340 було відведено періоду від 1917 до 1948 року (sic!). На другий макет було надруковано 250 рецензій. Після появи «геніальних» праць Й. Сталіна з економічних проблем соціалізму та з питань мовознавства багатостраждальний двотомник знову відправили «до плавильного горнила». Результати переплавки підвело засідання комісії ЦК ВКП(б)У, яке тривало з 17 листопада до 8 грудня 1952 р.

Як відмічено у книзі (с. 215), стенограма засідання склала 870 машинописних листів та свідчила про те, що історичний текст обговорювався «по абзацах, фразах, окремих висловлюваннях» (с. 215-217). Чи можна уявити собі, щоб якась політична партія чи уряд давали вказівки школі «Анналів»? Абсурд. Відомо, що президент Франції з 1981 по 1995 рр. Ф. Міттеран читав монографію Е. Леруа Ладюрі «Монтайю, оксинтантське село (1294-1324)», після чого дзвонив авторові, аби висловити своє щире задоволення від прочитаного. Президент був усього лише одним з 2 млн.читачів – такий тираж книги, перекладеної на більш як 20 мов світу (але не на українську, на жаль).

Але, хай там як, після усіх перипетій двотомник з історії України побачив світ [13]. Колективні праці, численні рецензії – усе це повинно було якось захистити людей, створити колективну відповідальність, вклонитися ідеологічному відділу ЦК, врахувати зауваження сумнівної цінності.

Автор відмічає, що історики діаспори прекрасно розуміли, чому страхуються їхні колеги в Україні. Один з них – В. Дубровський – відмітив, що книгу писали 12 авторів і в неї 5 редакторів.

На багатьох сторінках своєї книги О.В. Ясь підкреслює провінціалізм української історичної науки радянського часу, який обумовлювався загальними умовами її функціонування та «провінційністю мислення місцевих партійних бонз». Ці прикрі обставини приречували українські суспільні й гуманітарні науки на маргінальність (с. 232). Коли готувалася харківська загальноукраїнська конференція 1997 р., де мені було запропоновано прочитати пленарну доповідь, я наполегливо пропонувала В.Г. Сарбею, опоненту по моїй докторській, і А.В. Санцевичу, який написав на неї капітальне заключення, запросити на конференцію французьких істориків. Вони інтелігентно стримували мене: давайте ми спочатку самі обговоримо свої проблеми. Тоді я й уявлення не мала про обсяг цих проблем.

З концептуальних особливостей вказаного двотомника О.В. Ясь підкреслює домінування в ньому «великої угоди 1654р., як найвищого блага», хоча до цього воно трактувалося, як «менше зло» (с. 219). Я ж звернула увагу на інше. У московській рецензії на двотомник її автори А. Зимін, В. Мочалов, А. Новосельський – як про недолік говорять про те, що в ньому не вказується, чому Русь минула рабовласництво та від первісно-общинного ладу перейшла до феодалізму (с. 220). Час робіт А.Я. Гуревича ще не прийшов. Його час настав із «перебудовою», тоді і з'явилися його роботи, у яких вказувалося, що суспільний лад Русі поєднував ознаки і рабовласництва і феодалізму. Йому ж належить і заслуга ревізії марксизму в цілому [14, с. 198-202].

У 1960-ті рр., як пише автор, «культурна атмосфера та інтелектуальні настрої» потеплішали і в Україні. Це сталося на закаті хрущовської «відлиги» та зв'язувалося з епохою П. Шелеста (с. 231). З 1957 р. почав виходити «Український історичний журнал». Проблема його створення поставала відразу у повоєнні роки. Але у 1947 р. заступник директора Інституту історії Л. Іванов, звертаючись до заклопотаного створенням журналу Ф. Шевченка, сказав: «Якби нам зараз дозволили б видавати журнал, ми з Вами сіли б» (с. 236).

У журналі протягом 60-х – початку 70-х рр. з'явилися оригінальні неколективні тексти; серед їхніх авторів були І. Бойко, О. Компан, О. Лугова, Ф. Шевченко. Зростала кількість співробітників Інституту, яка мала науковий ступінь, але, як і раніше, існував перекіс у спеціалізації. У 1961 р. 50 співробітників його займалися радянським періодом, 33 вивчали 1000-літню дорадянську історію України, сегмент всесвітньої історії обмежувався країнами так званої «народної демократії» (с. 250).

До 1967 р. директором Інституту був К. Дубина. Який блискучий, виконаний багатьма фарбами, неоднозначний портрет К. Дубини написав автор.К. Дубина, як пише О.В. Ясь, товаришував із П. Шелестом і мав солідні зв'язки в середовищі московських функціонерів. Він був щирим прихильником українізації, а О. Опанович згадувала його, як сталініста, але дуже хорошу людину, який власною спиною захищав істориків-нонкомформистів.

Під час XII Міжнародного конгресу істориків (Відень 29 серпня – 5 вересня 1965 р.) К. Дубина, спілкуючись з діаспорними істориками, справив на них позитивне враження. Один з них – І. Лисяк-Рудницький відмічав «Стриманість, невимушеність, легку нотку іронії», яка бриніла в словах К. Дубини. Другий діаспорний історик Л.Р. Білас більш стримано поставився до К. Дубини, але дав його колоритний портрет (с. 254-259).

Після раптової кончини К. Дубини пост директора зайняв А. Скаба – колишній міністр освіти та секретар ЦК КПУ. Діаспорна преса «іронічно» і «саркастично» відреагувала на призначення А. Скаби (с. 259-260). Автор наводить показову реакцію на його призначення мюнхенського журналу «Сучасність»: «Кандидат історичних наук А. Скаба, проминувши наукову ступінь доктора наук, одержав звання спочатку член-кореспондента, потім академіка, не на форумі загальних зборів Академії наук, а завдяки обговоренню в апараті ЦК, передусім у тому відділі, яким сам керував». Автор правий, коли пише, що таке призначення було вдалим завершенням партійної кар'єри (с. 259). Такою ж шанованою посадою було і завідування гуманітарною кафедрою у столичному ВУЗі.

Новий директор у кінці 70-х рр. розгорнув гострі атаки проти молодих співробітників та неконформістів, виживши з Інституту відомого українського медієвіста М. Брайчевського, а також І. Ганжу, Г. Шевчука, А. Кудлая та ін. Він різко негативно ставився до тих співробітників, хто займався дожовтневим періодом історії України.

Що я знала про інтелектуальне життя Києва в кінці 60-х рр.? Переїхала сюди у 1970 р. та із-за зайнятості багато і не могла взнать. У 1968 р. силами співробітників Інституту – О. Компан, О. Апанович, М. Брайчевського, Я. Дзири, О. Стецюк – був організований лекторій з історії козацтва та історії України взагалі. Збиралися тисячні аудиторії, лекції доводилося читати з 10 ранку до 14 години без перерви. Я. Дзира свідчив, що А. Скаба стежив за цим лекторієм та дорікав йому за розповіді про Запорожську Січ, про М. Гоголя, запитував, звідки він, галичанин, набрався такого націоналізму (с. 261). На сам кінець лекторій прикрили.

Між тим, історичні знання треба популяризувати, вони – підоснова патріотизму. Якщо вже говорити про патріотизм, то він застарів для старих країн, які відбулися, але у процесі їхнього становлення, боротьби за демократичні цінності він відігравав величезну роль. Та й у 1968 році – у період кризи четвертої республіки у Франції – провідні історики школи «Анналів», чисто академічні вчені, регулярно виступали по радіо та телебаченню, організували дешеву серію брошурок «Що я знаю?» та розповідали співвітчизникам про найважливіші події національної історії. Як би в Україні була правильно поставлена така робота, мешканці східних областей не вагались би у самовизначенні національної ідентичності.

У рецензованій книзі підкреслюється, що, не дивлячись на певні зрушення в діяльності Інституту в ці роки, які відобразилися у збільшенні кількості співробітників з вченим ступенем, появі тематичних збірників, підвищені уваги до джерелознавчих дисциплін, історія дожовтневого періоду у 1970-х рр. остаточно маргіналізувалася, перетворившись на своєрідний вступ до історії радянських часів (с. 170 та ін.). У 1973 р. усього 6 співробітників Інституту розробляли проблеми медієвістики. У 1979 р. із 165 співробітників лише 29 відстежували історію України дореволюційного часу (с. 313).

Для порівняння: всі лідери трьох поколінь школи «Анналів» – М. Блок, Л. Февр, Ф. Бродель, багато з істориків школи – Ж. Дюбі, Е. Леруа Ладюрі, Ж. ле Гофф, П. Губер, Р. Фоссе, Р. Шарт'є, П. Рікер, а пізніше – М. Емар та Ж. Грен'є були медієвістами, спеціалістами із всесвітньої та вітчизняної історії. Українські історики у великому боргу перед своїм народом. Його 300 років русифікували та на додаток він не знає свого справжнього минулого, воно ще не написане.

У 60-70-х рр. вийшли в світ солідні колективні праці, створені зусиллями Інституту історії: «Історія Києва» (Київ, 1963-1964. Т. 1-2), «Історія селянства Української РСР» (Київ, 1967. Т. 1-2), «Історія робітничого класу Української РСР» (Київ, 1967. Т. 1-2), «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу» (Київ, 1967-1969. Т. 1-3) та інші. У 1967 р. вийшов і двотомник «Історія Української РСР», який, як пише О.В. Ясь, продемонстрував «інерційність тодішніх колективних праць», бо вони рухались «по вузькому коридору, накресленому радянським каноном середини 50-х років та були повністю закриті навіть для поміркованих паліативних концептуальних пропозицій, які потроху поступали з часів "пізньої відлиги"». Не відзначилася новизною підходів і «Радянська енциклопедія історії України» (Київ, 1969-1972. Т. 1-4).

Разом з тим автор відмічає, що персональні практики українських ревізіоністських, нонконформістських істориків того часу – О. Апанович, І. Бойко, І. Бутича, В. Голобуцького, І. Гуржія, Я. Дзири, О. Компан, І. Крип'якевича, О. Лугової, М. Марченка, Ф. Шевченка – показують, що вони прагнули обійти кордони радянського історіописання (с. 286), намагалися хоч частково реабілітувати українських істориків (Д. Багалія, М. Драгоманова, Д. Яворницького, М. Грушевського, П. Куліша) (с. 287), намагалися переосмислити вульгарізовану радянську версію марксизму й висловлювали думки, що перегукувалися з ідеями М. Барга, Л. Баткіна, А. Гуревича, Б. Поршева та інших істориків – піонерів методологічної перебудови історичної науки (с. 284-291).

Автор має ще й літературний дар. Почніть читати останній IV розділ його роботи: чи то безкінечний дощ за вікном, чи то згустішали хмари над співробітниками Інституту історії? Усього лише розпочалася нова кампанія боротьби проти буржуазного націоналізму. Цинічно звільнили О. Компан,

звільнили М. Мельника, який у 1979 р., аби уникнути арешту, наклав на себе руки, звільнили колишнього головного командира УПА В. Кука. Ще раніше з Інституту археології АН УРСР звільнили М. Брайчевського. Було звільнено з посади директора Інституту історії Ф. Шевченка, йому за «ідейно-теоретичні помилки занесли догану в облікову картку». З 1973 р. він тимчасово виконував обов'язки керівника відділу феодалізму. У 1992 р. Ф.П. Шевченко виступив рецензентом моєї статті про І. Лучицького, висловив задоволення її проблематикою та запропонував їй назву «Українські сторінки творчості І.В. Лучицького». Протягом 11 років не міг працевлаштуватися Я. Дзира. Була зруйнована сітка спеціалізованих збірників, які створювалися тяжкими потугами українських істориків другої половини 60-х початку70-х рр. З іншого боку, в 1975 р. була розпочата робота над підготовкою видань: «Історичні дослідження. Вітчизняна історія» та «Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн». Зміст їх був, як гірко шуткували діаспорні історики, «єдинонеділимським», особливо із приходом на посаду головного редактора Ю. Кондуфора. Новий директор Інституту А. Шевельов зробив наукову кар'єру, поєднуючи агітаційно-лекторські та партійні практики з науковими (с. 296-302). А. Шевельов довго не втримався, не з причини гучної бібліотечної справи – масштабної крадіжки дореволюційних видань з бібліотеки Інституту, а із-за того, що, як пише автор, «програв, вочевидь, у підкилимній боротьбі» (с. 307). З 1978 р. директором Інституту став Ю. Кондуфор, який з 1958 по 1968 рр. працював заввідділом науки й культури ЦК КПУ. Не дивлячись на те, що на цій посаді йому доводилось «проробляти» відомих шестидесятників, він «намагався підтримувати з ними людські стосунки» (с. 307). Автор доброзичливо відмічає той факт, що за Ю. Кондуфора припинила своє існування «система нашіптувань», йому вдалося «мінімізувати» ту підкилимну боротьбу, яка багато років йшла в Інституті (с. 315). Не дивлячись на розширення міжнародних контактів, академічна наука України, представлена Інститутом, на справедливу думку О.В. Яся, знаходилася у стадії стагнації.

Даючи оцінку роботі колектива над капітальним проектом «Історія міст і сіл Української РСР», автор пише, що книга увібрала в себе типові прорахунки колективних праць епохи «розвинутого соціалізму» – «вихолощення й примітивізацію змісту викладу», повсюдну індокринізацію, нівелювання місцевого колориту і т.д. (с. 320). При цьому він відмічає розгортання по всій Україні могутнього історико-краєзнавчого руху. У 1974-1984 рр. йшла підготовка російськомовної версії «Історії міст і сіл Української РСР». У 1977-1979 рр. вийшов восьмитомник «Історія Української РСР». Спроби Ф. Шевченка вказати на роль М. Грушевського в розробці історії України були відкинуті. 6 з 8 томів були присвячені подіям революцій 1905-1907, 1917 рр. та радянській епосі.

Діаспорний історик О. Прицак відмічав, що робота обгрунтовувала телеологічну концепцію історії України, бо вказувала на «її рух під

керівництвом великого російського народу до комуністичного щастя» (с. 327). Група істориків, яка працювала над восьмитомником була вдостоєна Державної премії УРСР в галузі науки та техніки. А далі грянула «перебудова».

Отже, книга про українське суспільство, про українське історіописання, українських істориків періоду 1936-1986 рр. однозначно вдалася. Книга капітальна, добротно виконана, могутньо обгрунтована, наділена цінними додатками (340 сторінок тексту, надрукованих дрібним шрифтом і 200 сторінок додатків). Хорошою особливістю розповіді автора про кадри Інституту історії є те, що він не лише поіменно називає всіх співробітників, але й вказує вік, стать, національність, посаду, вчений ступінь, у якому ВНЗ отримана освіта – і так на всіх етапах функціонування Інституту до 1985 року.

Я дозволю собі на цих сторінках щиро поздоровити Олексія Васильовича Яся не лише з книгою, написаною у 2016 р., але й з одержанням звання члена-кореспондента НАН України. Впевнена, що співтовариство істориків він порадує ще не однією блискучою працею.

Це перший висновок. Другий стосується історії України.

У своїх книгах, статтях, які виходили друком з середини 90-х рр. (основні з них у списку літератури до цієї статті), я давала аналітичні огляди української й світової історичної науки сучасності, звертаючи увагу передовсім на зміни методологічних засад її функціонування. І не я одна. Зрушення, звичайно, є, але не такі серйозні, як хотілось би.

За тридцять років незалежності концептуально історія України радикально переосмислена. Актуальною залишається проблема її методологічної перебудови.

Якщо світова історіографія за XX ст.початок XXI ст. пройшла – три покоління школи «Анналів», модернізм, постмодернізм та пост-постмодернізм – на цих парадигмах в світі написані тисячі томів, то Україна, яка працями окремих істориків повторює ці напрямки, на сьогодні якогось з них, чітко окресленого, не має жодного.

Між тим, майже кожна історіографічна школа є кутом зору на суспільство. Західна наука дає стереоскопічний погляд на суспільство, українська поки що обмежується однобоким. Переважна більшість українських істориків працює на парадигмах старого, як світ, позитивізму, не забуваючи і про марксизм.

Варто було б написати новий огляд сучасної української історіографії, але, гадаю, це вже зробить інший спеціаліст, а я напишу про деякі, на мою думку, нагальні проблеми.

Зараз іде війна, війна, де вирішується кардинальне питання: чи буде існувати Україна, як незалежна, суверенна держава? Кожна копійка бюджету повинна йти на потреби фронту. Але і ця війна закінчиться, закінчиться нашою перемогою. Що маємо робити після перемоги?

Відбудовувати країну, враховуючи передовий досвід світу, та кардинально міняти нашу систему освіти. Левова доля наукової інформації в світі йде англійською мовою.

У своїй книзі «З третього світу в перший» творець сінгапурського економічного дива мудрий китаєць Лі Куан Ю писав, що одним з кроків, який до того дива привів, було переведення національного університету Сінгапура на викладання англійською мовою. Підкреслив – переведення поступове, бо інакше був би вибух невдоволення у суспільстві. Після закінчення університету кращі його випускники їхали завершувати освіту у вищі навчальні заклади США, бо це найкращі виші світу, де за кафедрами і нобелівські лауреати стоять. Так само чинили й студенти Тайваню, звідки з 1960 року до США виїжджало 4500 випускників щороку. Поверталося 500 чоловік. Аби заохотити стажерів повертатися, уряд Тайваню запропонував їм програму відкриття власного бізнесу в галузі напівпровідників на пільгових умовах. Так само чинив і уряд Сінгапуру [15].

Наука потребує фінансування, так й добре себе окупає. Усі передові країни світу це розуміють і мають добру віддачу.

Німці у XIX ст. писали про себе: «Французам і росіянам дісталася земля, англійцям – море, нам залишилася сфера думки» (не дослівно).

У XIX ст. німці дали історіографії – історичну школу права – А. Тібо, К. Савін'ї та К. Ейхгорн, Г. Гегеля, Л. Ранке, К. Маркса, І. Канта. На плечах останнього стояла світова історіографія до 80-х рр. XX ст.

На початку XX ст. німецькі вчені у перше його десятиріччя одержали більше 30% нобелівських премій, у друге десятиліття близько 30%. Німці тримали першість з фізики, хімії та медицини. [16]

Крім протестантської етики, їх стимулюють риси національного характеру – звичка до порядку, дисципліни, організованість. Як і усі західні європейці – вони поважають закон. Німеччина з часів Бісмарка є і залишиться великою державою.

Є чому повчитися і в євреїв, яких жодна держава, крім Ізраїлю, не фінансувала.

Ніл Фергюсон, англійський, шотландський історик і журналіст, писав у своїх книгах «Площі та вежі», «Цивілізація» наступне: «Євреї складають 0,2% населення світу і 2% населення США. У цій країні вони одержали 22% нобелівських премій, 20% медалей Філдса з математики, 67% медалей Джона Кларка Бейтса для економістів (присуджується людям до 40 років віком). Їм належить 38% премій «Оскар» у номінації кращий режисер, 20% пулітцеровських премій з художньої літератури та 13% нагород «Греммі» за життєві досягнення» [16, с. 310-311]. Єврейську дитину до навчання стимулює передусім етика іудаїзму, сім'я, де панує культ матері. Єврейський хлопчик з дитинства завантажений навчанням та привчений до відповідальності.

Мій читач скаже, що не усякий український хлопчик буде старанно вчитися. Скажу з власного досвіду. В одному з моїх берлінських класів, де я викладала історію, сиділи діти кухарів і сантехників, яких сім'я аж ніяк не налаштовувала на навчання. Але, з яким же ентузіазмом вони в мене вчили історію.

Необхідна відповідна робота та стимуляція і педагогів і дітей.

Жоден український виш не входить у рейтинг кращих вишів світу. То чи дають вони справжню освіту своїм випускникам? Якість викладення залежить від кваліфікації викладацького складу, і це головне.

Виші постачають кадри в академічну аспірантуру. Якою повинна бути підготовка аспіранта-історика? У позаминулому столітті французькі вчені Ш-В. Лантлуа та Ш. Сеньобос писали: історик повинен володіти чотирма живими мовами та двома мертвими – латиною та старогрецькою. І дореволюційні історики таку лінгвістичну підготовку мали.

У мене лежать тексти неопублікованих статей нашого співвітчизника, професора університету імені Тараса Шевченка – Івана Васильовича Лучицького. Один має назву «Історії розвитку скептицизму в галузі магії та чаклунства. Історико-психологічний етюд», другий «Порівняння малоруської та великоруської демонології та магії із західноєвропейською».

Це безцінні тексти, бо написані на методологічній основі другого позитивізму, який був щаблинкою до неокантіанства. Можна було б написати вступну статтю та й видати їх. Здолав ці тексти (почерк історика був поганий) мій учень, професор університету імені Тараса Шевченко Василь Ірінархович Ульяновський. Та а ні я, а ні він – гадаю, що й жоден з істориків України, (може я помиляюся?) немає тієї лінгвістичної підготовки, щоб прочитати та описати його посилання. Вони якраз на тих майже шести мовах, про які писали Ш.-В. Ланглуа та Ш. Сеньобос.

У 1834 р. німецький історик Леопольд фон Ранке запропонував прекрасну форму навчання молодих істориків – метод історичних семінарів. З того часу нічого кращого не винайдено.

Семінари треба відновити в усіх академічних інститутах історії та й поставити на обговорення проблему цивілізаційної історії України. Проблема розробки цивілізаційної історії України назріла. Щоб її підняти необхідно врахувати напрацювання, як українських істориків так і зарубіжних.

Якщо застаріла схема історії України М. Грушевського, то зберігають цінність його ідеї порайонного дослідження її історії. Різні автори, як на сторінках наукових видань, так і в пресі, обговорюють питання цивілізаційного підходу до історії. Без сумніву найбільше в цьому плані зробив метр французької школи «Анналів» Фернан Бродель. Його «Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV-XVIII ст. Структури повсякденності: можливе і неможливе» (рос. пер. М., 1986); «Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. Гри обміну» (рос. пер. М., 1988) і третій том «Час світу» (рос. пер. М., 1992) висувалися на нобелівську премію. Над цими книгами вчений

працював у 1950-60 рр. В 1986 р. Ф. Бродель на тих же ідеях видав тритомну книгу «Що таке Франція». ("Що таке Франція. Люди і речі". Кн.1 і 2, «Простір та історія» Кн.3 (рос. пер. М., 1995).

В наші часи написана прекрасна робота вже згадуваного історика Ніла Фергюсона «Цивілізація» – це мережева цивілізація, яка у 50-60-х рр. написаною бути не могла. Ці приклади не поодинокі.

Так достойні зразки, алгоритми дослідження цивілізацій в світі напрацьовано. Після закінчення війни роботи в українських істориків буде багато.

Нам потрібно підняття рівня культури в суспільстві, я не перша про це пишу, нам потрібна реформована система освіти, аби Україна зайняла достойне місце у світовому співтоваристві, а українська історіографія стала шанованою частиною світової.

Список використаних джерел та літератури

1. Таран Л.В. Историческая мысль Франции и России (70-е годы XIX – 4 -е годы XX вв.). К.: Наукова думка, 1994. 200 с.
2. Таран Л.В. Новые тенденции мировой и украинской историографии. *Диалог со временем.* Вып 13: Альманах интеллектуальной истории / Гл. ред. Л. П. Репина. М., 2004. С. 211-231.
3. Taran L.B. The latest trend in world and Ukrainian historiography. *Roczniki Antropologii wiedzy*. R.II. Wroclaw, 2006. S. 49-79.
4. Таран Л.В. Развитие французской, русской и украинской исторической мысли (70-е годы XIX – 40-е годы XX ст.) в контексте изучения Великой французской революции. К.: ГНТБ, 31 мая 1993 г. 189 с.
5. Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії XX ст. і проблеми кризи сучасної української історичної науки. *Український історичний журнал.* 1998. № 5. С. 30-40; 1999. № 1. С. 85-92.
6. Таран Л.В. Про кризу сучасної української історіографії. *Четвертий міжнародний конгрес україністів. Історія.* Одеса-Київ-Львів, 1999,Ч. 2. XX ст. С. 23-27.
7. Збірник на пошану українських вчених, знищених більшовицькою Москвою. Накладом наукового товариства ім. Т. Шевченка / Під ред. М. Овчаренко. Чікаго, 1962.
8. Таран Л.В. До історії виникнення традиційного позитивістського напряму французької історіографії. *Питання нової та новітньої історії.* Вип. 17. К.: Вид-во Київського ун-ту, 1973. С. 157-167.
9. Таран Л.В. Деякі тенденції розвитку історичної науки у Франції вперший половині XX ст. *Питання нової та новітньої історії.* Вип. 19. К.: Вид-во Київського ун-ту, 1974. С. 110-120.
10. Таран Л.В. Питання теорії джерелознавства у засновників напряму «Аннали» Л. Февра та М. Блока. *Питання нової та новітньої історії.* Вип. 21. К.: Вид-во Київського ун-ту, 1975. С. 78-86.
11. Історія України. Короткий курс / Під ред. С.М. Білоусова, К.Г. Гуслисточа, О.П. Оглобліна та ін. К.: Вид-во АН УРСР, 1940. 411 с.
12. Таран Л.В. Французька, російська і українська історіографія (70-ті рр. XIX – поч. XX ст.). Ніжин: Ніжинський держ. ун-т ім. М. Гоголя, 2009. Розділ V. Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і перспективи / Гол. ред. Л.О. Зашкільняк. Львів, 2004. С. 158-176.

13. Історія Української РСР / Гол. ред. О. Касименко. У 2-х т. Київ. Т.1. 1953. 784с., Т.2. 1956. 704 с.
14. Таран Л.В. Роздуми про долю історичної науки СРСР та Росії (Нотатки на полях книги А.Я. Гуревича «История історика»). Український історичний журнал. 2007. № 4. С. 198-202.
15. Лі Куан Ю. З третього світу в перший. Київ, 2016.
16. Фергюсон Н. Цивілізація / Пер. з англ. К.: Наш формат, 2017. 487 с.

References

1. Taran, L.V. (1994). *Istoricheskaya mysl' Frantsii i Rossii (70-ye gody XIX – 40-ye gody XX vv.).* Kyiv: Naukova dumka. [In Russian].
2. Taran, L.V. (2004). Novyye tendentsii mirovoy i ukrainskoy istoriografii. *Dialog so vremenem.* Vyp 13: Al'manakh intellektual'noy istorii. Moskva, pp. 211-231. [In Russian].
3. Taran, L.B. (2006). The latest trend in world and Ukrainian historiography. *Roczniki Antropologii wiedzy.* R.II. Wroclaw, S.49-79. [In English].
4. Taran, L.V. (1993). *Razvitiye frantsuzskoy, russkoy i ukrainskoy istoricheskoy mysli (70-ye gody XIX – 40-ye gody XX st.) v kontekste izucheniya Velikoy frantsuzskoy revolyutsii.* Kyiv: GNTB. [In Russian].
5. Taran, L.V. (1998; 1999). Providni tendentsiyi svitovoyi istoriohrafiyi XX st. i problemy kryzy suchasnoyi ukrayins′koyi istorychnoyi nauky. *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal,* 5, pp. 30-40; 1, pp. 85-92. [In Ukrainian].
6. Taran, L.V. (1999). Pro kryzu suchasnoyi ukrayins′koyi istoriohrafiyi. *Chetvertyy mizhnarodnyy konhres ukrayinistiv. Istoriya.* Odesa-Kyyiv-L′viv, Ch. 2, XX st., pp. 23-27. [In Ukrainian].
7. Ovcharenko, M. (ed). (1962). *Zbirnyk na poshanu ukrayins'kykh vchenykh, znyshchenykh bil'shovyts'koyu Moskvoyu.* Nakladom naukovoho tovarystva im. T. Shevchenka. Chikaho. [In Ukrainian].
8. Taran. L.V. (1973). Do istoriyi vynyknennya tradytsiynoho pozytyvist·s′koho napryamu frantsuz′koyi istoriohrafiyi. *Pytannya novoyi ta novitn'oyi istoriyi,* 17. Kyiv: Vyd-vo Kyyivs′koho un-tu, pp. 157-167. [In Ukrainian].
9. Taran, L.V. (1974). Deyaki tendentsiyi rozvytku istorychnoyi nauky u Frantsiyi vpershiy polovyni XX st. *Pytannya novoyi ta novitn'oyi istoriyi,* 19. Kyiv: Vyd-vo Kyyivs′koho un-tu, pp. 110-120. [In Ukrainian].
10. Taran, L.V. (1975). Pytannya teoriyi dzhereloznavstva u zasnovnykiv napryamu “Annaly” L. Fevra ta M. Bloka. *Pytannya novoyi ta novitn'oyi istoriyi,* 21. Kyiv: Vyd-vo Kyyivs′koho un-tu, pp. 78-86. [In Ukrainian].
11. Bilousov, S.M., Huslystoch, K.H., Ohloblin, O.P. (eds). (1940). *Istoriya Ukrayiny. Korotkyy kurs.* Kyiv: Vyd-vo AN URSR. [In Ukrainian].
12. Taran, L.V. (2009). *Frantsuz'ka, rosiys'ka i ukrayins'ka istoriohrafiya (70-ti rr. XIX – poch. XX st.).* Nizhyn: Nizhyns′kyy derzh. un-t im. M. Hoholya. Rozdil V. Ukrayins′ka istoriohrafiya na zlami XX i XXI stolit′: zdobutky i perspektyvy / Hol. red. L.O. Zashkil′nyak. L′viv, 2004. pp. 158-176. [In Ukrainian].
13. Kasymenko, O. (ed). (1953; 1956). *Istoriya Ukrayins'koyi RSR.* U 2-kh t. Kyiv. T.1., T.2. [In Ukrainian].
14. Taran, L.V. (2007). Rozdumy pro dolyu istorychnoyi nauky SRSR ta Rosiyi (Notatky na polyakh knyhy A.Ya. Hurevycha “Ystoryya istoryka”). *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal,* 4, pp. 198-202. [In Ukrainian].
15. Li Kuan Yu. (2016). *Z tret'oho svitu v pershyy.* Kyiv. [In Ukrainian].
16. Ferhyuson, N. (2017). *Tsyvilizatsiya.* Kyiv: Nash format. [In Ukrainian].

Taran L. Ukrainian Historical Science of the Soviet Era.

The article-review of the book by O. Yasya examines the theoretical and methodological principles of the functioning of the scientists of the Institute of History from 1936 to 1986, the peculiarities of the functioning of the institution and the principles of its activity, the development of the Soviet concept of the history of Ukraine, one that would suit Moscow, this is the history of historians, their difficult human destinies, the construction of new professional and human ethics in their environment.

The Institute of History, its scientists, after the first congress of Marxist historians (1929), had to recognize simplified vulgarized Marxism, which was combined with positivism, as the only scientific methodology of history. This led to the loss of man as a subject of history and a subject of research, as well as to a simplified understanding of the problems of epistemology.

The Soviet version of Marxism was planted both by directive methods – the activities of the Institute were controlled by the Central Committee of the Communist Party (b) of Ukraine and by terrorist methods – by means of bloody repression against Ukrainian humanitarians. The work of pre-revolutionary historians was stunned, contacts with world scientists were practically absent. The Soviet Ukrainian science of history and other humanitarian sciences were in a stage of stagnation.

The second important problem of the Institute of History of Soviet times was the creation of such a concept of the history of Ukraine that would suit Moscow. And this vulgarized and simplified historical concept was created and instilled in the Ukrainian people.

Since the time of "perestroika", the history of Ukraine has been conceptually revised. As for its methodological reconstruction, the problem remains, in particular, the issue of developing the civilizational history of Ukraine is urgent. We also need a restructuring of the education system and qualitative changes in the training of research historians.

Keywords: *Ukrainian historical science, theory and methodology of history, epistemology, vulgarized concept of the history of Ukraine, its teleological orientation, conditions of functioning of the Ukrainian Soviet historian, results and tasks for the future.*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Держалюк Микола Степанович – доктор історичних наук, головний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Михайлюк Марина Володимирівна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.

Олійник Олег Миколайович – кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу історії країн Азії та Африки Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Перга Тетяна Юріївна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу глобальних і цивілізаційних процесів Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Потульницький Володимир Арнольдович – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу зарубіжних джерел з історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.

Таран Лідія Валентинівна – доктор історичних наук, професор, незалежний експерт.

Ткач Дмитро Іванович – доктор політичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та журналістики ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», проректор з міжнародних зв’язків.

Фалько Сергій Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри тактики Національної академії Національної гвардії України.

Чекаленко Людмила Дмитрівна – доктор політичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, провідний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Шергін Сергій Олександрович – доктор політичних наук, професор, Заслужений працівник освіти України, професор кафедри міжнародних відносин та туризму Київського міжнародного університету.

CONTRIBUTORS

Derzhaliuk Mykola – Doctor of Historical Sciences, Chief Research Fellow of the State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine".

Mykhailiuk Maryna – Ph.D. in History, Research Fellow of M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine

Oliinyk Oleh – Ph.D in Economics, Senior Research Fellow, Senior Research Fellow of the State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine".

Perga Tetiana – Research fellow TU Berlin, Ph.D. in History, Senior Research Fellow, Leading Research Fellow of the State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine".

Potulnytskyi Volodymyr – Doctor of Historical Sciences, Leading Research Fellow of M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Taran Lidia – Doctor of Historical Sciences, Professor, Independent Expert.

Tkach Dmytro – Doctor of Political Sciences, Professor of the "KROK" University.

Fal'ko Sergii – Ph.D. in History, Associate Professor, Associate Professor of the National Academy of the National Guard of Ukraine.

Chekalenko Ludmyla – Doctor of Political Sciences, Professor, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Leading Research Fellow of the State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine".

Shergin Sergiy – Doctor of Political Sciences, Professor, Honored Worker of Education of Ukraine, Professor of Kyiv International University.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЖУРНАЛІ

1. Відповідно до постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» та Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015 до друку приймаються лише статті, які мають такі необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор;
- виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. Статті приймаються лише в електронному варіанті (e-mail: pwh_journal@ukr.net). Тел. (044) 235 44 99; (097) 946 73 75.

Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією кандидата, доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку.

3. Вимоги до оформлення:

Файл у форматі doc. Шрифт Times New Roman, кегль 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Береги (поля): ліве – 3 см, праве – 1,5 см, верхнє – 2 см, нижнє – 2 см.

До статті обов'язково додаються:

- УДК;
- переклад назви статті англійською мовою
- анотація українською та англійською мовами (обсяг не менше як 1800 – 2200 знаків з пробілами). В анотації не допускається скорочення і абревіатури крім загальновживаних;
- ключові слова українською та англійською мовами. Кількість ключових слів – від 5 до 7 (не менше);
- обов'язковим є транслітерований латинкою список використаних джерел (References), який додається у зв'язку з необхідністю включення *«Проблеми всесвітньої історії»* до міжнародних наукометричних баз.

Звертаємо увагу авторів на необхідність кваліфікованого перекладу анотації та назви статті англійською мовою («машинний» переклад неприпустимий).

Позиції у списку літератури оформлюються не за алфавітом, а відповідно до того, як вони зустрічаються в тексті.

4. Послідовність розміщення елементів статті:

- УДК (ліворуч);
- на рядок нижче – прізвище та ім'я автора (праворуч);
- назва статті (великими літерами по центру);
- анотація (обсяг не менше як 1800 – 2200 знаків з пробілами) і ключові слова мовою статті;
- виклад основного матеріалу статті;
- джерела та література (нумерація позицій автоматична);

Список джерел та літератури оформлюється згідно з вимогами ВАК (Бюлетень ВАК України. – 2009. – № 5), відповідно до ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання»; Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015.

- Прізвище та ім'я автора, назва статті, анотація і ключові слова англійською, якщо стаття написана українською. Анотація англійською мовою (обсяг не менше як 1800 – 2200 знаків з пробілами) і ключові слова – від 5 до 7.
- **Обов'язковим** є транслітерований латинкою список використаних джерел (References), який додається у зв'язку з необхідністю включення *«Проблеми всесвітньої історії»* до міжнародних наукометричних баз. Список оформляється згідно з правилами **Британського Гарвардського Стандарту** (Harvard-British Standard). Транслітерацію можна зробити за допомогою «Google перекладач» або сайту http://ua.translit.cc/. **Приклади оформлення списку джерел дивитись на http://ukrbulletin.univ.kiev.ua/harvard_quick_guide_tcm44-47797.pdf**

Обсяг статті – 1 ум. друк. арк. (40 тис. знаків з пробілами).

5. Статті приймаються українською та англійською мовами.

Редколегія не обов'язково поділяє позицію, висловлену авторами у статтях, та не несе відповідальності за достовірність наведених даних, цитат, фактів та посилань.

Подаючи до друку статтю в журнал «Проблеми всесвітньої історії», автор або колектив авторів гарантують, що стаття є оригінальним твором, що раніше не публікувався та не поданий до друку в інше видання. Вони також гарантують, що думки та ідеї, які не належать самим авторам, супроводжуються відповідними посиланнями та (або) цитатами. Редакційна колегія залишає за собою право відхиляти матеріали, що не відповідають редакційним вимогам, мають низький науковий рівень, не пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування, а також порушують етику науковця.

6. Окремим файлом подаються – відомості про автора: повні прізвище, ім'я, по-батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи (навчання), посада, робоча і домашня адреси (з індексом), мобільний телефон, e-mail.

Назва файлу статті – латинськими літерами прізвище автора (наприклад: ivanov.doc). Назва файлу з відомостями про автора – латинськими літерами за зразком: ivanov_avtor.doc

7. Додаткові вимоги до тексту статті:

1. Посилання оформлюються в квадратних дужках.

Наприклад: [1, с. 54], де 1 – порядковий номер позиції (монографії, статті) у списку літератури, 54 – номер сторінки;

[7, арк. 67], де 7 – порядковий номер позиції (архіву) у списку літератури, 67 – номер аркушу архівної справи.

«Там само» – не допускається.

2. Позиції у списку літератури оформлюються не за алфавітом, а відповідно до того, як вони зустрічаються в тексті.

Наукове видання

Проблеми всесвітньої історії
НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
№ 3(27), 2024

Видавець:
Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»
Адреса редакції та видавця:
вул. Леонтовича, 5, м. Київ, 01054,
тел. (044) 235-44-99

Формат 70х100/16
Ум. друк. арк. 18,93.
Тираж 300.
Зам. №С24-103

Віддруковано в друкарні ПП «Видавництво «Фенікс»
Св-во суб’єкта видавничої справи ДК № 271 від 07.12.2000 р.
03067, м. Київ, вул. Грушецька, 13б